

МІНІСТЕРСТВО НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

ПРОБЛЕМИ ЕКСТРЕМАЛЬНОЇ ТА КРИЗОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Збірник наукових праць
Випуск 9

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
15 січня 2007 р.
Серія КВ № 12201-1085Р

Харків 2011

ББК 88.36

Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Вип. 9. – Харків: НУЦЗУ, 2011. – 240 с.

У збірнику висвітлюються актуальні проблеми теоретичних та прикладних психологічних досліджень існування та діяльності людини в умовах екстремальних та кризових ситуацій, а також питання розробки заходів із захисту від впливу психогенних травмуючих факторів.

Збірник орієнтовано на працівників в галузі психології, практичних психологів, ад'юнктів, слухачів та студентів ВНЗ України.

Головний редактор: *Перелигіна Л.А.*, д-р біол. наук, проф.

Заступник головного

редактора: *Тімченко О.В.*, д-р психол. наук, проф.

Відповідальний

секретар: *Афанасьєва Н.Є.* канд. психол. наук, доц.

Редакційна колегія:

Барко В.І., д-р психол. наук, проф.

Назаров О.О., канд. психол. наук, доц.

Садковий В.П., канд. психол. наук, проф.

Самойлов Н.Г., д-р біол. наук, проф.

Сафін О.Д., д-р психол. наук, проф.

Стасюк В.В., д-р психол. наук, проф.

Потапчук Е.М., д-р психол. наук, проф.

Рябініна О.В., д-р філос. наук, проф.

Христенко В.Є., канд. психол. наук, доц.

Затверджено до видання Вченою радою

Національного університету цивільного захисту України

Протокол від 07.04.11. № 14

УДК 159.92

Афанасьєва Н.Є., к. психол. н., доцент, НУЦЗУ;

Назаров О.О., к. психол. н., доцент, перший проректор з навчальної та методичної роботи НУЦЗУ;

Степанова І.С., магістрант кафедри загальної психології НУЦЗУ

ВПЛИВ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА АДАПТИВНІСТЬ, ЕМОЦІЙНЕ ВИГОРАННЯ І РОЗВИТОК СУЇЦИДАЛЬНОГО РИЗИКУ ПРАЦІВНИКІВ МНС

У статті представлено аналіз результатів дослідження впливу професійної діяльності на адаптивність, емоційне вигорання і розвиток суїцидального ризику працівників МНС з різним стажем професійної діяльності. Отримані результати свідчать про те, що по мірі збільшення стажу роботи і віку відбувається помітне зниження адаптаційного потенціалу; емоційний захист у формі «вигорання» стає невід'ємною частиною особистості працівника МНС на певному етапі професійного розвитку; істотно зростає вірогідність збільшення суїцидального ризику.

Ключові слова: професійна діяльність, адаптивність, емоційне вигорання, суїцидальний ризик.

В статті представлено аналіз результатів дослідження впливу професійної діяльності на адаптивність, емоційне вигорання і розвиток суїцидального ризику працівників МНС з різним стажем професійної діяльності. Полученные результаты свидетельствуют о том, что по мере увеличения стажа работы и возраста происходит заметное снижение адаптационного потенциала; эмоциональная защита в форме «выгорания» становится неотъемлемой частью личности работника МНС на определенном этапе профессионального развития; существенно растет достоверность увеличения суицидального риска.

Ключевые слова: профессиональная деятельность, адаптивность, эмоциональное выгорание, суицидальный риск.

Постановка проблеми. Проблема впливу професії на особистість постійно виникає у фокусі уваги дослідників, але дотепер залишається актуальною і недостатньо розробленою. Видатні психологи неодноразово приділяли увагу цій проблемі. Вона отримала свою окрему назву — проблема взаємозв'язку діяльності особистості, професії і свідомості. Багато науковців підкреслювали важливість і актуальність її детальнішого і конкретнішого дослідження, точного аналізу існуючого світу професій. При цьому кожного разу дослідники підтверджували недостатність теоретико-методологічної розробленості теми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. С.Л. Рубінштейн відзначав як особливо важливий і актуальний чинник «подолання абстрактного функціоналізму і перехід до вивчення психіки в конкретній діяльності, в якій вона не тільки виявляється, але і формується» [2, С. 241]. Пізніше В.М. Мясіщев підкреслював важливість конкретики вивчення взаємозв'язку між особистістю і суб'єктом діяльності, кажучи про те, що «пси-

хологія безособових процесів повинна бути замінена психологією діяльності особистості, або особистості в діяльності» [1, С. 224].

А.Л. Свенцицький, підводячи підсумки аналізу багатьох досліджень особистості і діяльності, прийшов до такого висновку: «Проблема «професійної деформації» майже абсолютно не вивчена, хоча представляє значний інтерес і в теоретичному, і в прикладному плані. Одне з найважливіших завдань полягає у формуванні гармонійно розвиненої особистості, а не однобокого професіонала. Але щоб ефективно вирішувати це завдання, необхідні компетентні рекомендації з боку психологів, а їх можна дати, лише ретельно вивчивши феномен «професійної деформації». Дослідження цього феномену повинні проводитися на стику соціальної психології праці і диференціальної психології, оскільки закономірно виникає питання про співвідношення індивідуальних відмінностей працівників з їх схильністю до «деформуючих дій професійної ролі» [3, С. 134].

Проте багато робіт відрізняються значною різноманітністю в підходах і концептуальних схемах вивчення. Часто отримані в одній галузі діяльності результати важко співвіднести з результатами інших авторів.

Тому існує актуальна необхідність детально проаналізувати роль професійної діяльності в процесі деформації особистості працівника взагалі та працівника МНС зокрема.

Метою нашої роботи було дослідити та проаналізувати детермінанти формування, структуру професійних деформацій працівників МНС.

Виклад основного матеріалу. При побудові програми дослідження ми виходили з уявлень про те, що по мірі зростання стажу роботи в структурі МНС і збільшенні віку працівників відбуваються зміни в різних сферах психічного життя особистості. Ми вважали, що з віком знижується адаптаційний потенціал особистості, що робить її більш вразливою до дій стресогенних чинників різної природи.

Дослідження проводилося у ПДПЧ-9, 27 Київського району м. Харкова. До 1 групи увійшли працівники МНС у віці від 30 до 33 років в кількості 32 осіб. У 2 групу – працівники МНС у віці 40 – 42 років в кількості 34 осіб.

Дослідження адаптаційних можливостей працівників МНС ми проводили за допомогою методики «Адаптивність». Отримані результати представлені в таблиці 1.

Отримані результати указують на те, що у досліджуваних 2-ої групи в порівнянні з досліджуваними 1-ої групи значно понижені адаптивні можливості. Нами отримані значущі відмінності в показниках по всіх шкалах опитувальника. За шкалою «Нервово-психічна стійкість» показники значно вищі у досліджуваних 1 групи ($p \leq 0,05$ за t-критерієм Стьюдента). Це указує на те, що працівники МНС у віці 30-33 років і зі стажем роботи менше 10-ти років мають достатньо високий рівень нервово-психічної стійкості і поведінкової регуляції, високу адекватну самооцінку

і реалістичне сприйняття дійсності. Працівники МНС у віці 40-42 років і зі стажем роботи понад 15 років мають понижений рівень поведінкової регуляції, певну схильність до нервово-психічних зривів, деяку неадекватність самооцінки і сприйняття дійсності.

Таблиця 1

Показники адаптаційних можливостей працівників МНС (у стенах)

Шкали	1 група	2 група	t	P
НПС	6,8	4,6	2,1	0,05
КЗ	7,1	3,8	2,4	0,05
МН	8,4	5,3	2,4	0,05
ОАП	7,4	4,6	2,3	0,05

Примітка: НПС – нервово-психічна стійкість, КЗ – комунікативні здібності, МН – моральна нормативність, ОАП – особистісний адаптивний потенціал.

За шкалою «Комунікативні здібності» показники досліджуваних 1 групи значно вищі, ніж показники досліджуваних 2-ої групи ($p \leq 0,05$). Це означає, що працівники МНС у віці 30-33 років і з відповідним стажем роботи мають високий рівень розвитку комунікативних здібностей, достатньо легко встановлюють контакти з товаришами по службі, оточуючими, не конфліктні. Працівники МНС у віці 40-42 років і з відповідним стажем роботи мають утруднення в побудові взаємодії з оточуючими, можуть проявляти агресивність, підвищену конфліктність.

За шкалою «Моральна нормативність» досліджувані 1-ої групи так само мають значно вищі показники, ніж досліджувані 2-ої групи ($p \leq 0,05$). Це свідчить про те, що працівники МНС зі стажем роботи не більше 10 років у віці 30-33 років достатньо реально оцінюють свою роль у колективі, орієнтуються на дотримання загальноприйнятих, загальногрупових норм поведінки. А у працівників МНС зі стажем роботи більше 15 років у віці 40-42 років спостерігається зниження здатності до загальногрупової ефективної діяльності. Вони часто не можуть адекватно оцінити своє місце і роль в колективі, не прагнуть дотримуватися загальноприйнятих норм поведінки.

Показник особистісного адаптивного потенціалу відповідно значно вищий у досліджуваних 1-ої групи в порівнянні з досліджуваними 2-ої групи ($p \leq 0,05$). Працівники МНС зі стажем роботи менше 10-ти років у віці 30-33 років входять до групи високої і нормальної адаптації. Вони достатньо легко адаптуються до нових умов діяльності, швидко входять в новий колектив, достатньо легко і адекватно орієнтуються в ситуації, швидко виробляють стратегію своєї поведінки. Як правило, не конфліктні, мають високу емоційну стійкість.

Працівники МНС зі стажем роботи понад 15 років у віці 40-42 років входять до групи задовільної адаптації. Більшість осіб цієї групи мають ознаки різної акцентуації, які в звичайних умовах частково компенсовані і можуть виявлятися при зміні діяльності. Тому успіх адапта-

ції залежить від зовнішніх умов середовища. Ці працівники, як правило, мають невисоку емоційну стійкість. Можливі асоціальні зриви, прояв агресії і конфліктності. Досліджувані цієї групи вимагають індивідуального підходу, постійного спостереження, застосування коректувальних заходів.

Таким чином, дослідження адаптаційних можливостей працівників МНС різних вікових груп, які мають різний стаж роботи в структурі МНС показало, що по мірі збільшення стажу роботи і віку відбувається помітне зниження адаптаційного потенціалу, що виявляється в різного роду порушеннях поведінки, емоційній нестійкості, порушенні взаємодії з колегами і оточуючими. Ми вважаємо, що це є одним з чинників, сприяючих розвитку професійної деформації особистості. Тобто, зниження здібності до адаптації робить особистість більш уразливою по відношенню до руйнуючих дій професійної діяльності і спілкування з суб'єктами праці. Для того, щоб визначити, в яких саме сферах психічного життя наслідки цих дій виявляються в першу чергу, ми провели дослідження рівня емоційного вигорання і суїцидального ризику у працівників МНС виділених нами груп.

Для визначення рівня емоційного вигорання працівників МНС нами використовувалася методика діагностики рівня емоційного вигорання В.В. Бойко. Отримані результати представлені в таблиці 2.

Таблиця 2

Показники вираженості симптомів синдрому емоційного вигорання у працівників МНС (бали) (M ± σ)

Симптоми	1 група	2 група	t	P
Напруга				
Переживання психотравмуючих обставин	10,1±3,1	14,5±4,7	2,4	0,05
Незадоволеність собою	11,0±3,8	12,8±3,5	0,7	-
«Загнаність у клітку»	11,4±3,1	15,3±4,2	2,4	0,05
Тривога і депресія	9,5±2,7	13,8±3,5	2,4	0,05
Резистенція				
Неадекватне вибіркове емоційне реагування	8,9±2,0	13,6±3,3	2,5	0,05
Емоційно-етична дезорієнтація	10,5±2,8	14,3±4,1	2,4	0,05
Розширення сфери економії емоцій	11,5±3,7	15,7±4,4	2,4	0,05
Редукція професійних обов'язків	12,1±3,6	13,5±3,7	0,8	-
Виснаження				
Емоційний дефіцит	11,7±3,1	15,4±4,5	2,3	0,05
Емоційна усунутість	10,3±2,4	13,3±3,7	1,8	-
Особистісна усунутість (деперсоналізація)	13,5±4,6	16,8±5,1	2,2	0,05
Психосоматичні і вегетативні порушення	12,9±3,9	15,7±4,6	1,7	-

Показник вираженості симптому «напруга» в 1-ій групі складає 42,0 балів, що вказує на фазу в стадії формування. Тобто можна стверджувати, що у більшості досліджуваних даної групи складові даного симптому виражені достатньою мірою. Нервова (тривожна) напруга служить передвісником і «запускаючим» механізмом у формуванні емоційного вигорання. Напруга має динамічний характер, що обумовлюється вимотуючою постійністю або посиленням психотравмуючих чинників.

Найбільш вираженим є симптом «загнаність у клітку». Це стан інтелектуально-емоційного затору, безвиході. Виступає логічним продовженням стресу, що розвивається. Коли психотравмуючі обставини дуже тиснуть і усунути їх неможливо, у людини виникає відчуття безвихідності. Це призводить до посилення психічної енергії за рахунок індукції ідеального: працює мислення, діють плани, цілі, установки, сенси, підключаються образи належного і бажаного. Зосередження психічної енергії досягає значних об'ємів. І якщо вона не знаходить виходу, якщо не спрацював який-небудь засіб психологічного захисту, то людина переживає відчуття «загнаності в клітку».

Показник вираженості симптому «резистенція» в 1-ій групі складає 43,0 балів, що вказує на фазу в стадії формування. Найбільш вираженим параметром у більшості досліджуваних є «редукція професійних обов'язків». Термін «редукція» означає спрощення. У професійній діяльності, що вимагає широкого спілкування з людьми, редукція виявляється в спробах полегшити або скоротити обов'язки, які вимагають емоційних витрат.

Показники вираженості симптому «виснаження» в досліджуваній групі складають 48,4 бала, що вказує на фазу в стадії формування. Фаза характеризується більш-менш вираженим падінням загального енергетичного тону і ослабленням нервової системи. Емоційний захист у формі «вигорання» стає невід'ємним атрибутом особистості.

Найбільш вираженим у досліджуваних даної групи є симптом «особистісна усунутість (деперсоналізація)». Виявляється в широкому діапазоні умонастроїв і вчинків професіонала в процесі спілкування. Перш за все, наголошується втрата інтересу до людини – суб'єкта професійної дії. Вона сприймається як неживий предмет, як об'єкт для маніпуляцій – з ним доводиться щось робити. Об'єкт обтяжує своїми проблемами, потребами, неприємна його присутність, сам факт його існування.

У досліджуваних 2-ої групи показник вираженості симптому «напруга» складає 56,4 бала, що вказує на стадію в процесі формування. Напруга має динамічний характер, що обумовлюється вимотуючою постійністю або посиленням психотравмуючих чинників. Найбільш виражений симптом «загнаність у клітку». Його характерні риси були описані вище.

Показник вираженості симптому «резистенція» складає 57,1 бала, що вказує на фазу в стадії формування. Характеризується активним опором наростаючому стресу. Найбільш вираженим симптомом у даної групи досліджуваних є «розширення сфери економії емоцій». Дана форма захисту здійснюється поза професійною сферою – в спілкуванні з рідними і знайомими. Можна сказати, що досліджувані пересичені людськими контактами і переживають симптом «отруєння людьми».

Показник вираженості симптому «виснаження» складає 61,2 бала, що вказує на фазу, яка сформувалася. Характеризується вираженим падінням загального енергетичного тону і ослабленням нервової системи. Емоційний захист у формі «вигорання» стає невід'ємним атрибутом особистості. Найбільш вираженим симптомом у даної групи досліджуваних є «психосоматичні і вегетативні порушення». Симптом виявляється на рівні фізичного і психічного самопочуття. Зазвичай він утворюється по умовно-рефлекторному зв'язку негативної властивості: багато з того, що стосується суб'єктів професійної діяльності, провокує відхилення в соматичних або психічних станах. Іноді навіть думка про таких суб'єктів або контакт з ними викликає погані настрої, негативні асоціації, безсоння, відчуття страху, неприємні відчуття в ділянці серця. Емоційний захист самостійно вже не справляється з навантаженнями, і енергія емоцій перерозподіляється між іншими підсистемами індивіда. У такий спосіб організм рятує себе від руйнівної емоційної енергії [10].

Нами виявлені значущі відмінності у вираженості деяких симптомів емоційного вигорання у осіб досліджених груп. Симптом «переживання психотравмуючих обставин» сильніше виражений у досліджуваних 2-ої групи ($p \leq 0,05$ за t-критерієм Стьюдента). Це означає, що у працівників МНС у віці 40-42 років посилюється усвідомлення психотравмуючих чинників професійної діяльності, які важко або зовсім неусувні. Роздратування ними поступово росте, накопичується відчай і обурення. Нерозв'язність ситуації призводить до розвитку інших явищ «вигорання».

Симптом «загнаність у клітку» більшою мірою виражений у досліджуваних 2-ої групи ($p \leq 0,05$), що вказує на часте виникнення відчуття безвихідності, безвиході. Дане відчуття починає розповсюджуватися і на ті сфери життя, які безпосередньо не пов'язані з професійною діяльністю.

Симптом «тривога і депресія» значно більше виражений у досліджуваних 2-ої групи ($p \leq 0,05$), що означає наступне: відчуття незадоволеності роботою і собою породжує могутню енергетичну напругу у формі переживання ситуаційної або особистісної тривоги, розчарування в собі, у вибраній професії, у конкретній посаді. Це спонукає до розвитку емоційного вигорання як засобу психологічного захисту.

У фазі резистенції у досліджуваних 2-ої групи значно переважаючими є всі симптоми ($p \leq 0,05$ відповідно). Симптом «неадекватного вибіркового емоційного реагування» є безперечною ознакою «вигорання»,

коли професіонал перестає уловлювати різницю між двома явищами, що принципово відрізняються: економічний прояв емоцій і неадекватне вибіркоче емоційне реагування. У першому випадку мова йде про вироблений з часом навик підключати до взаємодії з діловими партнерами емоції досить обмеженого регістру і помірної інтенсивності. Зовсім інша справа, коли професіонал неадекватно «економить» на емоціях, обмежує емоційну віддачу за рахунок вибіркового реагування в ході робочих контактів.

Симптом «емоційно-етичної дезорієнтації» ніби заглиблює неадекватну реакцію у відносинах з діловими партнерами. Часто у професіонала виникає потреба в самовиправданні.

Симптом «розширення сфери економії емоцій» має місце тоді, коли дана форма захисту здійснюється поза професійною сферою – в спілкуванні з рідними і знайомими. На роботі людина до того втомлюється від контактів, розмов, відповідей на питання, що їй не хочеться спілкуватися навіть з близькими. На службі вона ще тримається відповідно до нормативів і обов'язків, а удома замикається.

Симптом «редукції професійних обов'язків» виявляється в спробах полегшити або скоротити обов'язки, які вимагають емоційних витрат.

Симптом «емоційного дефіциту» значно більше виражений у досліджуваних 2-ої групи ($p \leq 0,05$). Тобто, до професіонала на даному етапі професійного розвитку приходять відчуття, що емоційно він вже не може допомагати суб'єктам своєї діяльності. Не в змозі увійти до їх стану, брати участь і співпереживати, відгукуватися на ситуації, які повинні чіпати, спонукати, підсилювати інтелектуальну, вольову і етичну віддачу.

Симптом «особистісної усунутості, або деперсоналізації» так само значно сильніше виражений у досліджуваних 2-ої групи ($p \leq 0,05$), що виявляється в широкому діапазоні умонастроїв і вчинків професіонала в процесі спілкування. Перш за все проявляється повна або часткова втрата інтересу до людини – суб'єкта професійної дії.

Метастази «вигорання» проникають в установки, принципи і систему цінностей особистості. Виникає деперсоналізований захисний емоційно-вольовий антигуманістичний настрій. Особистість стверджує, що робота з людьми не цікава, не приносить задоволення, не представляє соціальної цінності.

Таким чином, ми бачимо, що синдром емоційного вигорання розвивається поетапно і кожному етапу характерні конкретні ознаки, які викликаються певними чинниками.

Проведене нами дослідження вираженості симптомів емоційного вигорання дозволяє стверджувати, що у досліджуваних 1-ої групи всі симптоми на даний момент знаходяться у стадії формування, тобто професійна поведінка спрямована на дозоване і економне витрачання енергетичних ресурсів. Але спостерігаються дисфункціональні наслідки цьо-

го, коли «вигорання» негативно позначається на виконанні професійних обов'язків і відносинах з колегами і керівництвом. Дана ситуація вимагає застосування психопрофілактичних і коректувальних заходів, метою яких є попередження формування емоційного вигорання. На цьому етапі процес вигорання ще може бути припинений або відстрочений.

У досліджуваних 2-ої групи вираженість більшої кількості симптомів вища і фаза «виснаження» вже сформована. Це характеризується більш менш вираженим падінням загального енергетичного тону та ослабленням нервової системи. Можна стверджувати, що емоційний захист у формі «вигорання» стає невід'ємною частиною особистості працівника МНС на даному етапі професійного розвитку.

Рівень суїцидального ризику досліджувався нами за допомогою методики Разуваєвої Т.Н. Отримані результати представлені в таблиці 3.

Таблиця 3

**Показники рівня суїцидального ризику у працівників МНС
(бали) ($M \pm \sigma$)**

Субшкальні діагностичні концепти	1 група	2 група	t	P
Демонстративність	2,4±1,2	3,8±1,6	1,2	-
Афективність	3,2±1,7	2,7±1,5	1,3	-
Унікальність	4,7±1,8	3,2±1,7	1,3	-
Неспроможність	2,5±1,6	4,6±1,8	2,2	0,05
Соціальний песимізм	3,3±1,4	5,2±2,2	2,1	0,05
Злам культурних бар'єрів	1,3±0,9	3,3±1,5	2,1	0,05
Максималізм	3,5±1,4	4,1±1,9	0,4	-
Тимчасова перспектива	2,9±1,1	4,3±1,7	1,2	-
Антисуїцидальний чинник	5,1±1,7	4,9±2,1	0,1	-

У досліджуваних 1-ої групи найбільш вираженими показниками є: антисуїцидальний чинник (5,1 бала), унікальність (4,7 бала) і максималізм (3,5 бала). Достатньо високий показник антисуїцидального чинника указує на те, що у працівників МНС даної вікової категорії глобальний суїцидальний ризик відсутній. Але при цьому виражені сприйняття себе, ситуації і власного життя в цілому як явища виняткового, не схожого на інших. Це тісно пов'язано з феноменом «непроникності» для досвіду, тобто з недостатнім умінням використовувати свій і чужий життєвий досвід. Так само для них характерні: інфантильний максималізм ціннісних установок і афективна фіксація на невдачах.

У досліджуваних 2 групи найбільш вираженими показниками є: соціальний песимізм (5,2 бала), антисуїцидальний чинник (4,9 балів) і неспроможність (4,6 балів). Це указує на наявність негативної концепції навколишнього світу, тобто сприйняття світу як ворожого, не відповідного уявленням про нормальні або задовільні для людини відносини з

оточуючими. Але при цьому - на відсутність глобального суїцидального ризику, що пов'язане з відчуттям відповідальності за близьких, відчуттям обов'язку. А так само на негативну концепцію власної особистості, уявлення про свою неспроможність, некомпетентність, непотрібність, «виключеність» зі світу.

Нами виявлені значущі відмінності між показниками досліджених груп за наступними параметрами: показники шкал «неспроможність», «соціальний песимізм» і «злам культурних бар'єрів» значно вищі у досліджуваних 2 групи ($p \leq 0,05$ відповідно за кожною шкалою).

Тобто можна констатувати, що у працівників МНС у віці 40-42 років загальне сприйняття власної особистості, світу, суспільства, професійної діяльності і спілкування в цілому більш негативне, песимістичне, неадекватне, чим у їхніх колег у віці 30-33 років. Вірогідність збільшення суїцидального ризику згодом для них істотно зростає.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У результаті проведеного нами емпіричного дослідження виявлено, що: по мірі збільшення стажу роботи і віку відбувається помітне зниження адаптаційного потенціалу, що виявляється в різного роду порушеннях поведінки, емоційній нестійкості, порушенні взаємодії з колегами і оточуючими. Емоційний захист у формі «вигорання» стає невід'ємною частиною особистості працівника МНС на певному етапі професійного розвитку, а саме у віці 40-42 років при стажі роботи більше 15 років. Також у них загальне сприйняття власної особистості, світу, суспільства, професійної діяльності і спілкування в цілому більш негативне, песимістичне, неадекватне, чим у їх молодших колег. Це є свідченням того, що згодом істотно зростає вірогідність збільшення суїцидального ризику.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мясищев В. Н. Структура личности и отношение человека к действительности. Психология личности : хрестоматия : учебное пособие для факультетов психологии, педагогов и практикующих психологов / [ред.-сост. Д. Я. Райгородский]. – 3-е изд., доп., т. 2. – Самара : БАХРАХ-М, 2004. – 544 с.
2. Рубинштейн, С. Л. Самосознание личности и ее жизненный путь. Психология личности : хрестоматия : учебное пособие для факультетов психологии, педагогов и практикующих психологов / [ред.-сост. Д. Я. Райгородский]. – 3-е изд., доп., т. 2. – Самара : БАХРАХ-М, 2004. – 544 с.
3. Свенцицкий А. Л. Психология управления организациями. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. – 222 с.

Александров Ю.В., к. психол. н., доцент кафедри прикладної та загальної психології і педагогіки навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ

ЧИННИКИ, ЩО ОБУМОВЛЮЮТЬ ПСИХІЧНУ ДЕЗАДАПТАЦІЮ КЕРІВНИКІВ ОВС

Шляхом тестування керівних працівників, які несуть службу в різних підрозділах, виявлено фактори ризику розвитку психічної дезадаптації. Показано, що найбільший ступінь негативного впливу на психіку керівників ОВС мають чинники, пов'язані з професійною діяльністю (великий стаж роботи в силових структурах, нерівномірність робочого навантаження, конфлікти з керівництвом, страх втратити високооплачувану роботу, нестерпний мікроклімат в очолюваному колективі). До соціально-демографічних і побутових факторів ризику відносяться - відсутність родини, матеріально-побутова невлаштованість і маленька зарплатня. Сімейно-психологічні чинники ризику - це критичні ситуації в побуті і конфлікти в сім'ї.

Ключові слова: керівники ОВС, психічна дезадаптація, фактори ризику, професійна діяльність.

Путем тестирования руководящих работников, несущих службу в разных подразделениях, выявлены факторы риска развития психической дезадаптации. Показано, что наибольшую степень отрицательного влияния на психику руководителей ОВД имеют факторы, связанные с профессиональной деятельностью (большой стаж работы в силовых структурах, неравномерность рабочей нагрузки, конфликты с руководством, страх потерять высокооплачиваемую работу, невыносимый микроклимат в руководимом коллективе). К социально-демографическим и бытовым факторам риска относятся: отсутствие семьи, материально-бытовая неустроенность и маленькая зарплата. Семейно-психологические факторы риска – это критические ситуации в быту и конфликты в семье.

Ключевые слова: руководители ОВД, психическая дезадаптация, факторы риска, профессиональная деятельность.

Постановка проблеми. Професійна діяльність керівників ОВС пов'язана з повсякденними нервово-психічними напруженнями, що представляють собою потенційну загрозу для розладів їхньої психіки. Про наявність екстремальних ситуацій у процесі служби в міліції вказується у багатьох роботах. Проте психологічна суть факторів, які ушкоджують психіку, може полягати не тільки в самій екстремальній ситуації, а й в неготовності професіонала до протистояння їй або до її ліквідації.

Довготривалий, особливо багаторічний, вплив факторів, які травмують психіку керівних працівників ОВС, може призвести до психічної дезадаптації, накопичення психічної втоми, появи передпатологічних станів зі збільшенням реальної небезпеки переходу їх у клінічно виражені симптоми психічного або соматичного захворювання. Тому пошук

шляхів і методів ослаблення впливу стресогенних, травмуючих психіку працівників, чинників є актуальною проблемою юридичної психології.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз літератури з цієї проблеми свідчить про наявність достатньої кількості доказів травмуючого впливу екстремальних факторів професійної діяльності на психіку працівників [1; 2; 3]. Необхідність здійснювати свою професійну діяльність в особливих чи екстремальних умовах викликає внутрішнє напруження у багатьох професіоналів і є джерелом акумуляції негативних змін в психологічній сфері [4; 5; 6].

Щодо працівників ОВС також існує значна кількість досліджень, в яких автори наводять докази наявності психотравмуючого впливу оперативної діяльності [7] у працівників спецпідрозділів та за участю їх в миротворчих місіях [8].

У той же час систематичних досліджень впливу професійної діяльності і соціально-побутових умов на психіку керівників органів внутрішніх справ не проводилося, що й обумовило створення даного дослідження.

Метою роботи був пошук факторів, що обумовлюють розвиток у керівників ОВС станів психічної дезадаптації.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні взяли участь три групи керівних працівників ОВС: офіцери, командири підрозділів з різним стажем служби (від 3 до 30 і більше років), що несуть службу в різних підрозділах міліції (патрульно-постова служба, кримінальний розшук, державтоінспекція, управління по боротьбі з організованою злочинністю).

Усі досліджені за ступенем поширеності факторів ризику розвитку станів психічної дезадаптації були розділені на три групи:

- 1) практично здорові ($n = 42$);
- 2) група, що має донозологічні передхворобливі розлади ($n = 39$);
- 3) група з виявленими межовими психічними розладами ($n = 41$).

Поділ на групи базувався на результатах медичного обстеження у психоневрологічному диспансері.

Для психологічного аналізу професійної діяльності керівників ОВС були розроблені «Бланк соціального опитування» і «Карта співбесіди», які включають 75 параметрів, що відображають особливості їх служби індивідуально-особистісні і професійно-психологічні ознаки. Зазначені параметри розглядалися нами як потенційні фактори розвитку станів психічної дезадаптації.

Для аналізу була відібрана така сукупність показників у прояві професійного стресу, яка мала безпосереднє відношення до психічного здоров'я та самопочуття працюючих.

Для кожного з потенційних факторів ризику виникнення станів психічної дезадаптації за допомогою критерію χ^2 визначалася достовірність відмінностей у їх поширеності в трьох групах досліджених: прак-

тично здорових, в групі з донозологічними передхворобливими розладами і в групі з вираженими межовими психічними розладами.

Достовірність обчислювалася шляхом статистичної обробки даних стандартизованого інтерв'ю на основі «Карти...», де в пункті № 16 всі досліджені вказували п'ять стресогенних ситуацій у порядку значущості. У тих випадках, коли ймовірність відхилення нульової гіпотези становила $> 95\%$ ($p < 0,05$), вважалось, що фактор впливає на ступінь вираженості станів психічної дезадаптації.

Сила фактора розраховувалася за допомогою коефіцієнта відношення правдоподібності K , що визначається за формулою $K = A_3/A_1$ для працівників з вираженими межовими психічними розладами, де A_1 - поширеність чинника серед здорових, а A_3 - поширеність серед керівників з вираженими розладами (Шиган Е.Н.). Коефіцієнт правдоподібності для другої групи досліджуваних розраховувався аналогічним чином.

Отже, аналізувались $K_1 = A_3/A_1$ та $K_2 = A_2/A_1$. При $K > 1$ робився висновок про вплив відповідного чинника на ризик розвитку станів психічної дезадаптації у досліджених керівників.

На підставі статистичної обробки суб'єктивних оцінок робітниками особливостей професійної діяльності були виділені службово-виробничі, побутові та біологічні фактори ризику розвитку станів психічної дезадаптації.

Серед службових факторів виділено соціально-трудова та службово-психологічні.

До групи соціально-трудова увійшли такі фактори:

- 1) загальний стаж роботи;
- 2) стаж роботи в силових структурах;
- 3) рівномірність службового навантаження в часі;
- 4) режим праці.

У групу службово-психологічних були віднесені:

- 1) загроза для життя;
- 2) конфлікти з вищим керівництвом;
- 3) суперечливість і об'єктивна неможливість виконати вказівки «згори»;
- 4) необхідність брати участь у вирішенні оперативних завдань;
- 5) персональна відповідальність за особисті розпорядження;
- 6) страх втрати високооплачуваної роботи;
- 7) мікроклімат в очолюваному колективі;
- 8) переживання за негативні показники в роботі.

Розраховані коефіцієнти правдоподібності для службових факторів у трьох групах обстежених наведені у таблицях 1, 2.

Таблиця 1

Соціально-трудова фактори ризику розвитку станів психічної дезадаптації у керівних працівників ОВС

Соціально-трудові фактори	Поширеність факторів серед досліджених груп (%)			Сила факторів ризику для групи з ДПР $K=A_2/A_1$	Сила факторів ризику для групи з ППР $K=A_3/A_1$
	Група I (здорові) $A_1(n=42)$	Група до нозологічних передхворобливих розладів A_2 ($n=39$)	Група з виявленими ППР $A_3(n=41)$		
1. Загальний стаж роботи					
1.1. до 5 років	52,1	30,9	8,3	0,6	0,2
1.2. 5-10 років	31,3	40,5	16,7	1,3	0,5
1.3. 11-20 років	13,5	14,3	25	0,1	1,9
1.4. 21-30 років	2,1	14,3	33,3	6,8	15,9
1.5. понад 30 років	1,0	-	16,7	-	16,7
2. Стаж роботи у силових структурах					
2.1. до 5 років	93,6	88,1	75	0,9	0,8
2.2. 5 та більше років	6,4	11,9	25	1,9	3,9
3. Рівномірність навантаження					
3.1 рівномірність	72,9	9,5	16,7	0,1	0,2
3.2.1 нерівномірна (залежить від особливостей проф. діяльності)	25	73,8	58,3	3,0	2,3
3.2.2 нерівномірна (залежить від працівника)	2,1	16,7	25	7,9	11,9

Таблиця 2

Службово-психологічні фактори ризику розвитку станів психічної дезадаптації у керівників ОВС

Службово-психологічні фактори	Поширеність факторів серед досліджених груп (%)			Сила факторів ризику для групи з ДПР $K=A_2/A_1$	Сила факторів ризику для групи з ППР $K=A_3/A_1$
	Група I (здорові) $A_1(n=42)$	Група до нозологічних передхворобливих розладів $A_2(n=39)$	Група з виявленими ППР $A_3(n=41)$		
1	2	3	4	5	6
1. Загроза для життя					
1.1. відсутня	15,6	8,3	2,4	0,5	0,2
1.2. слабка	81,2	19,0	33,3	0,4	0,2
1.3. сильна	3,2	78,6	58,4	18,2	24,6
2. Конфлікти з високопоставленим керівництвом					
2.1. відсутні	33,3	33,3	25,0	0,8	1,0
2.2. незначні	60,4	4,8	25,0	0,4	0,1

Продовження таблиці 2

1	2	3	4	5	6
2.3. часті	6,3	61,9	50,0	7,9	9,8
3.Суперечність та об'єктивна неможливість виконати вказівки «згори»					
3.1. відсутня	26,0	7,1	33,3	1,3	0,3
3.2. рідко	59,4	16,7	25,0	0,4	0,3
3.3. часто	14,6	76,2	41,7	2,9	5,2
4.Необхідність брати участь у вирішенні оперативних завдань					
4.1 рідко	43,8	40,5	33,3	0,8	0,9
4.2 часто	56,2	59,5	66,7	1,2	1,1
5.Персональна відповідальність за виконувану роботу					
5.1. присутня	82,3	66,7	41,7	0,5	0,8
5.2. відсутня	17,7	33,3	58,3	3,3	1,9
6.Страх втратити високооплачувану роботу					
6.1. відсутній	60,4	52,4	25,0	0,4	0,9
6.2. присутній	39,6	47,6	75,0	1,9	1,2
7. Мікроклімат у керівному колективі					
7.1. дружній	76,0	57,1	16,7	0,2	0,8
7.2. спокійний	22,9	42,9	66,7	2,9	1,9
7.3. нестерпний	1,0	0	16,6	16,6	-
8.Переживання через негативні показники на роботі					
8.1. відсутні	85,4	54,8	41,7	0,5	0,6
8.2. присутні	14,6	45,2	58,3	4,0	3,1

Дані таблиць свідчать, що у керівних працівників з виявленими межовими психічними розладами найбільший коефіцієнт K мають такі фактори, як загальний стаж роботи понад 30 років ($K = 16,7$), загальний стаж роботи від 21 до 30 років ($K = 15,9$) і нерівномірність виробничого навантаження в часі, що залежить від особливостей професійної діяльності і суб'єктивних переваг працівника ($K = 11,9$). Аналогічна закономірність простежується і в групі досліджених осіб з дохворобливими розладами.

Не доведено ($K < 1$) впливу загального стажу роботи до 5 років, стажу роботи в силових структурах до 5 років і режиму праці.

Серед службово-психологічних факторів найбільший вплив на виникнення психічних розладів мають: фактор 1.3. - «Наявність загрози для життя» ($K = 18,2$ і $K = 24,6$); фактор 2.3. - «Конфлікти з високопоставленим керівництвом» ($K = 7,9$ і $K = 9,8$); а також фактор 7.3. - «Не-

стерпний мікроклімат в керованому колективі» ($K = 16,6$) у другій групі обстежених.

Особливості функціонального стану керівників ОВС протягом робочого дня не увійшли до групи службово-психологічних факторів. Спеціального завдання оцінки функціонального стану в даному дослідженні не ставилося, в тому числі й через труднощі вимірювання показників працездатності у керівників в процесі несення служби.

Зміни працездатності протягом дня і суб'єктивна оцінка характеру реакцій на критичні ситуації не враховувалися нами, так як вони є в рівній мірі і факторами ризику виникнення станів психічної дезадаптації, і, певною мірою, показником їх наявності. Тим не менш, при опитуванні 64,5% керівників, включених до групи A_3 , і 78,5% осіб з початковими проявами психічних розладів, а також 52,5% здорових відзначили зниження працездатності до кінця робочого дня. Падіння працездатності в середині дня відзначили 14,3%, 8,7%, 1,9% відповідно. На те, що працездатність протягом всього періоду несення служби *насилу* підтримується вказали 6,1%, 0,6%, 0,5% обстежених у кожній групі.

На основі проведеного аналізу даних «Бланка соціального опитування», а також розгляду суб'єктивно значущих проблем, не пов'язаних з професійною діяльністю керівників ОВС, до числа побутових були віднесені 2 групи факторів: соціально-демографічні та сімейно-психологічні.

До соціально-демографічних чинників віднесено наступні:

- 1) сімейний стан;
- 2) число шлюбів;
- 3) освіта;
- 4) житлові умови;
- 5) характер харчування;
- 6) заробітна плата;

До групи сімейно-психологічних факторів увійшли:

- 1) взаємини в сім'ї;
- 2) часті критичні ситуації в побуті;
- 3) хвороба або смерть близьких людей останнім часом.

Результати розрахунку коефіцієнта правдоподібності для побутових чинників ризику розвитку станів психічної дезадаптації у досліджених керівників представлені в таблицях 3, 4.

Як видно з таблиці 3, найбільші коефіцієнти в даній категорії факторів виявлено:

- 7) $K = 9,9$ - заробітна плата менше 200 умовних одиниць;
- 8) $K = 8,3$ - вдівство;
- 9) $K = 5,1$ - нерегулярний характер харчування.

**Соціально-демографічні фактори ризику розвитку станів
психічної дезадаптації у керівників ОВС**

Соціально-демографічні фактори	Поширеність факторів серед досліджених груп (%)			Сила факторів ризику для групи з ДІП $K=A_2/A_1$	Сила факторів ризику для групи з ПІП $K=A_3/A_1$
	Група I (здорові) A_1 (n=42)	Група до нозологічних передхворобливих розладів A_2 (n=39)	Група з виявленими ПІП A_3 (n=41)		
1	2	3	4	5	6
1.Сімейний стан					
1.1 одружений	78,2	71,4	41,7	0,5	0,9
1.2 одружений вдруге	8,3	8,2	8,3	1,0	1,0
1.3 розведений	4,2	7,2	16,7	4,0	1,7
1.4 неодружений	10,3	13,2	25,0	2,4	1,3
1.5 вдівець	0	0	8,3	8,3	-
2. Освіта					
2.1 Незакінчена вища	11	3,4	9,3	0,8	0,3
2.2 Вища	88,5	67,6	90,4	-	-
3. Житлові умови					
3.1 окр. 1-кімн. квартира	19,8	5,8	8,3	0,4	0,3
3.2 окр. 2-кімн. квартира	28,1	27,6	16,7	0,6	1,0
3.3 окр. 3-кімн. квартира	27,0	35,6	16,7	0,6	1,4
3.4 окр. 4-х та більш кімн. квартира	0	2,4	0	0	-
3.5 комунальн. квартира	4,2	9,5	16,7	4,0	2,3
3.6 власний будинок	6,3	2,4	8,3	1,3	0,4
3.7 аренда житла	12,5	9,5	25,0	2,0	0,8
3.8 інші (гурт.)	2,1	7,2	8,3	4,0	3,4
4. Заробітна платня					
4.1 до 200 у.о.	4,2	14,3	41,7	9,9	3,4

Продовження таблиці 3

1	2	3	4	5	6
4.2 200-300 у.о.	43,8	78,6	41,7	1,0	1,8
4.3 більш 300 у.о.	52,0	7,1	16,6	0,3	0,1
5.Характер харчування					
5.1. 4-разове	8,3	2,4	8,3	1,0	0,3
5.2. 3-разове (з гарячим)	36,5	21,4	16,7	0,5	0,6
5.3. 3-разове (без гарячого)	43,8	33,3	16,7	0,4	0,8
5.4. нерегулярне	11,4	42,9	58,3	5,1	3,8

Сімейно-психологічні фактори ризику розвитку станів психічної дезадаптації у керівників ОВС

Сімейно-психологічні фактори	Поширеність факторів серед досліджених груп (%)			Сила факторів ризику для групи з ДПР $K=A_2/A_1$	Сила факторів ризику для групи з ППР $K=A_3/A_1$
	Група I (здорові) A_1 (n=42)	Група до нозологічних передхворобливих розладів A_2 (n=39)	Група з виявленими ППР A_3 (n=41)		
1. Взаємовідносини у родині					
1.1 спокійні, доброзичливі	46,9	16,7	8,3	0,2	0,4
1.2 спокійні, холодно-нормальні	32,3	47,6	8,3	0,3	1,5
1.3 епізодичні конфлікти	17,7	21,4	25,0	1,4	1,2
1.4 систематичні конфлікти	2,1	9,5	33,4	16,0	4,5
1.5 конфлікти, що руйнують сім'ю	1,0	4,8	25,0	25,0	4,8
2. Частота критичних ситуацій у побуті (за міс.)					
2.1 немає	50,0	4,8	8,3	0,3	0,1
2.2 менше однієї	32,3	28,6	16,7	0,5	0,9
2.3 одна	16,7	45,2	58,3	3,5	2,7
2.4 більше однієї	1,0	21,4	16,7	16,7	21,4
3. Хвороба або смерть близьких протягом останнього року					
3.1 були	6,3	19,0	8,3	1,3	3,0
3.2 не було	93,7	81,0	91,7	1,0	0,9
4. Матеріально-побутова невлаштованість					
4.1 є	26,0	47,6	50,0	1,9	1,8
4.2 немає	16,6	32,0	52,0	2,0	3,25

Розрахунки показують (таблиця 4), що сімейно-психологічні чинники мають вплив на ризик розвитку станів психічної дезадаптації. Найбільш значущими з них є: конфлікти, що руйнують сім'ю ($K = 25,0$); більше однієї побутової критичної ситуації протягом місяця ($K = 16,7$); систематичні конфлікти в сім'ї ($K = 16$) і матеріально-побутова невлаштованість ($K = 3,25$).

У кожного другого працівника (58,3%), віднесеного нами до третьої групи, протягом місяця буває серйозна критична побутова ситуація, у кожного третього (33,4%) конфлікти в сім'ї носять систематичний характер, у кожного четвертого (25,0%) - епізодичні. У 25,0% обстежених конфлікти в сім'ї призводять до її руйнування.

У число традиційних показників, використовуваних при професіографічному аналізі діяльності, нами додатково включено групу біологічних факторів, куди, з урахуванням даних роботи А.Є. Табачникова, від-

несені вік обстежуваних і спадкова обтяженість (межові психічні і соматоформні розлади, хронічний алкоголізм тощо)

Таблиця 5

Біологічні фактори ризику розвитку станів психічної дезадаптації у керівників ОВС

Біологічні фактори	Поширеність факторів серед досліджених груп (%)			Сила факторів ризику для групи з ДПР $K=A_2/A_1$	Сила факторів ризику для групи з ППР $K=A_3/A_1$
	Група I (здорові) A_1 (n=42)	Група до нозологічних передхворобливих розладів A_2 (n=39)	Група з виявленими ППР A_3 (n=41)		
1. Вік					
1.1. 18-30 р.	58,3	59,5	25	0,4	1,0
1.2. 31-40 р.	18,8	38,1	41,7	2,2	2,0
1.3. 41р. та більше	22,9	2,4	33,3	1,5	0,1
2. Спадкове обтяження					
2.1. ППР	2,1	14,3	8,3	3,9	6,8
2.2. Хрон. алкоголізм	3,1	14,3	16,7	5,4	4,6
2.3.Межові психогенні та соматоформні розлади	5,2	16,6	16,7	3,2	2,9
2.4.Інші психічні розлади	1,0	7,2	16,7	16,7	7,2
2.5.Нема спадкового обтяження	88,6	47,7	41,6	0,5	0,5

Поширеність біологічних факторів ризику виникнення станів психічної дезадаптації у керівників ОВС представлена у таблиці 5.

Дані таблиці свідчать, що найбільшу вагу має фактор спадкової обтяженості: психічні захворювання не невротичного рівня ($K = 16,7$ і $K = 7,2$); хронічний алкоголізм батьків ($K = 5,4$ і $K = 4,6$).

Не достовірним ($p > 0,05$) виявився вплив віку обстежуваних від 18 до 30 років.

Таким чином, з 75 потенційних факторів ризику розвитку станів психічно значущим виявився вплив 39.

З числа потенційних факторів ризику не доведено ($p > 0,05$) вплив на розвиток станів психічної дезадаптації у керівників таких чинників, як загальний стаж роботи (до 10 років), стаж роботи в силових структурах до 5 років, зміна місця роботи в останні півроку, освіта, кількість дітей, тютюнова залежність і ін.

Висновки.

1.Встановлено, що сила факторів ризику розвитку станів психічної дезадаптації найбільша у керівників різних підрозділів ОВС, віднесених до третьої групи з прикордонними психічними розладами. Хоча навіть у практично здорових керівників ОВС екстремальні чинники професійної

діяльності, побутові, соціально-демографічні та біологічні фактори викликають нервово-психічні напруги і травмують психіку.

2. Найбільшим ступенем негативного впливу на психіку керівників ОВС володіють: серед службових факторів – великий стаж роботи (від 20 і більше років), нерівномірність виробничого навантаження, наявність загрози для життя, конфлікти з вищим керівництвом, нестерпний мікроклімат в керованому колективі; серед соціально-демографічних – маленька зарплата, вдівство, нерегулярне харчування, конфлікти, що руйнують сім'ю, побутові критичні ситуації і матеріально-побутова невлаштованість; серед біологічних факторів – спадкова обтяженість, хронічний алкоголізм, психічні захворювання батьків.

Перспективою подальших досліджень має бути вивчення умов, які травмують психіку у фахівців різних підрозділів ОВС з метою пошуку шляхів попередження цих впливів і корекції наявних психічних дезадаптацій керівників ОВС.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дикая Л. Г. Становление новой системы психической регуляции в экстремальных условиях деятельности / Л. Г. Дикая // Принцип системности в психологических исследованиях. – М. : Наука, 1990. – С. 103–114.
2. Долженко Е. С. Состояние психоэмоциональной сферы сотрудников разных подразделений милиции / Е. С. Долженко // Вісник Харківського національного університету. – 2002. - № 576. – С. 70–72.
3. Защитные механизмы эмоциональной устойчивости работников органов внутренних дел в условиях воздействия стресс-факторов повышенной интенсивности / [О. М. Кретчак, О. М. Устинов, З. Р. Шайхлисламов, А. И. Черкашин] // Вісник Університету внутрішніх справ. – 1999. – № 8. – С. 159–162.
4. Зеленова М. Е. Психологические особенности посттравматических стрессовых состояний в участников войны в Афганистане / Зеленова М. Е., Лазебная Е. О., Тарабрина Н. В. // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18, № 2. – С. 34–49.
5. Корольчук М. С. Психологія професійної діяльності в екстремальних умовах : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.02 / Корольчук Микола Степанович. – К., 1997. – 343 с.
6. Корольчук М. С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності у звичайних та екстремальних умовах / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. – К. : «Ніка-Центр», 2006. – 580 с.
7. Логачов М. Г. Психологічна підготовка особового складу спеціальних підрозділів ОВС до дій в екстремальних ситуаціях : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / Логачов Микола Григорович. – Харків, 2001. – 16 с.

8. Паронянц Т. П. Возникновение и проявление посттравматических стрессовых расстройств у работников органов внутренних дел в условиях выполнения миротворческой миссии ООН (на примере бывшей Югославии): дис. ... кандидата психол. наук: 19.00.06 / Паронянц Тигран Павлович. – Харьков, 2004. – 209 с.

УДК 159.9:34.01

*Балабанова Л.М., д. психол. н., професор, ХНУВС;
Жданова І.В., к. психол. н., доцент, ХНУВС*

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ НОРМАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПРАЦІВНИКІВ ОВС ТА ПРИЧИНИ ЇЇ ПОРУШЕНЬ

В статті розглядають проблеми вивчення соціально-психологічних причин, що призводять до порушення службової дисципліни і законності працівниками ОВС. Показані типові прояви професійної неадекватності фахівців та їх взаємозалежність як від об'єктивних чинників професійного середовища, так і особистісного потенціалу, який в умовах суспільних та відомчих перебудов стає визначальним.

Ключові слова: працівник ОВС, нормативна поведінка, службова дисципліна, психологічні чинники дисциплінарних порушень, особистісно-професійний розвиток.

В статье рассматриваются проблемы изучения социально-психологических причин, приводящих к нарушению служебной дисциплины и законности сотрудниками ОВД. Показаны типичные проявления профессиональной неадекватности специалистов и их взаимозависимость как от объективных факторов профессиональной среды, так и личностного потенциала, который в условиях общественных и ведомственных перестроек становится определяющим.

Ключевые слова: сотрудник ОВД, нормативное поведение, служебная дисциплина, факторы дисциплинарных нарушений, личностно-профессиональное развитие.

Постановка проблеми. Соціальні та економічні перебудови, що відбуваються в Україні на сучасному етапі стимулюють корінні зміни як загалом в суспільстві, так і в силових структурах. Трансформаційні процеси висувають нові вимоги до функціонування органів внутрішніх справ МВС України в цілому та до їх підрозділів. У системі виконавчої влади органи внутрішніх справ становлять собою найбільш численну структуру, що бере участь у охороні правопорядку, боротьбі зі злочинністю, здійсненні контактів з цивільним населенням. Як частка загального соціального простору держави, система такого державного інституту характеризується рядом специфічних властивостей, серед яких можна виділити соціальну спрямованість на виконання завдань по боротьбі зі злочинністю та забезпеченню громадського порядку та безпеки. В цілому, специфіка роботи органів внутрішніх справ полягає у боротьбі зі злочинніс-

тю, з одного боку, а з іншого – в наданні послуг тим, хто її потребує (сервісна модель роботи поліції деяких європейських країн).

Професійне середовище здійснює істотний вплив на особистість людини і характеризується суворою ієрархією, особливою організаційною побудовою й міжособистісним спілкуванням, строгою дисципліною, підвищеною соціальною й професійною відповідальністю. Поведінка фахівця в такому середовищі є строго детермінованою і обмеженою рамками закону та ієрархічних службових відносин, що накладає певний відбиток на його особистісні особливості і може спричинювати деякі деформаційні процеси (делінквентну поведінку та дисциплінарні порушення). Подібні явища дискредитують міліцію, тому вивчення чинників, що призводять до порушення службової дисципліни і законності працівниками ОВС набуває актуальності та потребує певного наукового осмислення.

Виклад основного матеріалу. В юридичній літературі є різні точки зору щодо сукупності норм, які регламентують службову дисципліну. Одні автори включають норми, які регулюють умови і форми безпосереднього впливу адміністрації державного органу на порушника службової дисципліни; інші – норми, які пов'язані з правовою оцінкою поведінки службовця під час виконання службових обов'язків та – норми, що передбачають відповідальність за несумлінне їх виконання і заохочення тих, хто відзначився на службі. В суб'єктивному розумінні [1] службова дисципліна виражається в фактичній поведінці працівників органів внутрішніх справ при виконанні ними своїх службових функцій і полягає в оцінці рівня дотримання правил, встановлених у нормах права при їх здійсненні. Досі вважалося, що якщо людині створити необхідні матеріальні, фінансові умови, правове поле, демократичний стиль керування, то вона добровільно та свідомо буде дотримуватись правових норм і ефективно виконуватиме свої службові обов'язки. Безперечно, умови мають велике значення для формування у людей свідомого ставлення до своїх обов'язків. Але у вирішальній мірі зміцнення правопорядку в суспільстві, регіоні та організації залежить від самих людей, їх бажання, прагнень до нормативної поведінки. Проблемами неправомірної поведінки працівників міліції опікувалась ціла низка науковців [2; 3]. Конкретні порушення нормативної регламентації службової діяльності досить різноманітні. Це і відсутність адекватної реакції на заяви і повідомлення про порушення законності, приховання злочинів від обліку, порушення термінів розгляду заяв і повідомлень про протиправну поведінку тощо. В умовах триваючої криміналізації суспільства до особистісних особливостей фахівця міліції висуваються високі вимоги: його погляди, інтереси, потреби, ставлення до різних соціальних цінностей і установки, в тому числі до правових приписів і заборон. В роботі [4] проведено ранжування причин росту порушень службової дисципліни в наступному порядку: 1) «розмивання» професійного ядра в провід-

них службах внаслідок звільнення зі служби кваліфікованих фахівців; 2) стійка тенденція до зниження рівня життя основних категорій особового складу, що спонукає їх шукати додаткові доходи поза системою МВС України; 3) нав'язування засобами масової інформації споживчого способу життя при одночасному негативному висвітленні образу міліціонера та діяльності МВС. Більшість дослідників схиляються до думки, що стан службової дисципліни залежить з одного боку, від чіткого й конкретного визначення прав і обов'язків працівника, а з іншого – його моральних і особистісних якостей. Така амбівалентність диктується, на наш погляд, недостатньою визначеністю та наднормованістю службової діяльності. Документи, що регламентують діяльність фахівця пропонують лише обмежувальні рамки, в яких повинно бути прийняте рішення. В той же час, ці рамки настільки великі, що будь яка ситуація, що утворилась, може бути вирішена декількома способами, які не завжди вкладаються в коло функціональних обов'язків людини. Все, що не підпадає під це коло визначається велінням совісті, рівнем моральної культури працівника тощо. Тому закономірним є те, що дисциплінарні умови – нормативні пропозиції мало чого варті без певних рис особистості, негативний розвиток яких блокує правослухняну поведінку. Особисте ставлення працівника правопорядку, солідарність з правовими нормами, сприймання їх як своїх, як внутрішні переконання, є важливим фактором у зміцненні службової дисципліни. Тому не треба переоцінювати роль правових знань. Практика показує, що більша частина порушень дисципліни і злочинів, що допускають працівники органів внутрішніх справ (крадіжки, пограбування, фальсифікація матеріалів розслідування, розробка корупційних схем, рукоприкладство) не пов'язана із незнанням правових норм. Значну роль продовжують відігравати особливості професійного середовища, традиції і практика формалізму, непрозорість діяльності відомчих підрозділів та маніпулювання інформацією. Це призводить до виникнення системних протиріч між особистістю (суб'єктивним чинником) і середовищем (об'єктивним чинником), що призводить до порушення контактів з реальністю, неадекватності самооцінки і незадоволеності особистості професією. Серед суб'єктивних факторів, що сприяють виникненню ненормативних професійних відхилень, коли професія є лише засобом досягнення позапрофесійних особистих цілей, можна виділити підміну професійної ментальності пересічною, абсолютизацію принципу доцільності в діяльності, некомпетентність осіб, що приймають рішення, одномірність оцінок, дефіцит професійно-правової самосвідомості. За даними В.Л.Погрібної [6] усе різноманіття ознак професійного маргіналізму групується навколо чотирьох властивостей особистості: 1) неадекватність ментальної бази професії, до якої належать ригідність як прихильність віджилим професійним установкам; 2) «споживання професії», тобто ставлення до неї не як до конструктивної мети, а як до засобу задоволення особистих потреб; 3)

імітація професійної діяльності (демонстрування зовнішньої атрибутики професії) і професійної свідомості (подвійна мораль); 4) «ефект краю», який проявляється в екстремальних проявах таких характеристик як байдужість - фанатизм, деідеологізація - надідеологізація; пасивність - агресивність.

Більшість науковців стверджують, що професійна активність особистості тісно зв'язана з такими професійно значущими якостями особистості як самостійність, відповідальність, поведінкова гнучкість, мобільність. Відповідальність, на думку К.Муздибаєва, служить засобом внутрішнього контролю (самоконтролю) і внутрішньої регуляції (саморегуляції) діяльності особистості. Одна людина приймає відповідальність за те, що відбувається навколо, на себе (інтернальність), і це дозволяє їй відчувати себе суб'єктом свого життя; інша - за всіма подіями бачить випадок (екстернальність) і заздалегідь відмовляється від будь-яких активних дій.

Аналіз власних результатів досліджень показав, що працівники з високим рівнем суб'єктивного контролю над будь-якими значимими ситуаціями (високий рівень інтернальності), особливо в сфері досягнень, значно більш дисципліновані, ніж їх колеги. Їм притаманний високий рівень загального самоконтролю, самоконтролю в сфері діяльності та в емоційній сфері. Виходячи з принципу ієрархічної структури системи регуляції діяльності, слід вважати, що локус контролю індивіда, універсальний по відношенню до будь-яких типів подій і ситуацій, характеризує його поведінку як у випадку невдач, так і в сфері досягнень, визначає його витривалість по відношенню до життєвих труднощів і тип реакції на ці труднощі.

При порівнянні результатів, отриманих серед працівників адміністративної міліції за допомогою опитувальника стильової саморегуляції поведінки людини (СПП-98) по групах з різним показником рівня службової дисципліни (визначався методом експертних оцінок), була встановлена наступна залежність (табл. 1).

Таблиця 1

Стильова саморегуляція поведінки працівників ОВС ($x_{cp} \pm \sigma$)

Назва шкали	Групи працівників ОВС		P
	Рівень дисципліни нижче середнього (гр. I)	Рівень дисципліни вище середнього (гр. II)	
Планування	5,6+1,2	5,7+0,9	-
Моделювання	3,7+1,4	7,4+1,1	0,01
Програмування	5,2+2,3	5,6+1,8	-
Оцінка результатів	4,0+0,9	7,4+1,5	0,01
Гнучкість	3,8+0,6	7,2+1,3	0,01
Самостійність	4,7+0,8	6,4+1,0	0,05
Загальний рівень	24,3+2,7	35,6+3,8	0,01

Як свідчать представлені в таблиці 1 дані, такі регуляторно-особистісні властивості як загальний рівень стильової саморегуляції, здатність до моделювання (здатність гнучко змінювати модель значимих умов і, відповідно, програму дій), гнучкість (здатність змінювати систему саморегуляції у зв'язку зі зміною зовнішніх і внутрішніх умов) і самостійність (здатність до автономності в організації активності людини) значимо впливають на службову дисципліну. В той же час, показники за таким шкалами, як планування і програмування не мають статистично значимого впливу на рівень службової дисципліни в підрозділах адміністративної міліції.

В останні роки професійний світ став особливо динамічним: змінюється зміст діяльності, технології. Це потребує від фахівця пластичності і поведінкової гнучкості, здатності відмовлятися від невідповідних ситуацій способів поведінки, або розробляти нові підходи до вирішення проблемної ситуації при незмінних принципах і моральних підставах. І тут на перший план виступає особистість людини з її суперечливими, а іноді протидіючими силами: з одного боку чітко визначена та суворо детермінована рамками закону службова діяльність, а з іншого - прагнення до самовизначення та внутрішньої свободи. Автори теорії самодетермінації та особистої автономії Е. Десі та Р. Райан виділяють три основні особистісні орієнтації, виходячи із домінуючих у людей механізмів регуляції їх дій: 1) автономну орієнтацію, яка заснована на впевненості про те, що свідома поведінка особистості прямо пов'язана з її результатами; джерелом поведінки виступає при цьому усвідомлення своїх потреб та почуттів; 2) підконтрольну орієнтацію, також засновану на відчутті зв'язку поведінки з її результатом, однак джерелом поведінки виступають зовнішні вимоги; 3) безособистісну орієнтацію, засновану на впевненості, що результат не може бути досягнутим цілеспрямовано та передбачено і мало залежить від самої людини. Хоча ці орієнтації представляють собою стійкі характеристики особистості, які проявляються в її індивідуальних відмінностях, автори обґрунтовують модель поступового формування особистісної автономії через інтерналізацію мотивації та відповідного переживання контролю над поведінкою: від суто зовнішньої мотивації через етапи інтроекції, ідентифікації та інтеграції до внутрішньої мотивації та автономії.

Ключову роль в самодетермінації відіграє рефлексивна свідомість. Якщо обмежити розуміння свідомості людини як відображення оточуючого світу і не брати до уваги критичну рефлексивну свідомість, то все, на думку Д.О. Леонтєва, відносно просто. Можна виміряти, протестувати потреби людини, врахувати можливості їх реалізації, порівняти їх силу і спрогнозувати з високою вірогідністю варіант поведінки, який людина вибере в даній ситуації. Однак, як тільки включається рефлексивна свідомість, прогноз стає неможливим, тому що людина може прийняти будь-яке рішення. Інша справа — яку ціну прийдеться запла-

тити за кожне із рішень. Недостатньо розвинута рефлексія виявляється у нездатності фахівця аналізувати свої вчинки, дії, знижує прогностичні можливості і призводить до професійної неадекватності та порушень нормативно-правової регламентації службової діяльності. Типовими проявами професійної неадекватності є невідповідність поведінкових реакцій реальній професійній ситуації, порушення соціальної взаємодії внаслідок переоцінки або недооцінки своїх професійних можливостей. У своєму професійному середовищі працівник органів внутрішніх справ часто знаходиться під тиском, який здійснюється в моральній, матеріальній, фізичній формах і має широкий діапазон - від відвертого залякування і погроз до витонченого схиляння і спокус. Щоб ослабити цей тиск більшість працівників, за даними численних наукових спостережень [5], обирають алкоголь як засіб зняття психічної напруги. Найчастіше це відбувається через відсутність системи оздоровчо-підтримуючих заходів і навичок психічної саморегуляції. Проблема вживання алкоголю на службі і поза нею актуальна не тільки для працівників ОВС України, але і для інших країн близького і далекого зарубіжжя, в тому числі і для США. У багатьох публікаціях американських фахівців зазначається, що вживання алкоголю та наркотиків є однією з типових реакцій поліцейських на стресогенність служби. Для її запобігання і корекції застосовуються комплексні програми. Така програма, за даними В.С.Лурі, передбачає відновлювані заходи, повну перепідготовку через п'ять років служби, психологічний огляд, добровільне анонімне консультування й ін. Пристрасть до спиртного, разом із свідченням суб'єктивно-довільного тлумачення законослухняної поведінки, може бути одночасно розглянута як прояв професійного «огрубіння» особистості працівника (за В.С.Медведевим) [5]. Воно полягає у звуженні кола інтересів і потреб, їхньому змістовному спрощенні. Працівник сприймає і оцінює навколишнє оточення з позицій користі для служби і цікавиться переважно тільки тим, що можна безпосередньо використати в роботі. Типовою ознакою професійного огрубіння особистості є емоційно-почуттєве збіднення, яке характеризується неадекватним емоційно-почуттєвим супроводом діяльності, поведінки в позаслужбових сферах. Найчастіше таке збіднення виявляє себе у грубоощах, жорстокості, у професійному цинізмі. Останнє, за свідченням видатного юридичного психолога А. Нидерхофера, є ідеологічним пунктом, що глибоко проник у сферу діяльності поліцейських та призводить до появи зневірення в людей, суспільну систему і, зрештою, в самих себе.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Повертаючись до узагальненої картини проблеми дисциплінарних порушень, спробуємо прояснити механізм цього процесу і намітити перспективи та шляхи подолання проявів ненормативної поведінки працівників ОВС. Традиційна психологія детермінізму безсильна допомогти людині, яка повинна приймати рішення за умов відсутності визначених орієнтирів,

опинившись один на один зі світом, так само як і в протилежній ситуації, коли у людини все прекрасно, але їй потрібно ще щось, і вона до чогось прагне без явної необхідності. В ситуаціях особистісних зломів та криз, коли життєвий світ руйнується і немає ніяких адекватних стереотипних форм вивченої поведінки людина часто приймає необумовлені рішення. У зв'язку з цим відзначимо, що у великій кількості взаємодій у системі «людина - середовище» професійна надійність фахівця багато в чому визначається установками, переконаннями, «мотиваційною повнотою», коли людина бачить сенс всього, що відбувається в її житті та бере на себе відповідальність за все, що трапляється в її житті. Розмаїття почуттів, оцінок і переконань, що виникають в різних ситуаціях, формують чуттєвий, індивідуальний досвід людини і багато в чому визначають внутрішній образ світу людини і її життєву стійкість. І тут центральним, ключовим пунктом в розумінні окремої діяльності є питання мотиву і здатність знайти смисл того, що відбувається. І сьогодні ресурси свідомості фахівця, його внутрішній світ – є тими мішенями, на які повинна бути спрямована увага науковців. Тому зусилля дослідників необхідно направляти на пошук шляхів розвитку більшої усвідомленості суб'єкта діяльності, розуміння його внутрішніх мотивів і спонукань відповідальності за свій особистісний та професійний розвиток і вдосконалення. Це ті проблеми, які потребують подальшої теоретичної розробки та практичної реалізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Щербина В. І. Дисциплінарна відповідальність державних службовців органів внутрішніх справ : автореф. дис....кан-та юр.наук : 12.00.05 / В. І. Щербина // Ун-т внутр. справ. – Харків, 1998. – 22 с.
2. Бандурка О. М., Соболев В. О. Теорія і методи роботи з персоналом в органах внутрішніх справ : [підручник] / О. М. Бандурка, В. О. Соболев. – Харків : Університет внутрішніх справ, 2000. – 365 с.
3. Бесчастний В. М. Робота с персоналом органів внутрішніх справ : [науково-практичний посібник] / В. М. Бесчастний. – Донецьк : ДЮІ, 2005. – 296 с.
4. Васюк А. Г., Олейніков В. А. Про критичні періоди психологічної адаптації працівників ОВС до професійної діяльності / А. Г. Васюк, В. А. Олейніков // Соціально-психологічне забезпечення правоохоронної діяльності: теоретичні та прикладні аспекти : Матеріали наук. практи. конф. – Х. : Вид-во Харк. Нац. Ун-ту внутр. справ, 2009. – С. 82 - 85.
5. Медведєв В. С. Проблеми професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ (теоретичні та прикладні аспекти) : [монографія] / В. С. Медведєв. – К., 1996. – 225 с.
6. Погрібна В. Л. Соціологія професіоналізму : [монографія] / В. Л. Погрібна. – К. : Алерта: КНТ: ЦУЛ, 2008. – 336 с.

УДК 343. 102: 159. 947. 2

Белан С.В., к.т.н., доцент, доцент кафедри охорони праці та техногенно-екологічної безпеки НУЦЗУ;

Ковалевська Т.М., викладач кафедри наглядово-профілактичної діяльності НУЦЗУ;

Луценко Т.О., викладач кафедри наглядово-профілактичної діяльності НУЦЗУ

СУТНІСТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ РЯТУВАЛЬНИКА

У статті проаналізовано сутність та значення творчого мислення у професійній діяльності рятувальника.

Ключові слова: мислення, творче мислення, професійна діяльність.

В статье проанализирована сущность и значение творческого мышления в профессиональной деятельности спасателя.

Ключевые слова: мышление, творческое мышление, профессиональная деятельность

Постановка проблеми. У процесі виконання професійних функцій велику роль відіграє творче мислення, особливо там де використання готових рецептів і стандартних розумових операцій не приводить до успіху у зв'язку з проблемністю ситуації. Саме тому прояви творчості є однією з найважливіших складових професійної діяльності рятувальника. Необхідність цієї складової зумовлена тим, що професійна діяльність рятувальника проходить не тільки у звичайних умовах й в екстремальних, де різноманіття ситуацій, пов'язаних з вирішенням завдань, їх конфліктний характер, відсутність достатньої інформації та неоднозначність подій, вимагають варіативних підходів до аналізу та виконання завдань, які породжуються ситуативно.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Науковців з давніх давен цікавила проблема творчого мислення, тому її дослідженням займалося чимало як зарубіжних так і вітчизняних вчених, зокрема: Е.П. Торенс, Р. Олпорт, А. Адлер, Д.Б. Богоявленська, Я.О. Понамарьов, О.М. Матюшкін, О.І. Кульчитська, С.Л. Рубінштейн, Б.М. Теплов та ін. Однак дана проблема не втратила своєї актуальності і на сьогодні. Відтак, вивчення і дослідження проблеми творчого мислення, зокрема питання, щодо значення творчого мислення у професійній діяльності рятувальника, на сьогоднішній час є актуальним та необхідним.

Мета даної статті полягає у висвітленні питання, щодо значення творчого мислення у професійній діяльності рятувальника.

Виклад основного матеріалу. Відображаючи дійсність на чуттєвому рівні, людина одержує різноманітну інформацію про зовнішні вла-

стивості та ознаки предметів, які фіксуються в її свідомості в гамі звукових, просторових, часових, смакових, дотикових та інших образів. Але вичерпні знання про невідчутні, але істотні властивості та ознаки предметів дійсності людина здобуває за допомогою мислення.

Мислення – це пізнавальний процес, який визначається опосередкованим та узагальненим відображенням дійсності. Опосередкованість означає, що мислення, на відміну від чуттєвих форм пізнання, дозволяє визначити та зрозуміти те, що безпосередньо не відчувається, тобто мислення є процесом позачуттєвого пізнання дійсності. Узагальненість – це, на відміну від відчуття та сприймання, не конкретні відомості про об'єкт та його властивості, а інтегровано перероблена інформація про сутність не тільки одного об'єкта або явища, а цілого класу (типу) об'єктів або явищ. Звичайно, мислення, як будь-який пізнавальний процес, не може одержувати інформацію без відчуттів та сприймання. Проте, на відміну від них, мислення в досягненні дійсності виходить за межі того, що сприймається безпосередньо. Не маючи спеціалізованих аналізаторів, людина пізнає те, що не може бути безпосередньо їй надане у відчутті — аж до розуміння природи власного мислення.

За допомогою мислення людина пізнає істотні ознаки, що виявляються спільними для споріднених у тому чи іншому аспекті предметів, і осмислює їх узагальнено, оперуючи поняттями.

Елементарною одиницею мислення є думка, яка у фізіологічному плані являє собою створений у мозку ланцюг нервових зв'язків. Однак найважливішою відмінністю цих зв'язків від тих, що утворені внаслідок безпосереднього відчуття та сприймання, є те, що в процесі формування його додається друга сигнальна система, притаманна людині, а саме – мова, слово як специфічний подразник. Інакше кажучи, основною утворення думки є не безумовний, а умовний (зумовлений словом) рефлекс. Ще однією відмінною думки від відчуття та сприймання є те, що, думка – це рефлекс із загальмованим (безпосередньо не завершеним дією) закінченням.

Основними формами мислення є – поняття, судження, умовисновки. Поняття – це думка про найбільш суттєві ознаки предметів чи явищ дійсності; судження – відображення зв'язків між предметами та явищами дійсності або їх властивостями; умовисновок – зв'язок між думками (поняттями, судженнями), внаслідок чого ми дістаємо нові судження. Поняття є вихідним та кінцевим результатом будь-якого акта мислення.

Предметом мислення людей є актуальні проблеми їхньої життєдіяльності. Розкриття суті предметів і явищ, істотних зв'язків і відношень між ними відбувається за допомогою низки розумових і практичних дій.

Розумові дії - це дії з предметами, відображеними в образах, уявленнях і поняттях про них. Вони відбуваються подумки за допомогою мовлення. Залежно від того, які образи відіграють при цьому провідну роль, розумові дії бувають сенсорними, уявними, мисленими. У розумо-

вих діях можна виокремити їх головні складові елементи (операції) – розумові операції:

– *аналіз* – уявне розчленування предметів і явищ у свідомості, виокремлення в них їх частин, аспектів, елементів, ознак і властивостей. Аналіз у мисленні є продовженням того аналізу, що відбувається в чуттєвому відображенні об'єктивної дійсності. Об'єктом аналізу можуть бути будь-які предмети та їхні властивості;

– *синтез* – мислене поєднання окремих частин, аспектів, елементів, ознак і властивостей об'єктів у єдине, якісно нове ціле;

– *порівняння* – установлення подібності і відмінності між предметами та явищами дійсності. Операції порівняння можуть бути різними за складністю, залежно від завдання чи змісту порівнюваних об'єктів;

– *абстрагування* – уявне відокремлення одних ознак і властивостей предметів та явищ від інших їхніх рис і від самих предметів (явищ), яким вони властиві. Виокремлення в процесі абстрагування ознак предмета і розгляд їх незалежно від інших його ознак стають самостійними операціями мислення. Зокрема, спостерігаючи переміщення в просторі різних за характером об'єктів - машини, людини, птаха, хмар, небесних тіл, ми виокремлюємо рух як спільну для них властивість і осмислюємо його як самостійну категорію;

– *узагальнення* – виявляється в мисленому об'єднанні предметів, явищ у групи за істотними ознаками, виокремленими в процесі абстрагування. Узагальнення – це продовження і поглиблення синтезуючої діяльності мозку за допомогою слова. Слово здійснює свою узагальнювальну функцію, спираючись на знакову природу відображуваних ним істотних властивостей і відношень, які є в об'єктах. Узагальнення виокремлених рис предметів та явищ дає змогу групувати об'єкти за видовими, родовими й іншими ознаками;

– *класифікація* – групування об'єктів за видовими, родовими та іншими ознаками. Її здійснюють з метою розмежування і подальшого об'єднання предметів на підставі їх спільних істотних ознак. Однак, щоб здійснити класифікацію, потрібно чітко визначити її мету, а також ознаки об'єктів, що підлягають класифікації, порівняти їх за істотними ознаками, з'ясувати загальні підстави класифікації, згрупувати об'єкти за визначеним принципом;

– *систематизація* – упорядкування знань на підставі гранично широких спільних ознак груп об'єктів. Систематизація забезпечує розмежування та подальше об'єднання не окремих предметів, як це відбувається при класифікації, а їх груп і класів.

Слід додати, що аналіз і синтез – це дві сторони єдиного розумового процесу; вони взаємопов'язані: аналіз здійснюється через синтез, а синтез – через аналіз. Порівнянню належить важлива роль у розкритті істотних ознак предметів. Окрім цього, на підставі абстракцій та узагальнень формується професійний досвід. Класифікація сприяє впорядкуванню знань і глибшому розумінню їх смислової структури.

Отже, саме динамічні розумові операції, складають основу механізму інтуїтивного (раптового, неусвідомленого) пізнання. Змістовним елементом інтуїції, як максимально згорнутого розумового процесу, є професійний досвід, у якому закріплені та абстраговані найбільш типові ситуації та засоби їх вирішення. Досвід бере участь у вирішенні конкретного завдання у двох своїх проявах – свідомому (прямому) та неусвідомленому. Неусвідомлена частина професійного (чи життєвого) досвіду являє собою максимально згорнутий автоматизований процес (скорочений нервовий зв'язок) оцінки ситуації, дії, інформації, який відбувається у підсвідомості.

У психологічній науці мислення розглядається як багатофакторна структура, інтегративна складова інтелекту людини. Залежно від рівнів узагальнення інформації, засобів, що використовуються для цього, новизни отриманих результатів, ступеня інтелектуальної активності, виокремлюють декілька видів і способів мислення, одним із яких є творче.

Сутність творчого мислення, з погляду одного з перших дослідників цього феномену Дж. Гілфорда, може бути розкрита через такі особливості:

- оригінальність і незвичність висловлюваних ідей;
- прагнення до інтелектуальної новизни у вирішенні завдання (проблеми);
- здатність бачити предмет (можливості його використання) під новим кутом зору і продукувати ідеї у невизначеній ситуації (тобто за відсутності передумов для формування нових ідей).

Завдячуючи цим властивостям, реалізується прогностично-перетворювальна функція інтелекту, здійснюється творча діяльність людини у різних сферах її непрофесійних і професійних інтересів.

Слід зазначити, що мисленню конкретної людини наявні індивідуальні особливості, які в різних людей виявляються, насамперед, у тім, що в них по-різному складається співвідношення взаємодоповнюючих видів і форм розумової діяльності (наочно-діючого, наочно-образного, словесно-логічного й абстрактно-логічного). Щодо рівня мислення творчої особистості, то він характеризується: самостійністю, гнучкістю, аналітичністю, розсудливістю, винахідливістю, глибиною думки, дотепністю та кмітливістю.

Самостійність - вміння побачити і сформулювати нову проблему без сторонньої допомоги; осмислити і використати суспільний досвід, при цьому бути незалежним у своїх поглядах, сміливо висловлювати думку. Особистість, якій притаманна самостійність мислення, не боїться поразок, над нею не тяжіють попередні невдачі, вона вірить у себе. На превеликий жаль, люди хочуть бути такими, як усі, їм властива конформність, тобто такий стан, при якому людина відмовляється від власної думки, поглядів, а приймає думку більшості.

Гнучкість - вміння змінити шлях рішення проблеми, якщо він не задовольняє умову. Людина з гнучким розумом уміє розглядати всі, навіть суперечливі точки зору, зважувати їх істинність. Вона - толерантна, схильна до міркувань, смілива, незалежна, рішуча у змінах і спростуванні, їй притаманне почуття новизни. Уміння радикально змінити свої погляди є дуже важливим, оскільки стереотип, зашкарублість думки не сприяють прогресу, творчості. Догматичність і непоступливість є протилежними гнучкості.

Аполітичність, логічність думок - вміння виділяти істотне й узагальнювати, послідовно та чітко приймати рішення, доречно висловлюватися.

Розсудливість - вміння оцінити ситуацію, відповідно до цього будувати свою поведінку. Французький філософ Ф.Ларошфуко казав: "Якщо ви хочете мати ворогів, дайте друзям відчути вашу перевагу над ними, а якщо ви хочете мати друзів, дайте їм можливість відчути їхню перевагу над вами".

Винахідливість - вміння знайти вихід з будь-якої ситуації, розв'язати будь-яку проблему.

Глибина думки - здатність детально аналізувати, порівнювати та знаходити істотне, здійснювати різносторонній підхід до розв'язання проблеми, аргументувати її рішення і не обмежуватися вузьким колом ідей.

Дотепність - мистецтво з гумором розв'язувати ті чи інші проблеми, влучно висловлюватися.

Кмітливість - природний дар, який дає змогу зрозуміти, розпізнати недоступні іншим речі, можливість наблизитись до істини.

Творчість – це діяльність, за допомогою якої продукується щось нове, відсутнє раніше, на основі опрацювання і реорганізації наявних знань, умінь і навичок [7, С. 28]. Окрім того, творчість, як і будь-яка інша характеристика (параметр) особистості або процесу її діяльності, може виявлятися з певною силою, тобто на певному рівні. Для одного рівня творчості характерним є використання вже наявних знань і розширення області їх застосування, на іншому рівні створюється абсолютно новий підхід, який змінює традиційний погляд на об'єкт або область знань.

Визначаючи творчість як вид людської діяльності, відомий вчений В.І.Андрєєв виокремив низку ознак, які характеризують її як цілісний процес: наявність суперечності, проблемної ситуації або творчого завдання; соціальна та особиста значущість і прогресивність; наявність об'єктивних (соціальних, матеріальних) передумов, умов для творчості; наявність суб'єктивних (особистісних якостей – знань, умінь, особливо позитивної мотивації, творчих здібностей) передумов для творчості; новизна та оригінальність процесу або результату[1, С. 44]. Крім цього, він зазначав що за умови виключення хоча б однієї зі сформульованих

вище ознак, творча діяльність або не відбудеться, або така діяльність не буде творчою.

У наукових джерелах визначено, що творчість може бути різноманітною. Це зумовлено насамперед творчим потенціалом особистості, який формується на основі набутого ним соціального досвіду, психологічних і прикладних знань, нових ідей, умінь і навичок. Зазначене, у свою чергу, дозволяє знаходити та реалізовувати оригінальні рішення і новаторські форми роботи, вдосконалюючи професійну діяльність. Водночас здатність до творчості властива лише тій особистості, для якої є характерним ціннісне ставлення до своєї професійної діяльності, яка прагне підвищення професійної кваліфікації та поповнення знань. Адже без спеціальної підготовки, здобуття знань, які є відображенням узагальненого соціального досвіду, накопиченого попередніми поколіннями, професійна творчість неможлива. Тільки ерудована особистість, яка має спеціальну підготовку, на основі глибокого аналізу ситуацій, що виникають, усвідомлення сутності проблеми за допомогою творчої уяви та уявного експерименту здатна знайти нові оригінальні способи професійної діяльності.

Як відомо здійснення того чи іншого виду професійної діяльності приводить до двох протилежних наслідків – удосконалення психологічних якостей особистості та виникнення професійної деформації, тобто становить появу в особистості певних психологічних змін, що впливають на якість виконання діяльності. У психологічному аспекті професійна деформація створює почуття впевненості і непогрішності у своїх знаннях і оцінках, обмежуючи функцію аналізу і пошуку в розумових операціях і як наслідок, така ситуація з часом відбивається і на практичній діяльності, тобто може призводити до зростання помилок при виконанні професійних обов'язків. Більше того, професійна деформація самої особи, може породжувати професійну деформацію інших осіб. Тут мається на увазі некритичне ставлення до висновків колег та інших спеціалістів коли ними допущені грубі помилки, що є наслідком професійної недбалості, викликаної деформацією на зразок «усе зрозуміло», «це очевидне» та ін. Отже, у контексті даного дослідження слід наголосити, що творчість запобігає появі професійної деформації внаслідок оперування звичними схемами розумових побудов.

Творчий потенціал будь-якої людини, зокрема і рятувальника, характеризується низкою особливостей особистості, які називають ознаками творчої людини. Тобто, творче мислення у професійній діяльності, як і у будь-якій іншій, залежить від суб'єктивних якостей особистості, таких як:

– *творча уява*, що робить її необхідною умовою професійної творчості,

– *розвиненість інтелекту*, яка спонукає людину до розміркування, упорядкування знань, пошуку і аргументації власного рішення існуючої (можливої) проблеми,

– *відкритість новому у пізнанні* (когнітивна відкритість) як ставлення спеціаліста до нової інформації, досвіду, легкість у сприйнятті нових ідей,

– *професійний кругозір*, що визначає його здатність до саморефлексії фахових знань, діяльності, раціоналізації або пропозиції оригінальних ідей.

Слід додати, хоча ці якості формуються протягом усього професійного життя, їхній розвиток може здійснюватися цілеспрямовано. Тому для розвитку творчого мислення у майбутніх рятувальників доцільно зробити наголос на застосуванні методу проектування у навчальному процесі. Адже розробка і захист індивідуальних або колективних проєктів (фрагментів проєкту) активізують творчий пошук у визначенні теми, засобів, підходів до вирішення поставлених у ньому завдань, стимулюють інтелектуальну діяльність особистості, актуалізують життєвий і професійний досвід, інформацію, знання, отримані у процесі спілкування з викладачами та колегами. Аналізувати надані проєкти, можна за такими параметрами і показниками, як: новизна (у виборі теми, постановці завдань, шляхах їх вирішення та ін.), необхідність (для окремої установи, галузі у цілому), можливість реалізації (реальна і потенційна), результативність (прогнозована зміна кількісних і якісних показників), економічність (не передбачає додаткових коштів, а передбачає значне, незначне фінансування) тощо. Такий підхід до організації навчального процесу сприяє, по-перше, формуванню у слухачів вміння всебічно оцінювати продукт індивідуальної чи колективної творчості, а по-друге, стимулює прояв ними системності, гнучкості і нестандартності мислення. Останнє може виявитися у відмові від традиційних шляхів вирішення проблеми, знаходженні нових засобів досягнення поставленої мети, які згодом можуть втілитися у його професійній діяльності.

Крім цього потрібно виокремити також групу особливостей психіки та емоційно-вольової сфери творчої особистості, а саме: легкість асоціювання, лабільність психіки (здатність до швидкого та вільного переключення думок, здатність викликати у свідомості образи і комбінувати їх); здатність до оцінних думок, критичність мислення, інтуїтивізм (уміння вибрати одну з багатьох альтернатив до її перевірки, здатність до перенесення рішень); готовність пам'яті (оволодіння достатньо великим об'ємом систематизованих знань, упорядкованість і динамічність знань) і здібність до згортання операції, узагальнення та відкидання другорядного.

Таким чином, мислення рятувальника повинне характеризуватись певними якісними ознаками. Це, перш за все, проблемність мислення, яка полягає у здатності вбачати проблемний вузол при зовнішній простоті вирішення завдання; динамічність мислення – фактор прискореного осмислення подій, що особливо суттєво в екстремальних, напружених ситуаціях, коли треба прискорено вирішувати складні задачі. Широта

мислення – здатність охоплювати мисленням різнобічне коло питань, які виникають при вирішенні службових завдань. Глибина мислення означає здатність проникнення в суть явища, яке вивчається.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Наприкінці слід зазначити, що побутує думка про домінуючу роль природжених здібностей у творчому самовиявленні індивідуума. Але дана точка зору є хибною, оскільки людина відрізняється від відомих особистостей не відсутністю творчих можливостей, а здатністю їх виявляти, підтримувати і реалізовувати. Тому правомірним є питання про створення сприятливих умов для розкриття творчого потенціалу кожної окремої особистості, зокрема, у процесі підготовки майбутніх рятувальників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев В. И. Эвристика для творческого саморазвития / Андреев В. И. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1994. – 286 с.
2. Бедь В. В. Юридична психологія : [навчальний підручник] / Віктор Бедь. – Львів : «Новий Світ – 2000», 2007. – 376 с.
3. Богоявленская Д. Б. Психология творческих способностей / Богоявленская Д. Б. – Москва : Академія, 2002. – 320 с.
4. Кульчицкая Е. И. Диагностика творческих способностей детей / Кульчицкая Е. И. – Киев : Знание – 1996. – 67 с.
5. Леднев В. С. Научное образование: развитие способностей к научному творчеству / Леднев В. С. – Москва : МГАУ, 2002. – 120 с.
6. Лук А. Н. Психология творчества / Лук А. Н. – Москва : Наука, 1978. – 126 с.
7. Моляко В. О. Психологічне дослідження проблем функціонування стратегій творчої діяльності, творчої обдарованості та психологічної грамотності / Моляко В. О. – К. : Нора-Друк, 2001. – 296 с.

УДК 159.92

Бородич І.О., магістрант кафедри загальної психології НУЦЗУ

ПРОФЕСІЙНА СПРЯМОВАНІСТЬ І ЗАДОВОЛЕНІСТЬ РОБОТОЮ ПРАЦІВНИКІВ МНС УКРАЇНИ

У статті проаналізовані результати дослідження особливостей професійної спрямованості та задоволеності роботою працівників МНС України, які знаходяться на різних етапах професійного розвитку. Доведено, що кар'єрні орієнтації істотно розрізняються за наступними параметрами: у тих фахівців, які знаходяться на етапі професійної кризи, істотно переважають спрямованість на професійну компетентність, менеджмент та виклик. У тих, хто знаходиться в некризовому періоді, значно переважає орієнтація на інтеграцію стилів життя. Працівники МНС, які знаходяться у кризі, мотивовані на досягнення мети, соціальний престиж; крім цього, у них значно підвищена мотивація до успіху та знижена мотивація уникнення

невдач. В цілому працівники МНС, що знаходяться в кризовому періоді професійного розвитку, більш не задоволені своєю роботою, чим ті, що знаходяться в некритичному періоді.

Ключові слова: професійна криза, професійна мотивація, професійна спрямованість, задоволеність роботою.

В статті проаналізовані результати дослідження особливостей професійної направленості і задоволеності роботою співробітників МНС України, які знаходяться на різних етапах професійного розвитку. Доведено, що кар'єрні орієнтації суттєво відрізняються за наступними параметрами: у тих фахівців, які знаходяться на етапі професійного кризи, суттєво переважає направленість на професійну компетентність, менеджмент і виклики. У тих, хто знаходиться в некризовому періоді, значимо переважає орієнтація на інтеграцію стилів життя. Співробітники МНС, які знаходяться в кризі, мотивовані на досягнення цілей, соціальний престиж; крім того, у них значно підвищена мотивація до успіху і зменшена мотивація уникання невдач. В цілому співробітники МНС, які знаходяться в кризовому періоді професійного розвитку, в більшій мірі не задоволені своєю роботою, ніж ті, які знаходяться в некритичному періоді.

Ключевые слова: професійний криза, професійна мотивація, професійна направленість, задоволеність роботою.

Постановка проблеми. У зв'язку зі зростанням кількості і тяжкості наслідків надзвичайних ситуацій і катастроф однією з найбільш значущих є діяльність рятувальника. Складність її полягає в дії екстремальних чинників різного характеру, різноманітні трудові завдання, значного фізичного і психологічного навантаження, що припускає високі вимоги до особистості рятувальника і, зокрема, до його професійної мотивації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Завдяки працям С.Л. Рубінштейна, В.А. Ядова, А.Г. Здравомислова, К.К. Платонова, Б.М. Гольдштейна, Н.Д. Завалової, В.А. Пономаренко, В.Л. Маріщука, В.І. Лебедева, В.А. Бодрова, Т.Л. Бадоева, Т. Елерса, П. Фресса, Ж. Піаже, Х. Хекхаузена і ін. виявлена провідна роль мотивації в забезпеченні ефективності і безпеки праці, стійкості до дії стресогенних чинників, успішності навчання, адаптації фахівця і освоєння діяльності, сформовано уявлення про мотивацію як комплексний феномен, особливістю якого є єдність його змістовного і динамічного аспектів. Проте, не дивлячись на велику кількість досліджень, присвячених питанням змісту і структури мотивації, класифікації спонук, ролі мотивації в діяльності, характеру розвитку і чинників, що впливають на цей процес і так далі, ряд питань не знайшли віддзеркалення в її дослідженнях. Аналіз літератури свідчить про недиференційованість уявлень про загально трудову і професійну мотивацію, недостатнє урахування професійної специфіки при вивченні спрямованості на певну трудову діяльність і особливостей розвитку мотивації в кризові періоди діяльності.

Наукові дослідження вираженості мотивації до трудової діяльності і її динаміки в ході професіоналізації проводилися в основному на контингенті працівників виробництва (Т.Л. Бадоев, В.І. Ковальов, В.Н. Дружинін,

Н.А. Сирникова і ін.). Особливості мотивації до екстремальної діяльності, тим більше до нової професії рятувальника, стосувалися лише окремих сторін питання, що вивчалось, а характер її зміни залежно від ступеня кваліфікації і етапу професіоналізації фахівців не розглядався.

Особлива увага в сучасній вітчизняній психології звернена до формування професійної спрямованості як значущого напрямку розвитку суб'єкта праці [4]. Спрямованість визначає успішність оволодіння людиною професією і виступає «системоутворюючим» чинником особистості професіонала [3].

На сьогоднішній день в психології немає однозначного розуміння професійної спрямованості. Професійна спрямованість трактується як сукупність мотивів, установок особистості, планів, ціннісних орієнтацій в галузі певної професійної діяльності.

Теоретичною основою вивчення проблеми професійної спрямованості стала концепція спрямованості особистості, як динамічних тенденцій, С.Л. Рубінштейна. Ним було висунуто положення про розвиток особистості в діяльності і поставлена проблема спрямованості як «питання про динамічні тенденції, які, як мотиви, визначають людську діяльність, самі, у свою чергу, визначаючись її цілями і завданнями» [5, С. 154].

Услід за С.Л. Рубінштейном в спрямованості виділяють два аспекти: наочний зміст (спрямованість на певний предмет) і напруга, що виникає при цьому [6].

Змістовний аспект спрямованості включає ціннісно-сміслові утворення і цілі. Вони забезпечують внутрішню цілісність особистості, визначають головне і відносно стійке ставлення людини до себе, до інших людей, до професії і в цілому до світу. Ціннісно-сміслові утворення виступають найважливішими регуляторами життя і діяльності людини, у тому числі і професійного [1].

Мотивація до праці не вичерпує всієї мотивації особистості, бо особистісний простір ширший за професійний, а життя людини не зводиться до її роботи. Разом з тим саме праця у її гуманістичній спрямованості на благо людства визначає справжній сенс всього людського життя; людина не тільки реалізує в праці свої професійні мотиви, але так чи інакше задовольняє свої непрофесійні спонуки і цілі – психічне самозбереження і саморозвиток, відпочинок і розваги, суспільний стан [6].

Мотиваційна сфера професійної діяльності виконує ряд функцій: спонукаючу (викликає активність людини до професійної діяльності, потребу в ній); направляючу (визначає характер мети в професійній діяльності); регулюючу (визначає ціннісні орієнтації, мотиви професійної

діяльності). Мотивація фіксує такий стан професійної діяльності, який бажаний для людини, але якого ще немає в наявності.

Мотивація до праці, до професійної діяльності визначається в цілому складним, постійно змінним співвідношенням різних спонук, що входять в мотиваційну сферу.

Мотивація до професійної діяльності починається з професійного покликання, яке визначають як потяг до якої-небудь професії, що спирається на знання про призначення професії, усвідомлення своїх можливостей оволодіння нею і оцінку своїх потенційних професійних здібностей, як «відчуття професії» [2].

З покликанням пов'язані професійні наміри – це усвідомлене відношення до певного виду професійної діяльності, що включає знання про призначення професії, прагнення вибрати професію і здобути відповідну освіту. На відміну від покликання намір включає і ухвалення рішення.

Для професійної діяльності необхідна потреба в професійній праці – готовність до активності людини, викликана її потребою в чомусь, або психічний стан, що створює передумову до професійної праці. Разом з потребою до праці у людини присутні і інші потреби – в забезпеченні свого життя, в пошуку сенсу життя, в досягненні, в самореалізації, в творчій діяльності, в приєднанні до певного соціального кола, у визнанні, в захищеності, в безпеці, в задоволеності і так далі [1]. Сама по собі потреба ще не визначає характеру професійної праці, бо одна і та ж потреба задовольняється по-різному, залежно від ціннісних орієнтацій, мотивів. Потребу особистості в певній професійній діяльності називають також професійною схильністю. Свої схильності люди реалізують або в професійній діяльності, або в хобі.

Важливими для змісту праці є ціннісні орієнтації в професійній діяльності – вироблені і прийняті суспільством підстави для оцінки призначення праці, її сторін, системи духовних цінностей, професійних менталітетів, правила професійної етики. Сьогодні особливий акцент бажано робити на орієнтацію результатів праці для блага конкретної людини. У нашому суспільстві, що оновлюється, відбуваються процеси активного вироблення сучасних духовних цінностей.

Враховуючи безумовну важливість мотивації для професійної діяльності, особливо в екстремальних умовах, і невелику кількість робіт, присвячених професії рятувальника, виникла необхідність спеціального її дослідження.

Метою нашого дослідження є вивчення психологічних закономірностей формування, розвитку і прояву професійної мотивації та спрямованості працівників МНС на різних етапах професіоналізації.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні взяли участь 63 особи у віком від 22 до 33 років, що розрізняються за рівнем кваліфікації (рятувальники I, II, III категорії) і стажу (від 2 міс. до 11 років).

Для визначення професійної спрямованості працівників МНС, що знаходяться на різних етапах професіоналізації, нами використовувалася методика «Якоря кар'єри». Отримані результати представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Показники кар'єрних орієнтацій працівників МНС (%)

Шкали	1 група	2 група	ϕ	P
Професійна компетентність	45,7	68,4	1,65	0,05
Менеджмент	33,8	57,2	1,66	0,05
Автономія (незалежність)	41,5	39,8	0,35	-
Стабільність	55,3	64,1	1,07	-
Служіння	38,5	44,2	0,78	-
Виклик	49,6	77,3	1,72	0,05
Інтеграція стилів життя	68,3	33,1	1,84	0,05
Підприємництво	27,5	39,4	1,21	-

Представлені результати указують на те, що кар'єрні орієнтації або професійна спрямованість у працівників МНС, що знаходяться на різних стадіях професійного розвитку, істотно розрізняються за наступними параметрами (шкалами):

За шкалою професійної компетентності показники значно вищі у досліджуваних 2-ої групи ($p \leq 0,05$ за критерієм Фішера). Ця орієнтація пов'язана з наявністю здібностей і талантів у певній галузі. Людина з такою орієнтацією хоче бути майстром своєї справи; вона буває особливо щасливою, коли досягає успіху в професійній сфері, але швидко втрачає інтерес до роботи, яка не дозволяє розвивати свої здібності. Одночасно така людина шукає визнання своїх талантів, що повинно виражатися в статусі, відповідному її майстерності. Вона готова управляти іншими в межах своєї компетентності, але управління не представляє для неї особливого інтересу.

За шкалою менеджменту так само показники значно вищі у досліджуваних 2-ої групи ($p \leq 0,05$). В даному випадку першорядне значення мають орієнтація особистості на інтеграцію зусиль інших людей, повнота відповідальності за кінцевий результат і поєднання різних функцій організації. Така робота вимагає навиків міжособистісного і групового спілкування та емоційної врівноваженості, щоб нести тягар відповідальності і влади. Людина з кар'єрною орієнтацією на менеджмент вважає, що не досягла цілей своєї кар'єри, поки не займе посаду, в якій зможе управляти різними сторонами діяльності підприємства.

Показники за шкалою «Виклик» так само значно вищі у досліджуваних 2-ої групи ($p \leq 0,05$). Основні цінності при кар'єрній орієнтації цього типу – конкуренція, перемога над іншими, подолання перешкод, вирішення важких завдань. Людина орієнтована на те, щоб «кидати ви-

клик». Соціальна ситуація найчастіше розглядається з позиції «виграшу – програшу». Процес боротьби і перемога важливіші для людини, чим конкретна сфера діяльності або кваліфікація. Новизна, різноманітність і виклик мають для людей з такою орієнтацією дуже велику цінність, і, якщо все йде дуже просто, їм стає нудно.

Показники за шкалою «Інтеграція стилів життя» значно вищі у досліджуваних 1-ої групи ($p \leq 0,05$). Людина орієнтована на інтеграцію різних сторін способу життя. Вона не хоче, щоб в її житті домінувала тільки сім'я або тільки кар'єра, або тільки саморозвиток. Вона прагне до того, щоб все це було збалансовано. Така людина більше цінує своє життя в цілому - де живе, як удосконалюється, чим конкретну роботу, кар'єру або організацію.

Таким чином, проведене дослідження дозволяє констатувати, що у працівників МНС, які знаходяться в кризі професійної кар'єри, переважає спрямованість на розвиток власної професійної компетентності, професіоналізму, прагнення до керівництва людьми, подолання перешкод, стабільності. Для працівників МНС, що знаходиться в некризовому періоді професійного розвитку, найбільш значущі стабільність і можливість жити повним гармонійним життям, поєднуючи різні сторони своєї життєдіяльності.

Для визначення мотивації працівників МНС до досягнення мети, прагнення до суперництва і прагнення до соціального престижу нами використовувалася методика «МАС». Отримані результати відбиті в таблиці 2.

Таблиця 2

Показники мотивації до досягнення мети, суперництва і соціального престижу у працівників МНС (бали)

Шкали	1 група	2 група	t	P
Досягнення мети	24,8±1,5	33,6±2,4	2,11	0,05
Співпраця	23,5±1,9	19,8±2,5	1,12	-
Соціальний престиж	14,6±0,9	25,8±2,2	2,32	0,05

Представлені результати указують на те, що у досліджуваних 2-ої групи значно більше виражена мотивація до досягнення цілей і соціального престижу ($p \leq 0,05$ відповідно). Тобто, працівники МНС, що знаходяться в кризі професійної кар'єри, більшою мірою орієнтовані на наполегливе прагнення до реалізації запланованого. При цьому для них у край важливо, щоб досягнуті цілі були соціально схвалювані і підвищували їх соціальний статус, соціальний престиж. Для працівників МНС, що знаходяться в безкризовому періоді професійного життя, більш значущо мати хороші стосунки з колегами по роботі і суб'єктами професійної діяльності і також досягати поставлених цілей, але, мабуть, менш фанатично.

Далі ми провели дослідження за методикою Т. Елерса з метою визначити прагнення до успіху і мотивацію до уникнення невдач у працівників МНС вибраних категорій. Отримані нами результати відображені в таблиці 3.

Таблиця 3

Показники мотивації до успіху і уникнення невдач у працівників МНС (бали)

Шкали	1 група	2 група	t	P
Мотивація до успіху	17,5±1,3	24,8±2,7	2,21	0,05
Мотивація до уникнення невдач	14,5±1,6	5,8±0,9	2,33	0,05

Представлені результати свідчать про те, що у досліджуваних 2-ої групи значно вища мотивація до успіху і значно нижча мотивація до уникнення невдач ($p \leq 0,05$ відповідно). Тобто, працівники МНС, що знаходяться в кризі професійної кар'єри, більшою мірою орієнтовані на успішне досягнення мети, при цьому вони готові ризикувати, іноді більше, ніж того вимагає ситуація, оскільки мотивація до уникнення невдач у них істотно знижена (у порівнянні з нормою).

Далі ми провели оцінку задоволеності роботою у досліджуваних. Отримані результати представлені в таблиці 4.

Таблиця 4

Показники задоволеності роботою працівниками МНС (%)

Шкали	1 група	2 група	ϕ	P
Цілком задоволені	11,3	7,4	0,57	-
Задоволені	38,5	15,7	1,64	0,05
Не цілком задоволені	19,4	15,6	0,56	-
Не задоволені	22,3	43,9	1,64	0,05
Украй не задоволені	8,5	17,4	1,12	-

Результати свідчать про те, що в цілому працівники МНС, що знаходяться в кризовому періоді професійного розвитку, більшою мірою не задоволені своєю роботою, чим ті, що знаходяться в некритичному періоді.

Задоволеність працею – емоційно-оцінне відношення особистості або групи до виконуваної роботи і умов її протікання. Від задоволеності працею, вдосконалення форм її організації, гуманізації змісту залежить економічна ефективність праці. Згідно із двофакторною («мотиваційно-гігієнічною») теорією задоволеності працею Ф. Герцбергера, до «мотиваційних» чинників відносяться: вміст праці, досягнення в роботі, визнання з боку оточуючих, можливість кваліфікаційного зростання [цит. за 3]. До «гігієнічних» чинників відносяться умови праці, заробітна плата, лінія поведінки адміністрації, взаємини між працівниками. За наявності сприятливих «гігієнічних» чинників виникає особливий стан, який

призводить до зменшення відчуття незадоволеності характером роботи, але не до підвищення задоволеності працею. Дослідження формування задоволеності працею, її динаміки є однією зі значущих проблем психології, де задоволеність розглядається як важливий показник соціально-психологічного клімату і ефективності діяльності.

Процес «задоволеність – відсутність задоволеності» в основному знаходиться під впливом чинників, пов'язаних зі змістом праці, тобто з внутрішніми по відношенню до роботи чинниками: визнання, відповідальність, престижність роботи, можливість просування по службі, перспективи професійного зростання.

Процес «незадоволеність – відсутність незадоволеності» визначається впливом чинників, пов'язаних з оточенням, в якому здійснюється робота, тобто знаходиться під впливом зовнішніх по відношенню до праці чинників: безпека на робочому місці, розпорядок і режим роботи, якість контролю з боку керівництва, відношення з колегами, начальством і підлеглими, а також заробітна плата.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Дослідження кар'єрних орієнтацій у працівників МНС, що знаходяться на різних стадіях професійного розвитку, істотно розрізняються за наступними параметрами (шкалами): у тих фахівців, які знаходяться на етапі професійної кризи, істотно переважають спрямованість на професійну компетентність, менеджмент та виклик. У тих, хто знаходиться в некризовому періоді, значно переважає орієнтація на інтеграцію стилів життя. Тобто саме ця криза штовхає особистість вдосконалювати власну професійну майстерність, керувати процесами організації, активно долати перешкоди.

Дослідження мотиваційних тенденцій показало, що працівники МНС, які знаходяться у кризі, мотивовані на досягнення мети, соціальний престиж, крім цього, у них значно підвищена мотивація до успіху та знижена мотивація уникнення невдач. Тобто вони прагнуть успіху та визнання у професійній сфері за будь-яку ціну.

В цілому працівники МНС, що знаходяться в кризовому періоді професійного розвитку, більшою мірою не задоволені своєю роботою, чим ті, що знаходяться в некритичному періоді.

Отримані дані переконливо доводять необхідність застосування спеціальних психологічних програм для корекції професійної мотивації працівників МНС, які знаходяться на етапі кризи професійної кар'єри.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гинзбург М. Р. Психологическое содержание личностного самоопределения / М. Р. Гинзбург // Вопросы психологии. – 1994. – № 3. – С. 33–45.
2. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е. И. Головаха. – Киев : Наукова Думка, 1986. – 142 с.

3. Зеер Ф. Э. Психология профессионального развития / Ф. Э. Зеер. – М. : Академия, 2009. – 240 с.
4. Нордзельская А. С., Ильина О. Ю. Проблемы профессионального становления личности специалиста / А. С. Нордзельская, О.Ю. Ильина. – М. : ВЛАДОС, 2004. – 265 с.
5. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2007. – 720 с.
6. Фонарев А. Р. Развитие личности в процессе профессионализации / А. Р. Фонарев // Вопросы психологии. – 2004. – № 6. – С. 72–83.

УДК 159.923.35

Боснюк В. Ф., ад'юнкт кафедри прикладної психології НУЦЗУ

ПРОДУКТИВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ІНТЕЛЕКТУ ТА КОГНІТИВНІ СТИЛІ ЯК ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ РЕСУРС РЯТУВАЛЬНИКА

Розглянуто перехід вивчення інтелекту від психометричного до стильового підходу. Показано особливості взаємозв'язку психометричного інтелекту з когнітивними стилями. Зроблено припущення про існування латентної перемінної «інтелектуальний ресурс». Побудовано й емпірично доказано структурну модель взаємозв'язків когнітивних стилів та психометричного інтелекту.

Ключові слова: психометричний інтелект, когнітивні стилі, інтелектуальний ресурс.

Рассмотрен переход изучения интеллекта от психометрического к стилевому подходу. Показаны особенности взаимосвязи психометрического интеллекта с когнитивными стилями. Сделано предположение о существовании латентной переменной «интеллектуальный ресурс». Построено и эмпирически доказано структурную модель взаимосвязей когнитивных стилей и психометрического интеллекта.

Ключевые слова: психометрический интеллект, когнитивные стили, интеллектуальный ресурс.

Постановка проблеми. В зарубіжній і вітчизняній психологічній літературі існує багато теорій, підходів і визначень інтелекту. В той же час, незважаючи на їх різноманіття, відмічається, що жоден із них не дозволяє судити про інтелект як про цілісну психічну реальність. Накопичилось багато даних, які компрометують його як психологічний конструкт. Традиційне дослідження інтелекту в рамках тестологічного підходу [2, 8, 10] показало свою недостатність. І як результат в якості альтернативи тестології сформувався стильовий підхід [1, 6, 7]. В рамках психометричного підходу інтелект трактується як психічна властивість, що проявляється в ситуації вирішення тестових задач, а в стильовому - як стабільно-індивідуальний спосіб прийому і переробки. Тоді логічно виникає запитання, як же співвідносяться між собою когнітивні стилі та

інтелектуальні здібності, які виступають критеріями розвитку інтелекту у своїх підходах?

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Положення про те, що інтелект є не тільки механізмом переробки інформації, але і механізмом регуляції психічної активності, одним із перших сформулював і обґрунтував Л. Л. Терстоун [13].

Пізніше Р. Стернберг [12] висловив критичне відношення до традиційних тестових теорій інтелекту. Стверджувалось, що інтелектуальні можливості людини не можуть бути описані єдиним показником у вигляді IQ (подібно до росту або ваги) і що IQ як сума оцінок деякої множини тестів швидше характеризує статистичну умовність, ніж показник індивідуального інтелекту. За основу наводиться положення про те, що альтернативою психометричного підходу повинно стати вивчення елементарних інформаційних процесів, що лежить в основі вирішення завдань. Для їх характеристики Р. Стернберг вводить поняття «ментальне самоуправління».

Айзенк у своїй роботі, характеризуючи швидкість переробки інформації, застосовує поняття «ментальна швидкість», вказуючи, що вона є умовою успішності інтелектуальної діяльності в ситуації вирішення завдань [9].

Сучасна когнітивна психологія для позначення даної особливості має у своєму понятійному апараті термін «когнітивні стилі». Згідно з М. О. Холодною, їх можна розглядати як проявлення міри сформованості такого компонента метакогнітивного досвіду, як мимовільний інтелектуальний контроль [6].

М. О. Холодна також висловлює думку, що сформулювати уявлення про природу інтелекту тільки на рівні аналізу його властивостей (результативних і функціональних) неможливо. Вона особливу увагу приділяє значенню когнітивних стилів, що відобразилось в її онтологічній моделі інтелекту. В даній моделі проблема співвідношення стильових і продуктивних аспектів інтелектуальної діяльності виходить на перший план, що в теоретичному плані переростає в більш загальну проблему співвідношення рівневих та інструментальних характеристик інтелекту.

Згідно зі стильовим підходом декларувалось, що когнітивні стилі – це формально-динамічні характеристики інтелектуальної діяльності, які не пов'язані з продуктивними (результативними) аспектами роботи інтелекту. Тобто індивідуальні відмінності в способах інтелектуальної діяльності (стилі) принципово протиставлялись індивідуальним відмінностям в успішності інтелектуальної діяльності (здібностям).

Проте за останні десятиліття накопичились емпіричні дані [2; 6; 7; 10; 11], що свідчать про розмиття меж між когнітивними стилями і здібностями.

Так, полюс полнезалежності, виміряний за допомогою тесту «Включені фігури», співвідноситься з високими показниками неверба-

льного інтелекту і просторовими здібностями, успішністю виконання тесту Равена, високим рівнем креативності, більш продуктивною пам'яттю, здібністю до переносу знань.

Полюс рефлексивності (за показником «кількість помилок») у дітей пов'язаний з більш високими оцінками за вербальною, невербальною і загальною шкалами WISC, більш високим рівнем метапам'яті, високою навчальною успішністю.

Гнучкість пізнавального контролю пов'язана з більш високими показниками мимовільного і довільного запам'ятовування, а також з більш високою навчальною успішністю.

Широкий діапазон еквівалентності співвідноситься з більш високими показниками навчальної успішності, темпом навчання, виконанням субтестів «Пам'ять» і «Складні фігури» за методикою Векслера, великою оригінальністю дивергентного мислення і т. д.

Полюс абстрактності співвідноситься з високим рівнем вербального інтелекту і креативністю

Таким чином, протиставлення стилів і здібностей втрачає свою очевидність. Накопичені до нашого часу дані дозволяють зробити висновок, що стильові параметри мають відношення до різноманітних аспектів успішності (результативності) інтелектуальної діяльності.

Напевно, при аналізі стильових і продуктивних властивостей інтелектуальної діяльності, необхідно орієнтуватись не на відмінності, а на спільне, вводити об'єднуючий фактор, певний гіпотетичний конструкт, який би пояснював вплив інтелекту на діяльність та поведінку. Ми вважаємо, що таким може виступати «інтелектуальний ресурс». Тому що однією з основних функцій інтелекту є регуляція поведінки, і в цьому статусі він виступає певним ресурсом. Аналогічні ідеї про необхідність вивчення загальних здібностей в рамках ресурсного підходу були сформульовані В.М. Дружиніним [2]. Даний підхід орієнтує на необхідність виявлення і описання деякого набору базових ментальних здібностей, які утворюють індивідуальний когнітивний ресурс, що передбачає продуктивність інтелектуальної діяльності, в тому числі максимальний рівень індивідуальних досягнень.

Результати робіт М. О. Холодної, Є. О. Сергієнко, О. А. Алексапольського виступають передумовами для операціоналізації конструкту «інтелектуальний ресурс» та розглядати його як сукупність продуктивних і стильових властивостей інтелекту [1; 5; 6]. Припустивши, що продуктивні властивості, які вимірюються в IQ одиницях – це психічні механізми, що відповідають за правильність (точність) і швидкість процесу переробки інформації, а когнітивні стилі – психічні механізми, що відповідають за управління процесом переробки інформації. Тобто інтелект проявляється не тільки в психометричних тестах, але й в стилях вирішення реальних життєвих проблем. І. П. Шкуратова стверджує, що індивідуальна своєрідність діяльності завжди є одночасним свідченням і

стилю, і здібностей людини, тому що основна їх функція полягає в оптимізації діяльності [7].

Метою даного дослідження є операціоналізування психологічного конструкту «інтелектуальний ресурс» через співвідношення стильових і продуктивних характеристик інтелекту.

В дослідженні взяли участь 172 пожежних-рятувальників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України. Для діагностики продуктивних властивостей інтелекту використовувався «Тест структури інтелекту»

(Р. Амтхауер). Стильові властивості інтелекту вивчалися за допомогою методик: «Приховані фігури» в модифікації Л. Л. Терстоуна; методика «Порівняння схожих малюнків» (Дж. Каган); методика «словесно-кольорова інтерференція» (Дж. Струп). Математична обробка отриманих даних проводилася за допомогою кореляційного та конфірматорного факторних аналізів.

Виклад основного матеріалу. Для дослідження взаємозв'язку між когнітивними стилями і продуктивними характеристиками інтелекту був використаний кореляційний метод, результати якого представлені в табл. 1.

Таблиця 1

Кореляційні зв'язки показників когнітивних стилів та продуктивних характеристик інтелекту

Стильові показники		Полезалежність/ полнезалежність			Імпульсивність/ рефлексивність			Ригідність/ гнучкість		
		Бал (б)	к-сть помилок	б – п	час (t)	к-сть помилок	$Z_{п-Z_{т}}$	T_3-T_2	T_2/T_1	K_{int}
Продуктивні характеристики інтелекту	1	-,02	-,18*	,09	,08	-,11	-,11	-,07	,21**	,07
	2	-,05	-,10	,00	-,03	-,08	-,03	-,08	-,02	-,06
	3	,08	-,16*	,19*	,08	-,33***	-,23**	-,17*	,00	-,15*
	4	,14	,06	,13	-,05	-,03	,01	-,09	-,04	-,10
	5	,27***	,01	,29***	,20**	-,36***	-,31***	-,08	,03	-,08
	6	,22**	,01	,23**	,10	-,28***	-,21**	-,00	,02	-,01
	7	,33***	,02	,35***	,04	-,22**	-,14	-,07	,10	-,06
	8	,28***	-,01	,32***	,05	-,20**	-,14	-,02	,12	-,00
	9	,20**	,05	,20**	-,04	-,15*	-,06	-,12	-,02	-,11
	IQ	,30***	-,04	,36***	,08	-,34***	-,23**	-,14	,07	-,13

Примітка: *** - відмічені значущі коефіцієнти кореляції при $p \leq 0,001$; ** - відмічені значущі коефіцієнти кореляції при $p \leq 0,01$; * - відмічені значущі коефіцієнти кореляції при $p \leq 0,05$; нулі перед комами опущені; K_{int} – інтегральний показник інтерференції; 1 – субтест «доповнення речень»; 2 – «виключення слова»; 3 – «аналогії»; 4 – «узагальнення»; 5 – «арифметичні задачі»; 6 – «числові ряди»; 7 – «просторова уява»; 8 – «просторове узагальнення»; 9 – «пам'ять».

В результаті виявлено, що у рятувальників параметр когнітивного стилю полезалежність/полenezалежність «кількість правильних відповідей», що вимірюється в балах на статистично значущому рівні, позитивно корелює із загальним IQ ($r = 0,30, p \leq 0,001$). Характерно, що даний параметр корелює з комплексом усіх перемінних, які характеризують практичний інтелект (субтести 5, 6, 7, 8, 9). З вербальними здібностями взаємозв'язків не виявлено. А кількість допущених помилок при виконанні тесту «Приховані фігури», навпаки, негативно корелюють лише з субтестами «доповнення речень» та «аналогії», що входять до комплексу вербальних здібностей. Загальним же критерієм полезалежності/полenezалежності згідно з методикою

Л. Л. Терстоуна виступає різниця кількості правильних відповідей (бали) і допущених помилок. Значна величина даної різниці свідчить про полenezалежність досліджуваного. Вона у нашому дослідженні позитивно корелює з практичним інтелектом та комбінаторними здібностями. В цілому полезалежність/полenezалежність на статистично значущому рівні позитивно корелює з IQ ($r = 0,36, p \leq 0,001$) і це найбільш сильний та достовірний взаємозв'язок зі всіх когнітивних стилів, які ми використали у експерименті. Цей факт можна пояснити роллю, яку відіграє полезалежність/полenezалежність в когнітивній сфері особистості. Даний когнітивний стиль здійснює вплив на спосіб, яким суб'єкт використовує свої ментальні здібності, а, отже, і на продуктивність вирішення завдань. Якщо рятувальник проявляє здібність розділяти поле на елементи, організовувати і структурувати ситуацію, то він проявляє артикульований підхід до поля, тобто має високі «здібності долати складноорганізований контекст». І, навпаки, якщо індивід відноситься до поля як даному без будь-яких серйозних намірів його реорганізувати – значить він використовує глобальний підхід до поля, у нього низькі показники психологічної диференціації в рамках перцептивної діяльності. Тобто, полenezалежні рятувальники найбільш продуктивні за своїми інтелектуальними можливостями через високу здатність структурувати взаємодію людини зі середовищем. Пізнавальні образи у них більш рухомі і «трьохмірні», про що свідчить більш висока успішність виконання ними субтестів, направлених на діагностику практичного інтелекту.

Когнітивний стиль імпульсивність/рефлексивність також пов'язаний з продуктивними здібностями інтелекту. Хоча, найбільш поширений показник за різними методиками даного когнітивного стилю «відмінність в когнітивному темпі», який, як правило, в інтерпретації імпульсивності/рефлексивності виходить на перший план, значимо позитивно корелює лише з арифметичним мисленням. Це можна пояснити психологічною неоднорідністю традиційних стильових показників, що набуло свого розвитку в ідеї М. О. Холодної про «розщеплення» полюсів когнітивних стилів. Проте, як справедливо відмітив В. Колга, при аналізі імпульсивності/рефлексивності доцільно розрізняти його змістовні

(точність) і динамічні (швидкість) аспекти. Більше того, останнім часом все частіше дослідники [3] пропонують компроміс на основі використання сумарного Z-критерію ($Z_{\text{п}}-Z_{\text{т}}$), який виступає інтегральним критерієм імпульсивність/рефлексивність, що включає в себе обидва показники стилю (час і помилки) та дозволяє оцінювати всіх досліджуваних як більш «імпульсивні» або більш «рефлексивні» у єдиному упорядкованому ряді. У нашому емпіричному дослідженні загальний критерій когнітивного стилю імпульсивність/рефлексивність негативно корелює на статистично значущому рівні з IQ ($r = -0,23, p \leq 0,01$). Тобто чим більше рятувальник витрачає часу на прийняття рішення і робить менше помилок, проявляючи рефлексивний полюс когнітивного стилю, тим він продуктивніший в інтелектуальному плані. Сповільнений темп реагування вказує не на інтелектуальну незрілість, а на тенденцію прийняття рішення з врахуванням максимально повної інформації на основі детального аналізу усіх можливих альтернатив.

Відносно когнітивного стилю ригідність/гнучкість пізнавального контролю, то жоден з його показників значимо не корелює із загальним значенням IQ. Виявлені тільки поодинокі значимо достовірні зв'язки з словесним запасом та комбінаторними здібностями. Інтегральний показник ригідності/гнучкості пізнавального контролю «коефіцієнт інтерференції» негативно корелює із загальним показником рівня психометричного інтелекту тільки на рівні статистичної тенденції ($r = -0,13, p \leq 0,1$). Подібні результати одержала в своєму дослідженні і М. О. Холодна [6]. Даний факт знову можна пояснити психологічною неоднорідністю традиційних стильових показників, відповідно до якого полюс гнучкості маскує в собі два типи досліджуваних. Це «неінтегровані», які попали на даний полюс тільки через те, що вони виявились не чутливими до когнітивного конфлікту і тому швидко вказували колір слова, і власне «гнучкі», які швидко виконували завдання за рахунок активної роботи механізму мимовільного контролю уваги.

Підсумовуючи, можна констатувати, що проведене нами дослідження доказує неправомірність протиставлення когнітивних стилів продуктивним характеристикам інтелектуальної діяльності.

Виявлені факти взаємозв'язку когнітивних стилів і здібностей можна інтерпретувати з позиції, що це взаємопов'язані, але самостійні форми інтелектуальної діяльності. Тому що когнітивні стилі мають три ознаки відмінностей стилів від здібностей, виділених ще Б. М. Тепловим. Вони володіють індивідуальною варіативністю, мають відношення до успішності виконання будь-якої діяльності і не зводяться до знань, умінь і навиків людини. Типовою у цьому відношенні є точка зору Р. Гарднера і його співавторів, які прийшли до висновку, що «... інтелектуальні здібності і когнітивні контролю (когнітивні стилі в сучасній термінології) не є ізольованими аспектами інтелектуальної організації, навпаки, вони виявляються взаємопов'язаними. Отже, необґрунтоване ро-

зрізнення, яке іноді проводять між інтелектом і більш широкою шкалою когнітивної організації, не відповідає дійсності» [10]. Дану позицію ілюструють і результати емпіричного дослідження Е. Боттенберга [8]. Дані факти, на його думку, повинні стати поштовхом для перегляду традиційних теорій інтелекту. М. О. Холодна додає і необхідність перегляду підстав традиційного стильового підходу [6].

Оскільки ігнорувати існування відносин між стилями і здібностями вже неможливо, Н. Коган запропонував класифікувати когнітивні стилі в залежності від міри їх зв'язку із здібностями [11].

Таким чином, є основи вважати, що когнітивні стилі і інтелектуальні здібності – це різні за своїм проявлянням, але єдині за своїми глибинними психологічними основами форми інтелектуальної діяльності. Вони мають єдині механізми, що обумовлюють продуктивність інтелектуальної діяльності та підтверджується факт неправомірності розділення когнітивних стилів і інтелектуальних здібностей. Як результат, можна припустити про існування латентної перемінної «інтелектуальний ресурс», що об'єднує обидві сторони інтелекту.

Перевірку вказаної теоретичної гіпотезу дозволяє здійснити конфірматорний факторний аналіз як різновид структурного моделювання. Він показує, наскільки добре актуальні перемінні виступають в ролі ймовірних представників однієї або декількох латентних перемінних. Конфірматорний факторний аналіз дозволяє оцінити ступінь відповідності теоретичних гіпотез емпіричним даним. Існує декілька показників констатування даної відповідності: $CMIN$ – відношення χ^2 до числа ступенів свободи df . Оптимально, щоб цей показник не був більше 2; CFI – порівняльний критерій погодження, лежить в межах від 0 до 1. Якщо CFI більше 0,85, то значить, що модель погоджена; $RMSEA$ – квадратична усереднена помилка апроксимації. Цей показник також лежить в межах від 0 до 1. Для прийняття нульової гіпотези це значення не повинно бути більшим за 0,05 [4].

Нами було перевірено декілька можливих варіантів представлення моделі і як результат на рис. 1 зображено кінцеве рішення про зв'язки психометричного інтелекту у вигляді загального показника IQ та когнітивних стилів.

В представленій моделі показник $CMIN = 0,55$; $RMSEA = 0,00$; $CFI = 1$. А це означає, що теоретична модель достатньо точно відображає характер взаємозв'язків первинних даних. Іншими параметричними оцінками цієї структурної моделі є стандартні регресійні коефіцієнти. З них помітно, що найбільше інтелектуальний ресурс впливає на варіативність психометричного інтелекту та когнітивного стилю полезалежність/полenezалежність. Коефіцієнти детермінації у них становлять відповідно 0,56 та 0,23. Тобто латентна перемінна «інтелектуальний ресурс» пояснює більше половини дисперсії варіативності психометричного інтелекту та на чверть полезалежності/полenezалежності. У інших

когнітивних стилях коефіцієнт детермінації не такий значний, що свідчить про вплив на них інших неврахованих факторів.

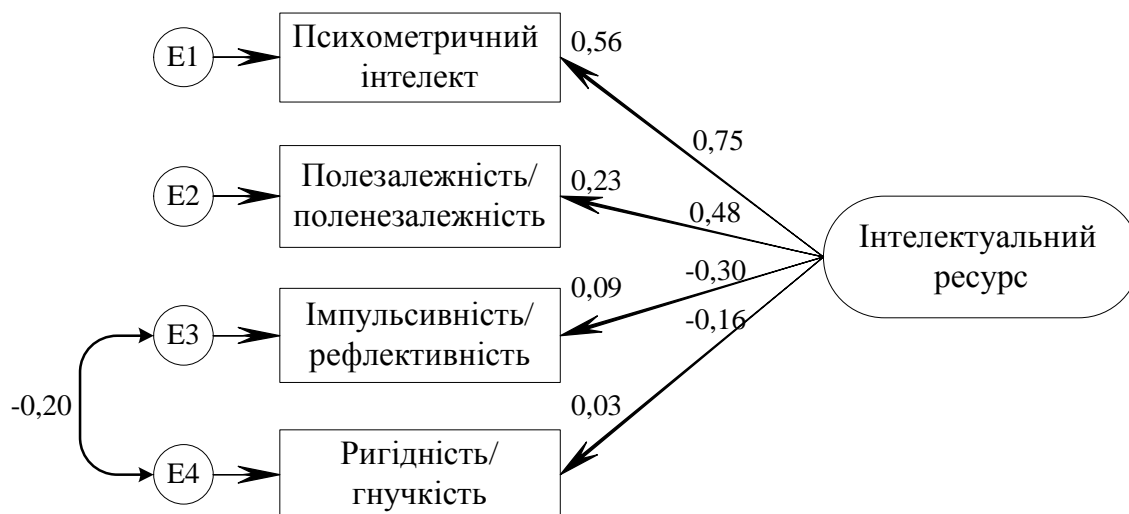

Рис. 1 – Структурна модель взаємозв'язків когнітивних стилів та психометричного інтелекту

Висновки.

1. Теоретичний аналіз проблеми взаємозв'язку когнітивних стилів і продуктивних характеристик інтелекту показав, що стильові параметри мають відношення до різноманітних аспектів успішності (результативності) інтелектуальної діяльності. Тобто, стильовий підхід зовсім не заперечує тестологічний, а додає нову грань до описання і розуміння інтелектуальної індивідуальності людини.

2. Проведений кореляційний аналіз виявив існування стійких, достовірних взаємозв'язків продуктивних характеристик інтелекту з загальними показниками когнітивних стилів. Поленезалежні, рефлексивні та гнучкі рятувальники більш продуктивні в інтелектуальній діяльності.

3. За допомогою конфірматорного факторного аналізу була підтверджена теоретична гіпотеза про існування латентної перемінної «інтелектуальний ресурс», що об'єднує психометричний інтелект та когнітивні стилі. Тобто, комплексний аналіз стильових властивостей і продуктивних характеристик інтелекту дає можливість емпірично операціоналізувати конструкт «інтелектуальний ресурс» особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексапольский А. А. Стилевые и уровневые свойства интеллекта как факторы совладающего поведения : дис. ... канд. психол. наук. М., 2008.
2. Дружинин В. Н. Психология общих способностей. – СПб. : Питер, 1999. – 368 с.: (Серия «Мастера психологии»).
3. Экспериментальная психология : практикум : [учебное пособие для вузов / Т. Г. Богданова, Ю. Б. Гиппенрейтер, Е. Л. Григоренко и

др.; Под ред.

С. Д. Смирнова, Т. В. Корниловой]. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 383 с.

4. Митина О. В. Структурное моделирование: состояние и перспективы. // Ученые записки кафедры общей психологии факультета психологии МГУ. – М. : Смысл. 2005.

5. Сергиенко Е. А. Контроль поведения: индивидуальные ресурсы субъектной регуляции [Электронный ресурс] // Психологические исследования: электрон. науч. журн. 2009. N 5(7). URL: <http://psystudy.ru>

6. Холодная М. А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума. 2-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 385 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

7. Шкуратова И. П. Стилевой подход к исследованию личности: проблемы и перспективы Опубликовано в сб.: Индивидуальные и стилевые особенности личности. – Ростов-на-Дону: ЮРГИ, 2002, С.29–45.

8. Bottenberg E. N. Kognitive attituden und intelligenz // Psychologische Beitrage, 1970. В. XII (3). – S. 426-440.

9. Eysenk H. J. (Ed.) A Model for Intelligence. Berlin: Springer, 1982.

10. Gardner R. W. Jackson D. N., Messick S.J. Personality organization in cognitive controls and intellectual abilities. Psychological Issues. Monograph 8. V. 2. № 4, 1960.

11. Kagan J. Reflection-impulsivity: The generality and dynamics of conceptual tempo // J. of Abnorm. Psychology, 1966. – V. 71. – P. 17-24.

12. Sternberg R. J. Inside intelligence // Amer. Scientist. 1986. Vol. 74 (2). P. 137-143.

13. Thurstone L. L. The nature of intelligence. N. Y.: Harcourt. Brace and Company, Inc. 1924.

УДК 159.923:343.915

Гаркавенко Н.В., к. психол. н., доцент кафедри психології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ОСОБИСТІСНІ ЯКОСТІ І ЇХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК З КРИМІНАЛЬНОЮ ПОВЕДІНКОЮ МОЛОДІ

У статті здійснений аналіз наявності і ступеня прояву негативних якостей підлітків і молодих людей, які в екстремальних умовах існування детермінують їх протиправну поведінку. Виявлені статеві і вікові особливості в ступені прояву негативних якостей особистості. Показано, що більшою мірою ці якості проявляються у неповнолітніх підлітків від 14 до 17 років.

Ключові слова: особистісні якості, підлітки, екстремальні умови, кримінальна поведінка.

В статті здійснено аналіз наявності та ступеня проявлення негативних якостей особистості підлітків і молодих людей, які в екстремальних умовах існують детермінують їх протиправне поведіння. Виявлені полові та вікові особливості в ступені проявлення негативних якостей особистості. Показано, що в більшій мірі ці якості проявляються у неповнолітніх підлітків віком від 14 до 17 років.

Ключові слова: особистісні якості, підлітки, екстремальні умови, кримінальне поведіння.

Постановка проблеми. Безумовно, у демократизації суспільства є і негативні сторони. Це особливо гостро проявляється в уявленні підлітків і молодих людей про демократизацію, як умови, при яких кожному дозволено все. Розбещеність звичайно молодих людей нас часто шокує: їх розв'язність, а інколи і агресивність - це все прояви якостей особистості, що класифікуються як асоціальна поведінка. Однак значне зростання злочинності серед неповнолітніх, за оцінками різних фахівців, має в своїй основі два корені: соціальний - умови, в яких здійснюється соціалізація і виховання підлітків і психологічний - це їх індивідуально-психологічні якості, які в складних умовах обумовлюють протиправну поведінку [1; 2; 3].

Але не тільки проблема боротьби зі злочинністю неповнолітніх і молодих людей повинна вирішуватись в Україні, яку роздирають протиріччя, а і не менш значуща проблема - формування світогляду, поведінки і в цілому особистості будівників майбутнього.

Відношення до оточуючих, до своїх товаришів та колег, до норм і принципів, прийнятих в суспільстві, нарешті, до юридичних вимог держави - все це складові особистості, її духовного рівня.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить, що достатня кількість дослідників розуміють важливе значення даної проблеми, її актуальність [6; 1]. Водночас, на сьогоднішній день, на жаль, в літературі дослідження, в яких висвітлюються і головне рекомендуються методи та сучасні технології впливу на особистість неповнолітніх з метою її корекції, не численні. Більш питому вагу мають дослідження психологічних змін в особистості неповнолітніх правопорушників [5; 8], впливу на них місць ізоляції [8], їх тендерні особливості [4]. Менш розробленими залишаються питання пошуку першоджерел негативних змін в психіці неповнолітніх осіб, доказу, які саме якості їх особистості слід вважати потенційними рушіями протиправної поведінки, наскільки ці якості відрізняються в різних як вікових, так і соціальних групах підлітків і молоді.

Враховуючи актуальність і значну невизначеність даної проблеми в цьому дослідженні поставлена наступна **мета:** установити наявність і ступінь прояву у підлітків і молоді якостей особистості, які в екстремальних умовах можуть привести їх до протиправної поведінки.

Виклад основного матеріалу. Для реалізації цієї мети була сформована вибірка, що складалась із підлітків від 14 до 17 років та молодих людей віком від 18 до 24 років. Причому за всіма віковими періодами вибірка складалась з груп по 50 осіб чоловічої і жіночої статі, тобто всього було досліджено 200 чоловік. Крім того, була досліджена група засуджених за кримінальні злочини: серед них осіб чоловічої статі - 34, а жіночої - 30. Всі вони мали вік від 18 до 24 років.

Виявлення особистісних якостей здійснювалось за методикою Р.Кеттелла і РРІ. Кількісні дані оброблені статистично [7].

Дані, отримані за методикою Р.Кеттелла, представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Дані про особистісні якості, що притаманні досліджуваним групам молоді (у балах)

Шкали	Групи осіб, що досліджувалися					
	Особі чоловічої статі			Особі жіночої статі		
	14-17 років	18- 24 роки	засуджені	14-17 років	18-24 роки	засуджені
A	7,8±1,38	6,9±1,33	5,5±1,04	8,0±1,38	7,1±1,72	5,9±1,44
B	5,7±1,42	6,3±1,45	4,2±0,92	5,9±1,17	6,6±1,55	4,1±1,00
C	7,4±1,80	8,0±1,26	5,8±1,33	6,9±1,20	7,8±1,30	5,1±1,22
E	6,3±1,42	7,3±1,56	9,4±8,67	5,9±1,34	7,4±1,38	8,9±1,58
F	6,6±1,70	7,2±1,82	8,8±1,90	6,3±1,72	7,0±1,81	8,4±1,71
G	5,0±0,91	5,1±1,03	3,6±0,47	5,2±0,88	5,3±1,76	3,9±0,87
H	6,9±1,72	6,7±1,66	9,0±2,71	6,4±1,64	6,2±1,34	8,8±1,98
I	6,4±1,56	6,8±1,37	5,0±0,88	6,8±1,50	7,1±1,33	5,5±1,07
L	5,0±1,02	6,5±1,44	8,0±2,03	5,2±1,11	6,3±1,07	7,9±2,04
M	5,8±1,14	6,0± 1,17	7,0±1,04	6,2±1,44	6,4±1,56	7,1±1,70
N	7,3±1,56	7,7±1,60	6,0±1,23	7,6±1,58	8,0±1,77	6,3±1,58
O	5,7±1,12	5,7±1,28	7,1±2,86	5,1±0,89	5,4±1,03	7,9±0,52
Q1	6,0±1,08	6,6±0,93	5,1±0,75	6,0±0,86	6,7±1,22	5,0±0,83
Q2	5,3±1,03	5,8±1,45	7,4±1,91	5,1±0,84	5,6±1,33	7,1±1,46
Q3	5,3±1,10	5,5±1,13	4,1±0,79	5,5±1,07	5,8±1,08	4,2±0,82
Q4	4,8±0,47	5,6±1,17	5,0±0,91	5,0±0,91	5,5±1,04	6,8±2,01

Як видно з таблиці 1 особистісні якості досліджених груп осіб характеризувалися досить істотними кількісними розходженнями. Так, по факту А, що дозволяє судити про ступінь товариськості досліджуваних, встановлено, що у оптантів чоловічої статі 14-17-літнього віку - найбільший ступінь товариськості (7,8 балів). У віковому періоді від 18-ти до 24-х років рівень контактності, прагнення до спілкування знижується й кількісно виражається в 6,3 бала. В осіб, що були засуджені за карні злочини, превалує скептичне відношення до навколишніх, байдужість, холодне відношення до людей. Тому кількісне вираження в них за цим фактором дорівнює 5,5 бала.

Досліджені жіночої вибірки всіх груп характеризуються більш високим ступенем товариськості: вони більш добродушні, емоційні й прагнуть до спілкування. Хоча закономірність та ж: найвищий рівень товариськості (8,0 балів) у дівчаток 14-17 років; в оптантів 18-24 років цей

показник знижується до 7,1 бала, а у засуджених рівнявся всього 5,9 бала. Тобто особи, засуджені за протиправну поведінку, у набагато меншому ступені прагнуть до невимушеного, м'якосердого відношення до навколишніх.

Шкала В, що дозволяє аналізувати інтелектуальний рівень досліджуваних осіб, свідчить про те, що він найбільш високий в опитантів у віковому періоді від 18 до 24 років (6,3 бали), у жінок 6,6 балів. Досліджувані 14-17-літнього віку показали рівень інтелекту в межах 5,7 балів в осіб чоловічої статі й 5,9 у жінок, а засуджені - близько 4,2 - 4,1 балів відповідно. Очевидно, аналіз ситуативних факторів, осмислювання своєї поведінки й особливо результатів своїх дій особами з останньої групи здійснюється слабо.

Емоційна стійкість суб'єкта. За нашим даними виявилось, що вона найвища в 18-24-літніх досліджуваних. У жінок вона дорівнює 7,8 балів, а в чоловіків 8,0 балів. Середні значення на рівні 7,4 (юнаки) і 6,9 (дівчата) балів у підлітків. І знову найбільш низькою емоційною стабільністю характеризувалися засуджені: 5,8 - чоловіки й 5,1 - жінки.

Варто підкреслити, що низькі бали за цією шкалою трактуються як нездатність суб'єкта контролювати свої емоції й імпульсивні пориви і нездатність виражати їх у суспільно-прийнятій формі. Ці люди мають низький поріг фрустрації, емоційні порушення, швидко стомлюються й дратівливі. Вони погано володіють контролем своїх емоцій і в них відсутнє або слабо виражене почуття відповідальності.

Дані цієї шкали зростають від підлітків до юнаків, а найвищі - у засуджених. Так, у підлітків підпорядкованість на рівні 6,3-6,4 балів, у юнаків 7,3-7,4 балів, і тільки в засуджених цей показник дорівнює 8,9 балів - у жінок і 9,4 балів - у чоловіків. Іншими словами можна підкреслити, що підвищення оцінок за цією шкалою означає, що дана особа незалежна, владна, уперта й агресивна. Такі суб'єкти мають високий рівень конфліктності, самовпевненості й норовливості.

Фактор Р, що дозволяє оцінювати ступінь стриманості в поведінці, зростає в осіб від 14 до 24 років і найвищі показники по ньому в засуджених. Діапазон виявлених змін коливається від 6,6 -7,0 балів до 8,4-8,8 балів (табл. 1) Збільшення кількості балів по цьому факторі відображає наявність у даної людини рис характеру, які характеризуються імпульсивністю безтурботністю, що більшою мірою властиво особам засудженим за карні злочини.

На жаль, за фактором О підлітки обох статей мають приблизно однаково низький рівень нормативності поведінки (5,0-5,3 балів). їм характерні безвідповідальність, безпринципність й неорганізованість в поведінці. Хоча вони, у порівнянні із засудженими, більш усвідомлено отримують норм та правил поведінки, а також мають наполегливість і відповідальність за свої дії, тому що в засуджених цей показник на рівні 3,6 балів - у чоловіків і 3,9 балів - у жінок.

Аналізуючи дані за фактором Н, слід зазначити, що досліджені особи у віці 14-17 років мали більшу розв'язність, неприборканість дій і хвастощі. Показники цієї групи обстежених на рівні 6,9 балів - у хлопців і трохи менше (6,4 балів) у дівчат. У віковій групі від 18 до 24 років виявляються особи більш схильні до аналізу своїх дій, стримані у своїх бажаннях. Найбільш високі оцінки в осіб, засуджених за карні злочини: вони тримаються розгальмовано, розв'язно, мають більшу схильність до ризику. Дані за шкалою Н у осіб із цієї групи на рівні 9 балів - у чоловіків і 8,8 балів - у жінок.

Ступінь співчуття й розуміння навколишніх визначається за даними шкали 1. Як видно з отриманих результатів, вона найбільш низька в засуджених. Справа в тому, що при низьких оцінках по цій шкалі ми можемо говорити про наявність у даного суб'єкта самовпевненості, твердості, черствості стосовно навколишніх. Навіть у жінок із цієї групи цей показник на рівні 5,5 балів (у чоловіків і зовсім 5,0 балів), тобто в них здатність до емпатії дуже низька.

У підлітків рівень твердості в прояві поведінкових дій вищий, ніж у юнаків і дівчат. Вони мають такі риси характеру, як напускна сміливість, нерозуміння проблем навколишніх, навмисно тверде й глузливе відношення до дій інших. Рівень показників у них - 6,8 балів у юнаків і 7,1 балів у дівчат. В осіб з вікової групи від 18 до 24 років рівень твердості прояву особистісних якостей варіює від 6,8 балів - у юнаків, до 7,1 балів - у дівчат.

Рівень довірливості, відвертості, лагідності з віком, від 14 до 24 років, зростає - про це свідчать отримані нами дані по шкалі L. У підлітків він найвищий: 5,0 балів у хлопців і 5,2 балів у дівчат. У юнаків відбувається збільшення до 6,5 балів, а в дівчат - до 6,3 балів. У той же час засуджені особи мають більше особистісних якостей, що характеризуються високою підозрілістю, задрісністю, ревнощами. Цей показник у них на рівні 7,9 балів (у жінок) і 8,0 балів (у чоловіків).

За шкалою М виявлені найбільш високі, показники в засуджених (7,0 і 7,1 балів). Останнє можна трактувати як розвинену здатність до уяви, надію тільки на себе, тобто недовіра до інших.

Збільшення ступеня ощадливості - це те, що демонструють досліджувані при переході від підлітків до юнаків; саме це підтверджують дані експерименту: у підлітків встановлено 7,3 балів - у хлопців і 7,6 балів - у дівчат; при цьому в юнаків - 7,7 балів, а в дівчат - 8,0 балів.

Прямолінійність, відсутність гнучкості в поведінці виявлено в більшій мірі в засуджених: у дівчат - 6,3 балів, а в юнаків - на рівні 6,0 балів.

Всі групи показали досить високий ступінь вразливості, депресивності й тривожності. Найнижчі результати в юнаків і дівчат, відповідно - 5,5 і 5,1 балів, а найвищі - у засуджених: на рівні 7,1 балів - у юнаків і 7,9 балів - у дівчат. Необхідно підкреслити, що високий рівень депресивності й тривожності виявляється й при бесідах із засудженими.

Дані, отримані за шкалою O, свідчать про наявність радикалізму тільки у віковій групі від 18 до 24 років (він на рівні 6,6 - 6,7 балів). Особи у віці від 14 до 17 років і особливо засуджені характеризуються більшою мірою консервативності й мало цікавляться інтелектуальними новинами. Особлива відсутність інтелектуальних інтересів властива засудженим: їхні показники за цим фактором на рівні 5,0 - 5,1 балів.

Фактор Q₂ дозволяє судити про ступінь залежності суб'єкта від групи. Вона послабляється зі збільшенням віку, тобто найвища в підлітків (5,3 - 5,1 балів) і найбільш низька - у засуджених (7,4 - 7,1 балів). Особи цієї групи характеризуються незалежністю, прагненням до домінування, до прийняття самостійних рішень.

Рівень самоконтролю у всіх обстежених, на жаль, не дуже високий. Так, для суб'єктів у групі підлітків (5,3 балів у юнаків і 5,5 балів у дівчат) властива недисциплінованість, найчастіше відсутність бажання виконувати соціальні вимоги. У юнаків і дівчат (відповідно 5,5-5,8 балів) рівень самоконтролю й вимогливості до себе підвищується. У той же час для засуджених характерний найбільш низький рівень самоконтролю (4,1-4,2 балів) - це особи, які слабо контролюють свої емоції, поведінку, їх зовсім не хвилюють соціальні вимоги, норми моральності й моралі.

Ступінь напруженості може бути визначений після аналізу даних за шкалою Q₄. Як свідчать результати опитування досліджених груп, ступінь напруженості зростає від підлітків до юнаків і дівчат і досягає високого рівня в засуджених.

В осіб у віці 14-17 років вона на рівні 4,8 балів - у хлопчиків і 5,0 балів - у дівчат. Високі оцінки по цьому факторі в засуджених означають, що для них властива фрустрація, напруженість, підвищений рівень занепокоєння й збудливості. В осіб із цієї групи 7,0 балів у чоловіків і 6,8 балів у жінок.

Отримані результати показали не тільки наявність, але й прояв у формі поведінкових реакцій цілої групи особистісних якостей, які при наявності криміногенної ситуації можуть привести суб'єкта до здійснення протиправних або злочинних дій. Особливо виділяється група засуджених осіб: їхні показники в проявах емоційно-вольової сфери свідчать про те, що ці люди не здатні до вольової регуляції своїх емоційних поривів, не здатні порівнювати свої бажання й потреби із суспільно прийнятими нормами, підкоряючи їм свою поведінку, що є вже юридично значимим.

Висновки.

1. Досліджена молодь у віковому періоді від 14 до 24 років характеризується можливістю прояву негативних якостей особистості, які в складних, криміногенних ситуаціях можуть послужити джерелом неприйнятих у суспільстві дій і, у цілому, протиправної поведінки.

До згаданих якостей особистості відносяться такі, як дратівливість, імпульсивність, конфліктність, самовпевненість, розв'язність, ризикованість, азартність, нелагідність, депресивність, тривожність і інші.

2. Більш жорстким, холодним, байдужим і скептичним відношенням до навколишніх характеризуються особи, що належали до групи від 14 до 17 років, у яких негативні якості особистості й висока безвідповідальність за свої дії часто проявляється у більшій мірі, чим в осіб у віці 18-24 роки. Підлітки імпульсивні, напористі, погано володіють собою у фрустрованих обставинах, жадають «гострих» відчуттів і відрізняються емоційною незрілістю.

В особливо яскравій формі негативні якості особистості проявляються в групі засуджених. У них відсутній аналіз ситуативних факторів, вони не здатні контролювати свої емоції й дії, вони емоційно збуджені, досить часто агресивні й прагнуть завжди домінувати. Для них властиві неприборканість дій, самовпевненість і жорсткість стосовно навколишніх і майже повне ігнорування зауваженнями із приводу їхньої розв'язної поведінки.

Статеві відмінності у всіх досліджених групах зводяться до того, що в осіб жіночої статі у більшому ступені проявляється бажання до спілкування, у них більш розвинені емпатичні якості, вони обережні за юнаків у своїх діях. Хоча прагнення до одержання задоволень, бажання мати «гострі» відчуття в них часом вище, ніж у хлопців. У жінок вища невротичність, емоційна нестійкість, агресивність і різкі перепади й зміни настрою, при цьому вони досить часто демонструють не меншу, чим у чоловіків, агресивність, емоційну імпульсивність і істеричність.

3. Установлено, що ступінь прояву негативних особистісних якостей молодими людьми є одним з основних факторів у демонстрації ними протиправної поведінки. Особи, які мають високий ступінь прояву негативних особистісних якостей, у складній криміногенній обстановці не здатні здійснити аналіз ситуації, проявляють жорстокість і агресивність стосовно навколишніх, не в змозі передбачати результати своїх учинків і тим більше пам'ятати, що за них їм доведеться нести відповідальність. У результаті такі молоді люди можуть робити протиправні дії або корисливо-насильницькі злочини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Девиантность подростков. теория. методология, эмпирическая реальность / [Гишинский Я., Гурвич И., Русокава М., Симпура Ю. и др.] – СПб. : Медицинская пресса, 2001. – 200 с.

2. Ковалев П. А. Возрастно-половые особенности отражения в сознании структуры собственной агрессивности и агрессивного поведения : автореф. дис. на соискание научной степени к. психол. н. / П. А. Ковалев. – СПб., 1996. – 19 с.

3. Молодцова Т. Д. Диагностика, предупреждение и преодоление дезадаптации подростков / Т. Д. Молодцова. – М. : Речь, 1999. – 246 с.

4. Тушинська О. В. Тендерні особливості смислової сфери особистості неповнолітніх правопорушників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. психол. н. / О. В. Тушинська. – Харків, 2005. – 20 с.

5. Павлик О. М. Особливості мотиваційної сфери неповнолітніх правопорушників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. психол. н. / О. М. Павлик. – Харків, 2005. – 20 с.

6. Пирожков В. Ф. Закони приступного мира молодежи. Криминальная субкультура / В. Ф. Пирожков. – М. : Наука, 1992. – 307 с.

7. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко. – СПб. : Речь, 2001. – 350 с.

8. Ярмиш І. О. Психологічні механізми адаптації підлітків з кримінальною поведінкою в умовах примусової ізоляції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. психол. н. / І. О. Ярмиш. – Харків. 2003. – 19 с.

УДК 159.9

Гужва Д.В. психолог СПЗ ЦПЗ та РОС ГУ МНС України в Харківській області

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ БАР'ЄРІВ У ЗАКОРДОННІЙ ТА ВІТЧИЗНЯНІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

У статті представлені результати аналізу основних підходів до вивчення проблеми психологічних бар'єрів у вітчизняній та закордонній науці.

Ключові слова: психологічні бар'єри, теорії особистості, стабільність до формування психологічних бар'єрів.

В статье представлены результаты анализа основных подходов к изучению проблемы психологических барьеров в отечественной и зарубежной науке.

Ключевые слова: психологические барьеры, теории личности, устойчивость к формированию психологических барьеров.

Постановка проблеми. Відносини людини з навколишнім світом являють собою активну форму взаємодії, спрямовану в першу чергу на подолання різних перешкод, які виникають на шляху задоволення її потреб. Все наше життя складається із процесу подолання безперервного ланцюга бар'єрів - фізичних, духовних, соціальних, ціннісних, інформаційних і т.д.

Термін «бар'єр» (почав вживатися на Русі із часів Петра I) від французького слова *barriere* - перешкода, від польського *barjega* або німецького *Barriere*.

Саме слово мало кілька значень: перегородка, поставлена як перешкода на шляху; загородь, огородження; перешкода для чого-небудь.

Психологічний словник термін «бар'єри» розглядає як психічний стан людини, що проявляється як неадекватна пасивність, яка перешкоджає виконанню тих або інших дій [9].

Бар'єри розглядаються як обмеження, що накладаються на власну індивідуальність і філософські переконання, які стримують від більш повного її прояву.

Існують і такі визначення:

Бар'єр психологічний - це негативний вплив минулого досвіду, який перешкоджає розумінню і правильній оцінці ситуації, фактів, закономірностей, вибору способів дії, стратегії рішення проблеми, інноваціям [4].

Бар'єр психологічний - внутрішня перешкода психологічної природи (небажання, страх, непевність і т.п.), що заважає людині успішно виконувати деякі дії. Часто виникає в ділових і особистісних взаєминах людей і перешкоджає встановленню між ними відкритих і довірчих відносин [5].

Психологічний бар'єр - відбита у свідомості людини внутрішня перешкода, що виражається в порушенні значенневої відповідності свідомості та об'єктивних умов і способів діяльності [6].

Як видно, всі визначення спираються на той факт, що бар'єр - це внутрішня перешкода, психологічний стан суб'єкта. У контексті діяльного підходу психологічний бар'єр розглядається як "критична крапка", що перешкоджає подальшому руху діяльності, що викликає певні емоційні переживання й стимулює виникнення психічної активності для його подолання.

Метою нашого дослідження було проведення аналізу існуючих вітчизняних і закордонних підходів до вивчення проблеми психологічних бар'єрів.

Виклад основного матеріалу. Проблема психологічних бар'єрів не може бути вирішена без обліку аналізу психологічних теорій і концепцій розвитку особистості, розроблених закордонними психологічними школами. Особливий інтерес у рамках нашого дослідження представляють психоаналітична теорія З. Фрейда і його послідовників (К. Юнга, Е. Фромма, К. Корні, Е. Еріксона, А. Адлера та ін.), гуманістична концепція особистості К. Роджерса, теорії особистості, представлені Е. Берном і К. Левіном, когнітивний напрямок у теорії особистості Дж. Келлі, а також дослідження інших вчених, які, так чи інакше, розглядають питання, психологічних бар'єрів.

Основна проблема особистості в психоаналітичній теорії Зігмунда Фрейда [11] полягає в тому, як їй упоратися з перешкодами, різними бар'єрами, тривожністю, які зустрічаються на шляху розвитку людини. Відповідно до Фрейда, поведінка, всі психодинамічні процеси розвертаються в результаті взаємодії інстинктів і бар'єрів, зовнішніх і внутрішніх. Він описує поведінку людини із залученням двох категорій - «катексис» і «антикатексис». Під катексисом розуміється спрямована на певні об'єкти психічна енергія інстинктів, яка вимагає розрядки, а під антикатексисом - бар'єр, який робить неможливим задоволення інстинкту. У кожній людини є певна кількість енергії, що живить психічну активність; таким чином, мета будь-якої форми поведінки людини складається в зменшенні напруження, викликаного неприємним для неї скупченням цієї енергії.

Тривога, яка є функцією Его попереджає людину про загрозу, яка насувається, яку треба зустріти або уникнути. Тривога виникає під очікуваним або передбачуваним зростанням напруження або невдоволення і може розвиватися у будь-якій ситуації (реальній або уявлуваній), якщо загроза особистості занадто велика, щоб її ігнорувати, щоб з нею впоратися, або щоб її розрядити. Отже, тривога дає можливість особистості реагувати в загрозових ситуаціях адаптивним способом. Основна психодинамічна функція тривоги - допомагати людині уникати усвідомленого виявлення у себе неприйнятних інстинктивних імпульсів і заохочувати задоволення цих імпульсів належними способами в належний час.

Перебороти тривогу можна двома основними способами. Перший, на думку Фрейда, полягає в тому, щоб безпосередньо звернутися до ситуації. Подолання перешкод, вирішення проблем, протистояння загрозам або уникання їх змушує людини вступати у взаємодію із проблемою й тим самим зменшувати її вплив. Таким чином, здійснюється подолання труднощів і зменшення можливостей їхнього повтору. У іншому випадку захист проти тривожності та виникаючих перешкод складається в перекручуванні або запереченні самої ситуації, де Его захищає особистість у цілому від загрози, спотворюючи суть самої загрози.

3. Фрейд вводить поняття «психологічного захисту», мета якого складається в ослабленні інтрапсихічного конфлікту (напруження, занепокоєння), обумовленого протиріччям між інстинктивними імпульсами несвідомого та інтеріоризованими вимогами зовнішнього середовища, які виникають у результаті соціального впливу. Поняття «захисна поведінка», важлива для нашої теми дослідження, позначає реакцію людини на життєві труднощі, що проявляються в різних формах боротьби Я із нестерпними думками або хворобливими афектами.

Таким чином, відповідно до психоаналітичної теорії З. Фрейда способи взаємодії людини з різними ситуаціями психологічного бар'єра проявляється у формі психологічного захисту від неприємних переживань. Захисні механізми, як механізми перешкоджаючі формуванню психологічних бар'єрів, є вродженими і запускаються в екстремальних випадках, і в таких ситуаціях виконують функцію «зняття» внутрішнього конфлікту.

Вивчивши праці Альфреда Адлера [1], ми дійшли до висновку про те, що головна його ідея - заперечення положень Фрейда про домінування індивідуальних несвідомих інстинктів в особистості й поведінці людини, інстинктів, які протиставляють і відокремлюють людину від суспільства. Не вроджені інстинкти, не вроджені архетипи, а почуття спільності з іншими людьми, що стимулюють соціальні контакти й орієнтацію на інших людей - ось та головна чинність, що визначає поведінку й життя людини, стверджував А. Адлер.

Почуття спільності або суспільний інтерес є своєрідним стрижнем, що тримає всю конструкцію стилю життя, визначає її втримування й

напрямок. Нерозвиненість такого почуття викликає за А. Адлером - неврози і конфлікти та перешкоджає росту особистості. Неадекватне подання про себе й про світ, що створюється кожною людиною - є для Адлера бар'єром, перешкодою для розвитку особистості, і в той же час є стимулом для особистісного росту, для самовдосконалення. Під такими перешкодами А. Адлер бачив два вроджені, несвідомі почуття - неповноцінність і прагнення до переваги.

Якщо почуття неповноцінності впливає на людину, викликаючи в ньому бажання перебороти свій недолік, то прагнення до переваги викликає прагнення бути краще всіх, не тільки перебороти недолік, але й стати самим умілим і знаючим. Ці почуття, з погляду А. Адлера, стимулюють не тільки індивідуальний розвиток, але й розвиток суспільства в цілому завдяки самовдосконаленню й відкриттям, зробленими окремими людьми. Існує й спеціальний механізм, що допомагає розвитку цих почуттів - компенсація. А. Адлер виділяє чотири основних види компенсації: неповна компенсація, повна компенсація, зверхкомпенсація та уявна компенсація (або входження у хворобу).

Як компенсаторний механізм бар'єра неповноцінності, по А. Адлеру, може виступати формування життєвих цілей, які служать захистом проти безсилля, місцем між незадовольняючим справжнім і яскравим, могутнім, зробленим майбутнім. Незважаючи на те, що життєві цілі не завжди реалістичні, вони забезпечують напрямок і завдання життєдіяльності людини. А одне з головних якостей особистості, що допомагає їй вистояти в життєвих негодах, перебороти бар'єри й досягти досконалості, є вміння кооперувати, співпрацювати з іншими. Тільки в співробітництві людина може перебороти своє почуття неповноцінності, привнести коштовний внесок у розвиток усього людства.

Заслуговує на увагу й теорія Еріка Еріксона [10], у якій головною частиною структури особистості є не несвідоме Ід, як у З. Фрейда, а свідомою частиною Его, що прагне у своєму розвитку до збереження своєї цілісності й індивідуальності.

Головними для Е. Еріксона є положення про роль середовища, цілісності особистості, і про необхідність постійного розвитку й творчості особистості в процесі її життя. Его - психологія Е. Еріксона описує людей як більш раціональних, тому вони приймають усвідомлені рішення та свідомо вирішують життєві проблеми. На противагу точці зору З. Фрейда, Е. Еріксон доводив, що Его - це автономна система, взаємодіюча з реальністю за допомогою сприйняття, мислення, уваги й пам'яті. Приділяючи особливу увагу адаптивним функціям Его, Е. Еріксон вважав, що людина, взаємодіючи з оточенням у процесі свого розвитку, стає все більш та більш компетентною. Він стверджував, що розвиток особистості триває все життя, фактично до самої смерті людини. Впливають на цей процес не тільки батьки й близькі люди, тобто не тільки вузьке коло людей, але й друзі, робота, суспільство в цілому. Сам цей

процес Е. Еріксон називав процесом формування ідентичності, підкреслюючи важливість збереження й підтримки цілісності особистості, цілісності Его, що є головним чинником стабільності до неврозів і, відповідно до формування психологічних бар'єрів.

В інших психоаналітичних теоріях особистості проблема психологічних бар'єрів розглядається через структуру характеру, що формується в людини під впливом життєвого досвіду, здобуває особливе сполучення своїх індивідуальних рис і закріплюється в стилі життя.

Одним з перших сформулював теорію типів характеру Ерік Фромм [12], відповідно до якого поведінка людини може бути зрозумілою тільки у світлі впливів культури, яка існує у даний конкретний момент історії. Е. Фромм був переконаний, що потреби, властиві тільки людині, еволюціонували в ході історії людства, а різні соціальні системи, у свою чергу, впливали на вираження цих потреб. З його погляду, особистість є продуктом динамічної взаємодії між вродженими потребами й тиском соціальних норм і правил.

Досліджуючи розвиток особистості, Е. Фромм доходить висновку, що рушійними силами цього розвитку є дві вроджені несвідомі потреби, які перебувають у стані протистояння - це потреба в прискоренні й потреба в індивідуалізації. Якщо потреба в прискоренні змушує людину прагнути до суспільства, співвідносити себе з іншими членами цього суспільства, прагнути до загальних з ними систем орієнтирів, ідеалів і переконань, то потреба в індивідуалізації, навпроти, штовхає людину до ізоляції від інших, до свободи від тиску й вимог суспільства. Ці дві потреби є причиною внутрішніх протиріч, конфлікту мотивів у людини, що завжди марно прагне якимось чином з'єднати ці протилежні тенденції у своєму житті. Прагнення людини примирити ці потреби, є, з погляду Е. Фромма, двигуном не тільки індивідуального розвитку, але й суспільства в цілому.

Е. Фромм розмежовує способи реалізації внутрішньої природи людини - спосіб бути й спосіб мати. Люди, які живуть, щоб мати, орієнтовані на зовнішню сторону свого розвитку, на вкорінення в суспільстві. Для них головне - це проявити свою індивідуальність, своє значення, яких насправді в них не має, для того, щоб додати собі вага в очах інших. При цьому неважливо, за рахунок чого вони хочуть додати собі значущості, тобто чим вони хочуть володіти - знаннями, владою, любов'ю, релігією. Звідси їхній догматизм, нетерпимість до усіх, хто ставить під сумнів істинність їхніх позицій, їхня напруженість і непевність, того що вони несвідомо бояться, що хтось відбере в них незаслужену власність, агресивність проти всіх, кого вони підозрюють, хто посягає на їх власність. Все це, на думку Е. Фромма, приводить до стану фрустрації, при якому особистість випробовує переживання, емоційну напругу.

Відповідно до соціокультурної теорії Карен Хорні [13], структура характеру розвивається на основі досвіду дитинства. Головним у розви-

тку дитини є потреба в безпеці. У цьому випадку основний мотив - бути улюбленим, бажаним, захищеним від небезпеки або ворожого миру. К. Хорні вважала, що в задоволенні даної потреби безпеки дитина повністю залежить від своїх батьків. У випадку поганого відношення у дитини розвивається базальна тривога, що надалі проявляється у всіх стосунках людини з іншими людьми.

Ми не можемо не погодитися з К. Хорні в тому, що в пошуках шляхів втечі від почуття тривоги людина здобуває стійкі характерні риси, які стають частиною її особистості, - так звані "невротичні тенденції". Одна зі спроб вирішення конфлікту реалізується у створенні "ідеалізованого образу": слабкість і непевність у собі підмінюються ілюзорним почуттям сили і переваги. Іноді людина проходить через періоди торохкання з однієї крайності в іншу. Частіше зустрічаються сполучення цих різних типів відносин. Всі вони вказують на той факт, що жодна із цих спроб не є задовільною; що всі вони приречені на невдачу; що ми повинні розглядати їх як розпачливі спроби вийти з нестерпної ситуації; що, як і в будь-якій іншій нестерпній ситуації, людина вдається до найрізноманітніших засобів і, якщо не допомагає одне, пробує інше. Всі ці наслідки, поєднуючись, створюють потужний бар'єр на шляху щирого розвитку.

Необхідно відмітити, К. Хорні вводить поняття «Образа Я», розкриваючи його як «Я» реальне, «Я» ідеальне та «Я» в очах інших людей. В ідеалі ці три образи «Я» повинні збігатися між собою, тільки в цьому випадку можна говорити про нормальний розвиток особистості і її стабільності до неврозів (або психологічних бар'єрів). У тому випадку, якщо ідеальне «Я» відрізняється від реального, людина не може до себе добре ставитися і це заважає нормальному розвитку особистості, викликає напруженість, тривогу, невпевненість у собі як у людині, тобто є, по К. Хорні, основою його невротизації. До неврозу веде й розбіжність реального «Я» і «Образа Я» в очах інших людей, причому в цьому випадку не важливо, чи думають навколишні про людину краще або гірше, ніж вона думає про себе сама. Для приведення у відповідність двох «Образів Я», тобто для подолання конфлікту між суспільством і людиною, з погляду К. Хорні, ідеальний психологічний захист.

К. Хорні виділяє три основних види захисту, в основі яких лежить задоволення певних невротичних потреб. Захист людини знаходить або у прагненні до людей (поступливий тип), або у прагненні проти людей (агресивний тип), або у прагненні від людей (усунутий тип).

При першій спрямованості визнається власна безпорадність і, незважаючи на страхи, використовується спроба завоювати любов інших. Друга спрямованість припускає, як очевидну, жорстокість навколишніх і визначає боротьбу. При третій спрямованості людина не хоче ні належати до співтовариства, ні боротися, вона віддає перевагу ізоляції. К. Хорні описує три типи характеру або основні установки, кожна з яких

описує міжособистісні стратегії й призначена для зменшення почуття тривоги, зняття психологічного бар'єра, викликаного соціальними впливами у дитинстві.

У свою чергу, відкидаючи фрейдівські подання про лібідо як домінуюче енергетичне джерело поведінки людини, Г. Саллівен [8] запропонував розглядати в якості першого й найважливішого компонента особистості систему динамізмів - особливих «зразків енергії», які проявляються в міжособистісних стосунках і забезпечують задоволення потреб. Невідповідність потреб способам їхнього задоволення, а також «занепокоєння» особистості із приводу своєї безпеки, що передається дитині від матері та розвивається в несприятливих міжособистісних ситуаціях, викликають, на думку, Г. Саллівена, численні особистісні «напруження», конфлікти.

Головними ведучими для всіх потребами Г. Саллівен вважав потребу в ніжності й потребу в униканні тривоги. Остання стає провідною для особистості й визначає формування «Я - системи», що лежить в основі особистості людини.

Говорячи про «Я - систему», Г. Саллівен виділяє три її структури - гарне Я, погане Я та не - Я. Описуючи їхню роль у психічному розвитку, він доводить, що прагнення до персоніфікації себе як гарного Я і уникнення думок про себе як про поганий Я, є найбільш важливими потребами особистості, тому що думка про себе поганого є джерелом постійної тривоги людини, тим самим викликаючи особистісні «напруження».

Таким чином, аналіз психоаналітичних концепцій особистості показує, що більшість авторів розкриває поняття психологічного бар'єра через конфлікт несвідомого й свідомості, через усвідомлення втрати особистістю своїх цінностей, ідеалів, «своєї особи», через конфлікт спілкування. Джерела конфліктів, напружених станів, психічних бар'єрів розглядаються різними теоріями особистості: протидіючі чинності Воно, Его та Супер-Его (З. Фрейд); комплекс неповноцінності, що протистоїть прагненню до досконалості (А. Адлер); несумісні невротичні потреби, що одночасно спонукують індивіда прагнути до інших людей, проявляти агресивність стосовно них і бажання бути від них незалежним (К. Хорні); конфліктуючі вимоги складних міжособистісних зв'язків (Г. Салліван); психосоціальні кризи, що виникають у процесі формування ідентифікації особистості (Е. Еріксон). Незважаючи на розбіжності в передбачуваних джерелах тривоги, автори теорій особистості згодні в одному: найважливішим механізмом психічної адаптації у важкій ситуації є система «психологічного захисту», функціонування якої здатне пом'якшити або нейтралізувати реакцію на значимий стимул; під якою й мається на увазі стабільність до виникнення психологічних бар'єрів як захисна поведінка людини, яка опинилася у важкій ситуації.

Як відомо, у теоріях гуманістичної психології особистість розглядається як унікальна цілісна система, що являє собою не щось заздалегідь дане, а відкриту можливість самоактуалізації. Дане явище вивчається в різних аспектах, для нашої роботи актуальною є концепція самоактуалізації як процесу переживання цінностей професійної діяльності, яка сприяє оптимальному подоланню психологічних бар'єрів і забезпечує стабільність діяльності педагога.

Видатний представник гуманістичної теорії особистості Абрахам Маслоу [3] вважав, що кожна людина народжується з певним набором якостей, здібностей, які й становлять сутність його «Я», його «самості», і які людині необхідно усвідомити й виявити у своєму житті й діяльності. Тому саме усвідомлені прагнення й мотиви, а не несвідомі інстинкти й становлять саму суть людської особистості, відрізняють людину від тварин. Однак це прагнення до самоактуалізації, на думку А. Маслоу, натрапляє на різні труднощі й перешкоди, на нерозуміння навколишніх, власні слабості й невпевненість. Якщо люди відступають перед труднощами, відмовляючись від бажання проявити себе, самоактуалізуватися, то така відмова не проходить безвісти для особистості, зупиняючи її зростання, приводячи до неврозів.

Самоактуалізація представляє для нас інтерес, як стратегія подолання психологічних бар'єрів, коли доводиться вибирати між «зростанням» і «безпекою», між «прогресом» і «регресом», доводиться випробувати почуття задоволення, «замилування собою» від подолання труднощів.

Важливість для нашої роботи представляють і праці Карла Роджерса [7], який у своїй теорії особистості розрізняє дві системи регуляції поведінки: організм, що прагне зберегти й підсилити себе, і «Я» особистості - особливу ділянку у полі досвіду індивіда, що складається із системи сприйняття і оцінок особистістю своїх рис і відношення до світу.

Він вважає, що той досвід, який виникає у людини в процесі життя і який вона називає «феноменальним полем», унікальний і індивідуальний. Цей світ, створюваний людиною, може збігатися або не збігатися з реальною дійсністю. Ступінь тотожності цього поля реальної дійсності К.Роджерс назвав конгруентністю. Високий ступінь конгруентності означає, що повідомлення, досвід і свідомість більш-менш однакові.

При твердій структурі «Я» досвід, що не узгоджується з нею, сприймається як загроза особистості та при своєму усвідомленні або піддається перекручуванню, або заперечується. К. Роджерс пояснює таку поведінкову реакцію організму на загрозу, як захист цілісності Я - структури.

Неконгруентність проявляється у випадках, коли є розбіжності між усвідомленням, досвідом і повідомленням про досвід. Неконгруентність між усвідомленням і досвідом називається репресією; неконгруентність між усвідомленням і повідомленням означає, що людина не виражає те,

що вона у дійсності відчуває, думає або переживає. Порушення конгруентності приводить до зростання напруженості, тривожності, внутрішньому замішанню, і в остаточному підсумку, до невротизації особистості. Розбіжність між зовнішньою реальністю й тим, що переживається суб'єктивно, може стати одним з основних психологічних бар'єрів особистості.

Певний інтерес для нашого дослідження представляє концепція, запропонована Е. Берном, який розуміє людину як своєрідну енергетичну систему, що прагне зберегти власну рівновагу й стан спокою. Е. Берн вважав, що людина влаштована таким чином, що при всякій внутрішній або зовнішній події рано або пізно повинне відбутися що-небудь таке, що відновить рівновагу. Вийшовши з рівноваги напруга проявляється в людині фізично й психічно. Психічно напруга проявляється у почутті занепокоєння та пригніченості. Це почуття походить із потреби яким-небудь чином відновити рівновагу й зняти напругу. Такі потреби називаються бажаннями.

У концепції Е. Берна напруга виступає як бар'єр, що заважає задоволенню бажань; отже, здатність відновити рівновагу й зняти напругу виступає як стабільність до формування психологічних бар'єрів.

У вітчизняній психологічній науці також існує велика кількість поглядів на природу й розвиток бар'єрів у різних областях життєдіяльності людини, вони багатозначні та багатоаспектні: бар'єри у процесі спілкування (Б. Паригін, З. Ноліу, В. Кан-Калік, А. Кітов); бар'єри в пізнавальній і творчій діяльності (Б. Кедров, Л. Фрідман, Я. Пономарьов, Г. Бал, А. Матюшкін, О. Тіхоміров, Р. Грановська, Б. Ломов), бар'єри в інноваційній діяльності (В. Антонюк), значеннєві бар'єри (М. Єнікєєв, О. Кочетков, Л. Божович, Г. Фрумова, Н. Гуткіна, М. Неймарк, Б. Братусь).

Бар'єри розглядаються як: неусвідомлювана актуальна установка, що детермінує індиферентне або негативне настановне відношення (Л. Підлісна); як психічний стан особистості (А. Свенцицький, В. Вілюнас, Б. Паригін); як суб'єктивне переживання труднощів у діяльності людини (С. Рубінштейн, Н. Леонтьєв, В. Овчіннікова, Н. Наєнко); як результат компенсації індивідом психологічної неготовності до ефективної діяльності в умовах її екстремальності (Л. Гримак, Б. Паригін).

З поняттям «бар'єр» дослідники пов'язують феномен волі (В. Іванніков, Н. Менчінська, Н. Добринін, Є. Ігнат'єв, Н. М'ясищєв, В. Калінін, М. Ільїн, П. Рудик, В. Сєліванов, О. Чернікова, Л. Акатов, П. Сімонов, А. Лазурський, К. Корнілов), захисну поведінку (Б. Анан'єв, Е. Насіновська, М. Якубовська, Л. Філонов, Л. Славіна, Л. Божович, В. М'ясищєв, Ю. Савєнко, В. Бассін, В. Рожнов, А. Налчатджан, І. Тонконогий, В. Цапкін, В. Банщиків, Р. Зачєпицький, В. Ташликов, В. Ротєнберг).

Р. Грановська [2] відзначає, що сутність психологічного бар'єра вкладається в тенденції використання штампів. Непомітно для себе людина попадає на "традиційний" шлях мислення, починає думати в зага-

льноприйнятому, звичайному напрямку й, природно, нічого нового, оригінального придумати не може. Вплив бар'єра виражається у тому, що рішення того або іншого завдання не тільки надмірно звужує зону пошуку гіпотез, але й напрямок цього звуження вже визначено штампом. Автор виділяє наступні види психологічних бар'єрів:

1) самообмеження, пов'язане з інертністю і трафаретністю нашого мислення;

2) прихильність до авторитетів;

3) заборони, засновані на помилковій аналогії.

Визначаються вченим і способи подолання бар'єрів:

- на початку рішення завдання піддати аналізу все поле гіпотез незалежно від їхньої очікуваної продуктивності, і тільки в міру того як аналіз просувається, він повинен зосереджуватися на більш вузькій сфері, що має більш близьке відношення до розв'язуваного завдання;

- цілеспрямована видозміна умови завдання;

- використання понять різного рівня, що дозволяє, переходячи від менш узагальнених понять до більш узагальненого та назад, відійти від проторених шляхів рішення;

- використання різноманітних підказок.

Деякі дослідники (В. Апполонов, Л. Божович, А. Зимін, Л. Філонов) розглядають бар'єри як звичайні особистісні утворення, які перешкоджають самостійним висловленням особистості й перепиняють її саморозкриття. Психологічні бар'єри, на їхню думку, небезпечні тим, що викликають стан закритості та перешкоджають висловленням особистості про себе й тим самим створюють своєрідне нерозуміння навколишніх деяких особливостей особистості. Вони стверджують, що, виставляючи бар'єри, особистість збіднює власну сутність і прирікає себе на автономну ізоляцію від суспільства.

Розглядаючи бар'єр як відносини між елементами системи, що обмежує волю одного з них, Р. Шакуров [14] визначає основні функції бар'єра:

- *стабілізація* - бар'єр зупиняє рух, надає йому статичку;

- *корекція* - зустрівшись із перешкодою, рух міняє свій напрямок;

- *енергетизація* - енергія руху накопичується під впливом утримуючого її бар'єра;

- *дозування* - перешкоди дозують руху, визначають його міру;

- *мобілізація* - зустрівшись із перешкодою, будь-який організм мобілізує свої енергетичні та інші ресурси для подолання перешкод;

- *розвиток* - зміни, які відбуваються в організмах при повторних мобілізаціях, закріплюються, що підвищує функціональні можливості живої системи, надає їй нову якість;

- *гальмування* - бар'єр уповільнює рух, стримує активність.

- *придушення (позбавлення)* - постійно блокуючи життєдіяльність організму, його запити, бар'єр послабляє й підриває його функціональні можливості.

Отже, бар'єр у розумінні Р. Шакурова – це психологічний феномен (представлений у формі відчуттів, переживань, образів, понять і ін.), у якому відбиті властивості об'єкта обмежувати прояви життєдіяльності людини, перешкоджати задоволенню її потреб.

На думку Р. Шакурова, саме функція подолання сприяє усуненню бар'єрів, які заважають реалізації мети. Подолання може здійснюватися за допомогою двох форм активності – пристосування і перетворення. Пристосування є формою подолання. Перетворення в процесі подолання сприяє розвитку і тому є головним для людини.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Огляд окремих психологічних теорій і концепцій, представлених у закордонній психології, показав, що, поняття психологічного бар'єра розглядається з різних точок зору: як конфлікт несвідомого й свідомості, через усвідомлення втрати особистістю своїх ідеалів, цінностей, своєї безпеки, через конфлікт спілкування; як конфлікт між тиском суспільства та внутрішніх схильностей, потребами; як неадекватне уявлення про себе та про світ, що створюється кожною людиною через структуру характеру під впливом життєвого досвіду. Залежно від значимості переживання, його чинності, кількості прикладених зусиль для подолання психологічного бар'єра, та або інша подія переборюється різними способами. Виділяються різні варіанти подолання психологічних бар'єрів: перекручування або заперечення самої важкої ситуації, «вибіркова увага» до подразників, співробітництво, боротьба або ізоляція від людей, активна взаємодія із проблемою, самоактуалізації, формування життєвих цілей, які можна розділити на два типи подолання психологічних бар'єрів: пристосування та перетворення. До першого типу відносять психологічний захист, різні аспекти якого обговорювалися в працях З. Фрейда, А. Фрейд, К. Хорні, А. Адлера, Е. Фромма, Е. Еріксона. Головною метою захисту вважається досягнення несуперечності й цілісності внутрішнього світу, усунення тривоги й напруженості. Другий тип - перетворення - здійснюється при виборі стратегії самоактуалізації, представлений у роботах А. Маслоу, К. Роджерса. Самоактуалізація розглядається як процес переживання й відношення порушень ціннісно-значеннєвої та мотиваційної сфери особистості, що сприяє оптимальному подоланню психологічних бар'єрів.

У вітчизняній психології поняття «бар'єр» і «подолання» пов'язані з онтогенезом всіх психічних структур. Головна функція бар'єрів складається в мобілізації внутрішніх ресурсів індивіда для подолання опору середовища процесу задоволення його потреб.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адлер А. Понять природу человека / А. Адлер. – СПб. : Академический проект, 2000. – 256 с.
2. Грановская Р. М., Крижанская Ю. С. Творчество и преодоление стереотипов / Р. М. Грановская, Ю. С. Крижанская. – СПб. : OMS, 1994. – 192 с.

3. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу. – М. : Смысл, 1999. – 425 с.
4. Мухортов В. В. Психологические барьеры в изобретательстве : дисс. ... канд. псих. наук / В. В. Мухортова. – М., 1989. – 157 с.
5. Немов Р. С. Психология / Р. С. Немов. – М. : Просвещение, 1994. – 576 с.
6. Подымов Н. А. Психологические барьеры в профессиональной деятельности учителя : учеб. пособие / Н. А. Подымов. – Курск. : Издательство КГПУ, 1996. – 131 с.
7. Роджерс К. Р. Консультирование и психотерапия : новейшие подходы в области практической работы: [монография / пер. с англ. О. Кондрашевой, Р. Кучкаровой]. – М. : ЗАО ЭКСМО–Пресс, 1999. – 464 с.
8. Салливен Г. С. Интерперсональная теория психиатрии / Г. С. Салливен. – М. : Наука, 2003. – 345 с.
9. Словарь практического психолога / сост. С. Головин. – Минск : Харвест, М. : ООО «Изд-во АСТ», 2001. – С. 46.
10. Трусов В. П. Современные психологические теории личности / В. П. Трусов. – Л. : ЛГУ, 1990. – С. 89.
11. Фрейд З. Введение в психоанализ : лекции / З. Фрейд. – М. : Наука, 1989. – 456 с.
12. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – М. : Аст-ЛТД, 1998. – 670 с.
13. Хорни К. Собрание сочинений : в 3 т. / К. Хорни : Т 3. Наши внутренние конфликты; невроз и развитие личности / Пер. с англ. – М. : Смысл, 1997. – 694 с.
14. Шакуров Р. Х. Барьер как категория и его роль в деятельности / Р. Х. Шакуров // Вопросы психологии. – 2001. – №1. – С. 5–6.

УДК 159.9

*Гура С. О., к. пед. н., викладач кафедри прикладної психології, НУЦЗУ;
Щербина І. Є., курсант соціально-психологічного факультету НУЦЗУ*

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ У ПРАЦІВНИКІВ ПІДРОЗДІЛІВ МНС УКРАЇНИ

У статті розглядаються теоретичні аспекти емоційної сфери, а також особливості проявів домінуючих емоційних станів, фундаментальні емоції та позитивні емоції, а також представлено емпіричне дослідження рівня прояву позитивних емоцій у працівників підрозділів МНС України.

Ключові слова: емоційна сфера, емоції, позитивні емоції, негативні емоції, прояви емоцій та рівні прояву емоцій, рівні прояву емоцій у працівників МНС.

В статье рассматриваются теоретические аспекты эмоциональной сферы, а также особенности проявлений доминирующих эмоциональных состояний, фунда-

нтальные эмоции и позитивные эмоции, а также представлено эмпирическое исследование уровня проявления позитивных эмоций у работников подразделов МЧС Украины.

Ключевые слова: эмоциональная сфера, эмоции, позитивные эмоции, негативные эмоции, проявления эмоций и уровни проявления эмоций, уровни проявления эмоций у работников МЧС.

Постановка проблеми. В даний час, у психологічній науковій літературі достатньо багато приділяється уваги вивченню впливу негативних наслідків професійної діяльності на особистість сучасної людини. І перш за все ця проблема розглядається стосовно професійної діяльності особистості на шкідливому виробництві: хімічному, металургійному, машинобудівному.

Але нас хвилює проблема, що саме стресогенні чинники, особливо - професійні, тобто ті що діють переважно при виконанні основних обов'язків фахівця, здатні призводити до розвитку самих різних розладів - від психоневротичних до психосоматичних. Останні можуть ускладнюватися «соматичними катастрофами» (інсульты, інфаркти і тому подібне), бути причиною смерті або інвалідизації.

Комплекс фізичних, хімічних і біологічних чинників довкілля у поєднанні з сильними психогенними подразниками (загроза здоров'ю і життю, вигляд загиблих, обгорілих і травмованих при пожежі людей), дефіцит інформації і часу на обдумування, необхідність ухвалення адекватного рішення, висока відповідальність за виконання завдання, наявність несподіваних, несподівано виникаючих перешкод і т. д. викликають у пожежників сильний емоційний стрес, нервово-психічні розлади, що є причиною захворювань, травматизму і загибелі. В середньому тільки за один рік при пожежах гине 35 - 45 працівників пожежної служби, причому до цього числа не входять померлі через 7 днів після травми або загиблі від серцевих нападів унаслідок стресу. На жаль, ми не маємо достовірних даних про число пожежників, що одержують щорічно травми, проте за непрямыми показниками можна припустити, що вони складають від 5 до 15% від загальної кількості.

Професійна діяльність працівників МНС пов'язана з неминучими емоційними та етичними перевантаженнями. Це є основою для виникнення так званих професійних особистісних деформацій – таких як синдром емоційного вигорання, аддиктивна поведінка у вигляді трудолізму, мобінгу, зловживання психоактивними речовинами (переважно – алкоголем) тощо. Останні, у свою чергу, є психологічним ґрунтом для розвитку різних психосоматичних та невротичних розладів, а також алкоголізму. Окрім шкідливих для здоров'я наслідків, вказані процеси можуть призводити до професійної дезадаптації та функціональної деградації як окремих фахівців, так і цілих колективів [3].

Звідси вимоги, що пред'являються до емоційної сфери працівників МНС, досить суперечливі. Разом з емпатійністю рятувальники повинні

бути емоційно стійкими. Як надмірна емоційність, так і емоційна загальмованість можуть бути перешкодою для здійснення чітких та швидких дій в умовах нестандартних, екстремальних ситуацій. А виникнення позитивних емоцій в у процесі професійної діяльності працівників і говорить важко.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У ряді досліджень отримані докази того, що вираженість тих або інших емоційних властивостей особистості може впливати на професійне самовизначення. У роботах деяких авторів було виявлено, що індивіди, які володіють лабільністю емоцій, виявляють цікавість до професій типу «людина–людина» і «людина – художній образ»; які володіють емоційною чутливістю – до професій типу «людина–природа», а ті, що володіють стабільністю емоцій, – до професії типу «людина–техніка» та «людина – знакова система».

Вивченням емоцій, емоційних станів та відчуттів займалися такі вчені, як: П. К. Анохін, Т. Браун, І. Додонов, А. Веллек, Р. Вудворд, М.А. Ільїн, Л.І. Куликів, Ф. Крюгер, Н.Н. Ланге, Д. Ліндсей, П. Фресс, П.М. Якобс, П.М. Симонов, Дж. Уотсон, Э. Фромм, Н.М. Трунова, Д. Стюарт та ін.

Метою даного дослідження є аналіз теоретичних підходів до даної проблеми, визначення рівня домінуючих позитивних емоційних станів, дослідження рівня емпатійних особливостей працівників МНС.

Виклад основного матеріалу. Емоції – неодмінні компоненти життєдіяльності, могутній засіб активізації сенсорно-перцептивної діяльності особистості. Емоції та почуття – це своєрідні стани психіки людини, які на все життя залишають свій слід на діяльності, вчинках та поведінці людини. Якщо емоційні стани контролюють в основному зовнішню сторону поведінки та психічної діяльності, то почуття впливають на зміст та внутрішню сутність переживань, які зумовлені духовними потребами людини [8].

У теорії діяльності вони визначаються як відображення відношення результату діяльності до її мотиву. Якщо з погляду мотиву діяльність успішна, то виникають позитивні емоції, якщо не успішна – негативні. Емоції виникають лише у зв'язку з такими подіями або результатами дій, що пов'язані з мотивами. Якщо людину щось хвилює, значить, це пов'язано з її мотивами.

По тому, які переживання є у людини емоційне реагування наголошується знаком «+» або «-». Слід, проте, відзначити, що це ділення багато в чому умовне і не відповідає позитивній або негативній ролі емоцій для даної людини в конкретній ситуації.

Емоційне реагування характеризується знаком (позитивні або негативні переживання), впливом на поведінку і діяльність (стимулююче або гальмує), інтенсивністю (глибина переживань і величина фізіологічних зрушень), тривалістю протікання (короткочасні або тривалі), на-

очністю (ступінь усвідомленості і зв'язку з конкретним об'єктом) [2].

Складність класифікації емоцій полягає і в тому, що, з одного боку, важко визначити, чи є емоція, що виділяється, дійсно самостійним видом, чи це позначення однієї і тієї ж емоції різними словами, а з іншого боку, чи не є нове словесне позначення емоції лише віддзеркаленням ступеня її вираженості.

Тому К. Ізард вважає, що замість того, щоб говорити про негативні та позитивні емоції, було б правильніше вважати, що існують такі емоції, які сприяють підвищенню психологічної ентропії, і емоції, які, навпаки, полегшують конструктивну поведінку. Подібний підхід дозволить нам віднести ту або іншу емоцію в розряд позитивних або негативних залежно від того, як діє вона на внутрішні особистісні процеси і процеси взаємодії особистості з найближчим соціальним оточенням при урахуванні більш загальних етологічних і екологічних чинників [1].

Позитивними або негативними бувають не емоції, а їх вплив на поведінку і діяльність людини, а також враження, яке вони справляють. З погляду П.Симонова, нервові механізми позитивних емоційних реакцій складніші і тонші, чим негативних. Він вважає, що позитивні емоції мають самостійне значення, тобто роль «позитивних» емоцій відмінна від ролі негативних емоцій. Найважливіша роль позитивних емоцій - активне порушення спокою, комфорту, знаменитого «урівноваження» організму із зовнішнім середовищем.

Негативні емоції, як правило, забезпечують збереження того, що вже досягнуте еволюцією або індивідуальним розвитком суб'єкта. Позитивні емоції революціонізували поведінку, спонукаючи шукати нові, ще не задоволені потреби, без яких немислима насолода.

Позитивні емоції можуть бути обумовлені примітивними, егоїстичними, соціально неприйнятними потребами. У подібних випадках ми, поза сумнівом, віддамо перевагу таким негативним емоціям, як тривога за долю іншої людини, співчуття до тих, що потрапили в біду, обурення несправедливістю. Соціальну цінність емоцій завжди визначає мотив, що викликав її до життя [2].

Без позитивних емоцій важко собі уявити ті форми освоєння дійсності, які не продиктовані безпосереднім утилітарним ефектом: гру, художню творчість і сприйняття витворів мистецтва, теоретичне пізнання. Варто відзначити, що в цих галузях діяльності людини спонукаючий вплив «негативних» емоцій нікчемний, якщо він взагалі є [5].

Вілюнас відзначає, що можна виділити два основні підходи в поглядах на емоційне реагування. У одному випадку воно не є чимось специфічним і, супроводячи всякий психічний процес, виконує універсальну роль. У іншому випадку емоційне реагування розглядається як самостійний феномен, приватний механізм реагування і регуляції, що означає, що в нормальному протіканні існування тварини і людини відбулися якісь відхилення. Близька до цього і точка зору А. В. Вальдмана і ін.,

які відзначають, що внутрішні сигнали організму викликають зрушення емоційності в позитивному або негативному напрямках в тому випадку, якщо вони виходять за межі звичайних значень. Таким чином, порушення внутрішнього гомеостазу призводить до появи емоційного реагування. А це свідчить на користь того, що емоційне реагування є самостійним феноменом [9].

У вітчизняній психології традиційно виділяють наступні їх класи: емоційний тон відчуттів, емоції (включаючи афекти), настрої.

Правда, є і інші підходи. С. Л. Рубінштейн наприклад, писав, що афектні процеси поділяються на:

- 1) прагнення, потяги, бажання;
- 2) емоції, відчуття.

Таким чином, в розряд афектних у нього потрапили і мотиваційні утворення. Виправданням цьому може бути тільки те, що в них представлений і емоційний компонент. Але тоді є небезпека, що будь-яка психологічна освіта буде зарахована до емоційних процесів [6].

Інший і продуктивніший підхід є у В. М. Смирнова і А. І. Трохачева, які виділяють емоційні реакції і емоційні стани [7].

Думки вчених про значення емоцій і виконуваних ними функцій розходяться. Проте безперечна головна функція емоцій - їх участь в управлінні поведінкою людини. В процесі розвитку людини склалися системи позитивних, нейтральних і негативних емоцій.

У своїй теорії К. Ізард визначає емоції як складний процес, що включає нейрофізіологічні, нервово-м'язові і чуттєво-переживальні аспекти [2].

Додонов справедливо вважає, що емоції потрібні для існування людини і тварин, для їх орієнтування у світі, для організації їх поведінки. "І тому про емоції-оцінки можна сказати, що вони мають для нас велику цінність, але цінність ця службова. Це цінність засобу, а не цілі. Проте емоції, за Додоновим, мають і самостійну цінність. «Цей факт, - пише він, - досить добре усвідомлений і вичлений життєвою психологічною інтуїцією, що чітко розмежувала випадки, коли людина що-небудь робить із задоволенням і коли вона чимось займається заради задоволення» [4].

Але ще менш уваги вченими психологами приділялось вивченню позитивних емоцій. Наприклад, щодо визначення позитивної емоції «радість». Намагаючись визначити суть радості, психологи зазнають значних утруднень.

Тому ми вважаємо за потрібне більш детально розглянути особливості стану позитивних емоцій.

Позитивні емоції: задоволення, радість, захоплення, тріумфування, гордість, захоплення, самовдоволення, упевненість, задоволеність собою, пошана, довіра, симпатія, ніжність, любов, подяка, спокійна совість, полегшення, безпека, злорадість і ін. Позитивні емоції (відчуття

радості, що супроводжуються появою) грають величезну роль в житті людини як життєвий стимул, регулюючий поведінку і діяльність [4].

Позитивні емоції важливі для збереження високої працездатності і здоров'я людини.

«Радість, роблячи нас чутливими до кожного буття-життя, до кожного враження буття, байдуже як до фізичного, так і до морального, розвиває, укріплює тіло», - говорив І.П.Павлов. Відомо, що позитивні емоції виникають при досягненні мети, задоволенні потреби, рішенні задачі [2].

Чим важче завдання, складніша мета, сильніша потреба, тим вищий ступінь стану напруги і тим сильніша позитивна емоція, що виникає при знятті або зменшенні ступеня цього стану. Саме тому людина нерідко викликає у себе короткочасно навіть III ступінь стану напруги з тим, щоб, знімаючи її, відчувати найвищу радість. Таким чином, задоволена будь-яка з потреб людини викликає радість тим більшу, чим інтенсивніше виражена мотивація [7].

Робота в підрозділах МНС є тією сферою професійної діяльності людини, де переважають негативні емоційні стани. Службова діяльність особового складу підрозділів МНС пов'язана з підвищеною відповідальністю, високими психічними та фізичними перевантаженнями, роботою в екстремальних умовах. Хронічно напружена психоемоційна діяльність співробітників часто призводить до професійної деформації особистості, зокрема, до розвитку таких несприятливих психічних станів, як тривога, фрустрація, агресія, ригідність, самотність, депресія.

Потерпілі чекають від працівників МНС співчуття, дбайливості, що вимагає прояву емпатійності. Тому вважається, що для роботи у сфері МНС, як і в інші соціономічні професії, повинні йти люди з високим рівнем емпатії. Разом з цим рятувальника характеризує здатність легко долати неприємні враження та швидко реагувати в складних, екстремальних ситуаціях.

Не можна не враховувати й того, що безпосередньо рятувальники та інші працівники МНС, які беруть участь в ліквідації надзвичайних ситуацій, що постійно стикаються із стражданням людей, вимушені споруджувати своєрідний бар'єр психологічного захисту від потерпілих, родичів загиблих, ставати менш емпатійними, інакше їм загрожують «емоційне вигорання», стреси та навіть невротичні зриви. Тому ми вважаємо за необхідне дослідити стан та рівні позитивних емоцій у працівників МНС.

В запропонованому нами досліді брали участь працівники Вовчанського РВ Головного управління МНС України в Харківській області. Для досягнення поставлених нами завдань працював особовий склад в кількості 41 особи, який ми поділили на дві групи. Перша - кількістю 20 чоловік, до якої ввійшли працівники, які не беруть прямої участі в ліквідації екстремальних ситуацій, тобто начальницький склад та особи, які пов'язані з адміністративними аспектами професії рятувальника. Друга

група, - кількістю 21 чоловік, до складу якої ввійшов безпосередньо рядовий склад СДПЧ-47 міста Вовчанська Харківської області.

Віковий склад випробовуваних - від 23 до 47 років. У дослідженні брали участь чоловіки. Для досягнення поставленої мети ми використовували опитувальники, тестові матеріали. Для проведення тестування були обрані наступні методики: методика виявлення домінуючих емоційних станів «Чотирьохмодальний емоційний опитувальник Л.А. Рабиновича», методика «Шкала диференціальних емоцій (ШДЕ)» та методика «Діагностика рівня емпатії» И. М. Юсупова.

Отримані результати тестування за методикою «Чотирьохмодальний емоційний опитувальник Л.А. Рабиновича» надають можливість виявити рівень домінуючих станів випробовуваних.

За умовами даної методики ми змогли виявити наступні емоційні переживання: радість, гнів, страх та печаль. Враховуючи мету і завдання роботи, ми аналізуємо прояв такого емоційного переживання, як радість, між групами. Бо радість - це позитивно забарвлена емоційна реакція.

Результати наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

Результати розрахунків рівня домінуючих станів працівників СДПЧ-47 м. Вовчанська (%)

Рівень радості	1 група	2 група	ϕ	P
Низький	10	19,04	0,82	-
Середній	60	42,8	1,10	-
Високий	30	38,09	0,51	-

За результатами виходить, що в групах переважають високий та середній рівень емоцій – радості, майже 90% у 1 групі та 80,9% у 2 групі. Це свідчить про те, що у працівників домінує позитивна емоція – радість, і це впливає на виконання професійної діяльності. З таблиці 1.1. видно, що достовірних відмінностей в групах випробовуваних не спостерігається. За критерієм Фішера жодна із цих відмінностей не має статистичної значущості, тобто вони можуть бути обумовлені випадковими чинниками або обставинами.

Серед випробовуваних першої групи переважають випробовувані, у яких середній рівень радості. Таких випробовуваних в групі налічується 12 осіб (це 60 % із загального числа випробовуваних в 1-й групі), у 2 випробовуваних був виявлений низький рівень радості (це 10% із загального числа випробовуваних 1-ої групи) і у 6 чоловік (30 відсотків) випробовуваних був відмічений високий рівень радості як позитивної емоції.

У другій групі, за результатами проведеної методики, також переважно середній рівень радісних емоцій. Таких випробовуваних за результатами дослідження налічується 42,8 % (це 9 чоловік із загального числа випробовуваних 2-ої групи). На низькому рівні знаходяться 19,04 % випробовуваних (це 4 чоловіки із загального числа випробовуваних

2-ої групи), і на високому рівні прояву радості відмічено 38,09 % випробовуваних (це 8 чоловік із загального числа випробовуваних).

Людина, яка має високий або середній рівень радості, характеризується сильною потребою в активних діях та рухах. В стані радості людина часто жестикулює, радісно викрикує, гучно сміється, здійснює швидкі та енергійні дії. Підвищена активність пов'язана в неї з почуттям сили, вона відчуває себе легко. Багато та жваво розмовляє, швидко приймає рішення, продуктивно виконує свої професіональні обов'язки, в її свідомості виникають оригінальні, креативні думки та яскраві образи. Обличчя стає живим та випромінює радість.

Методика «Шкала диференціальних емоцій (ШДЕ)» надає можливість оцінити рівень прояву індивідом фундаментальних емоцій та комплексів емоцій. За умовами запропонованої методики ми можемо порівняти суми балів з кожної емоції, виявивши переважаючу емоцію в даний момент (по першій шкалі) та частоту її прояву (по другій шкалі). Так, як і в першій методиці, ми вирішили представити результати тільки «потрібних» нам (позитивних) емоцій.

Результати розрахунків з виявлення переважаючої емоції в даний момент (перша шкала) та частота її прояву (друга шкала) представлені в таблиці 2. За результатами, які представлені в таблиці 1.2, ми можемо зробити висновок, що достовірних відмінностей в групах випробовуваних не спостерігається. За критерієм Фішера жодна із цих відмінностей не має статистичної значущості, тобто вони можуть бути зумовлені різними факторами та обставинами середовища. Не слід забувати, що великий вплив на результати дослідження мають і настрої випробовуваних, і їх самопочуття.

Таблиця 2

Результати обчислень щодо виявлення переважаючої емоції в даний момент та частота її прояву у працівників СДПЧ-47 м. Вовчанська (%)

Емоція	Рівень прояву емоції	1 група		2 група		φ		P	
		1 шк.	2 шк.	1 шк.	2 шк.	1 шк.	2 шк.	1 шк.	2 шк.
Цікавість	Низький	10	20	23,8	19,0	1,19	0,07	-	-
	Середній	55	60	33,3	33,3	1,40	1,72	-	-
	Високий	35	20	42,8	47,6	0,51	1,96	-	-
Радість	Низький	15	5	14,2	9,5	0,07	0,56	-	-
	Середній	35	40	47,6	38,0	0,88	0,13	-	-
	Високий	50	55	38,2	52,3	0,75	0,05	-	-
Подив	Низький	25	15	33,3	33,3	0,03	1,38	-	-
	Середній	45	75	33,3	28,5	0,76	3,08	-	-
	Високий	30	10	33,3	38,0	0,22	0,68	-	-

Також ми можемо припустити, що деякі з учасників групи мали за мету показати ті результати, які можуть бути позитивно оцінені або бути схваленими колегами та експериментатором. Інакше кажучи, вони хотіли показати соціально вигідні результати. Але це лише припущення, бо ми не виявили значимих відхилень від умов методики.

Якщо людина проявляє подив, то перш за все він затримує розвиток думки і звідси випливає, що подив не є позитивною емоцією, але надалі саме подив допомагає припливу думок, нових ідей та оригінальних рішень і тому стає позитивним.

Що стосується членів колективу, які визнали низький рівень подиву, то їх можна віднести до трьох видів людей, які, можна сказати, стійкі до прояву цього почуття. По-перше, це ті, які настільки захоплені своїми справами, що мало цікавляться оточуючим їх світом. По-друге, це ті, в кого багато різноманітних знань та вмінь і їх рідко можна здивувати. І по-третє, до цієї категорії людей відносяться ті, які знають все по-верхово, але, як вони думають, можуть все пояснити.

Для вивчення рівня емпатії у працівників підрозділів МНС України нами була використана методика «Діагностика рівня емпатії» І. М. Юсупова.

Результати розрахунків подані в таблиці 3.

Серед випробовуваних першої групи були виявлені такі результати: до найвищого рівня емпатії відносяться 20% (4 особи із загальної кількості випробовуваних). До високого рівня емпатії відносяться 50% (10 осіб із загальної кількості випробовуваних). Середній рівень емпатії за показниками займають 20% випробовуваних (4 особи з першої групи випробовуваних). На низькому рівні проявів емпатії відмічено 10% (2 особи із загальної кількості випробовуваних). На дуже низькому рівні емпатії не відмічено жодного випробовуваного.

Таблиця 3

Показники рівнів емпатії у працівників СДПЧ-47 м. Вовчанська (%)

Рівні емпатії	1 група	2 група	φ	P
Дуже низький	-	-	-	-
Низький	10	14,2	0,41	-
Середній	20	14,2	0,49	-
Високий	50	52,3	0,14	-
Найвищий	20	19	0,07	-

За результатами інтерпретації тестового матеріалу представників другої групи було виявлено, що на найвищому рівні 19 % (4 особи), на високому 52,3% (11 чоловік), на середньому рівні 14,2 % (3 особи) та на низькому відмічається 14,2 % (3 особи) випробовуваних. На найнижчому рівні, як і першій групі випробовуваних, не відмічається жодного члена колективу.

Працівникам підрозділів МНС, які відзначаються на високому та на дуже високому рівні емпатії, притаманні такі риси: проникнення в переживання іншої людини; переживання тих же емоційних станів, що відчуває інший, через ототожнення з ним; переживання власних емоційних станів у зв'язку з почуттями іншого. Також слід зазначити, що рівень емпатії значно зростає з поглибленням життєвого досвіду, та емпатія легше реалізується при схожості поведінкових та емоційних реакцій суб'єктів. За критерієм Фішера жодна з вказаних відмінностей не є статистично значущою. Звідси випливає, що використання методики «Діагностика рівня емпатії» І. М. Юсупова, допомогло встановити, що між першою та другою групами не має значущих відмінностей за показниками рівня емпатії.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Теоретичний аналіз літератури з проблеми прояву позитивних емоцій дає нам змогу стверджувати, що емоції та почуття – це своєрідні стани психіки людини, які залишають свій слід на діяльності, вчинках та поведінці людини на все життя. Якщо емоційні стани контролюють в основному зовнішню сторону поведінки та психічної діяльності, то почуття впливають на зміст та внутрішню сутність переживань, які обумовлені духовними потребами людини.

Емоції відіграють надзвичайну важливу роль в житті людини. Під впливом емоцій змінюється діяльність органів кровообігу, дихання, залоз внутрішньої секреції та ін. Під впливом негативних емоційних станів у людини можуть розвиватися різноманітні хвороби. І навпаки, існує багато різних прикладів, коли під впливом емоцій прискорюється процес одужання. В цьому проявляється регуляторна функція емоцій та почуттів. Емоції та почуття також задіяні в регуляції поведінки людини в цілому.

За допомогою проведеного дослідження стану та рівня емпатії у працівників підрозділів МНС ми виявили, що на найвищому рівні 19 % (4 особи), на високому 52,3% (11 чоловік), на середньому рівні 14,2 % (3 особи) та на низькому відмічається 14,2 % (3 чоловіка) випробовуваних. На найнижчому рівні, як і першій групі випробовуваних, не відмічається жодного члена колективу.

Отже, 85,5% опитаних мають виражений рівень емпатії, що говорить про задовільний стан емоційних переживань досліджуваних.

В результаті проведеного емпіричного дослідження ми виконали поставлені завдання і прийшли до висновку, що досліджувана група працівників МНС має переважно позитивні емоції, що дозволяє відповідно ставитись та виконувати професійні дії.

Участь в роботі емоцій різних інтропсихічних процесів можна наочно пояснити, перефразувавши «театральну» метафору З. Фрейда: в «виставах» емоцій зайнята зазвичай уся труппа психічних функцій, але кожного разу одна з них може грати головну роль, беручи на себе основну частину роботи, тобто роботи з вирішення ситуації. І ми вважаємо,

що нехай у сучасному особистому житті та у професійній діяльності частіше «головну» роль грають позитивні емоції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Изард К. Психология эмоций / К. Изард. – СПб. : Питер, 2000. – 464 с.
2. Ильин Е. П. Психология воли / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2000. – 354 с.
3. Малкина-Пых И. Г. Экстремальные ситуации. Справочник практического психолога / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2005. – 960 с.
4. Никольская И. М. Психологическая диагностика, коррекция и профилактика патогенных эмоциональных состояний у младших школьников : автореф. дис. ...канд. наук / И. М. Никольская. – СПб., 2001. – 20 с.
5. Пинигин В. Г. Возрастные изменения эмоциональных свойств личности / В. Г. Пинигин // Ананьевские чтения-2001 : Тезисы научно-практической конференции. – СПб., 2001. – 376 с.
6. Пичугин В. «Эмоциональная устойчивость, техники развития» : <http://nlplife.ru>
7. Психология эмоций : [тексты / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер. – М. : МГУ, 1998. – 371 с.
8. Психология индивидуальных различий / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. – М. : МГУ, 1995. – 287 с.
9. Evans Dylan, 2004. “The search hypothesis of emotions,” in *Evolution, Rationality and Emotion* , ed. D. Evans and Pierre Cruse. 179–191. Oxford: Oxford University Press.

УДК 159.9

Довбій Т.Ю., здобувач науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології НУЦЗУ

ПРОБЛЕМА САМОТНОСТІ В ЗАХІДНІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

У статті розкривається сутність феномену самотності та аналізуються основні підходи багатьох зарубіжних авторів до вивчення проблеми самотності у психологічній науці.

Ключові слова: самотність, феномен, особистість.

В статье раскрывается сущность феномена одиночества и анализируются основные подходы многих зарубежных авторов к изучению проблемы одиночества в психологической науке.

Ключевые слова: одиночество, феномен, личность.

Постановка проблеми. Самотність - одна із складних психологічних проблем сучасної людини. Психіка, свідомість сучасної людини формується і розвивається в умовах все більш наростаючого інформаційного потоку, в процесі взаємодії з різними групами людей. Все це спонукає особистість перебувати в стані перманентної готовності до численних соціальних взаємодій. Тому поява все більшої кількості людей, що зазнають руйнівного впливу самотності, може здатися парадоксальною. На виникнення самотності впливають не тільки зовнішні соціально-економічні фактори, а й особистісні, вивчення яких дозволяє розширити цілісне уявлення про досліджуваний феномен.

Теоретичне осмислення проблеми самотності має глибинний дослідницький характер. Незважаючи на те, що вивченням феномена самотності займалися і продовжують займатися зарубіжні вчені різних поглядів і напрямків, самотність як соціально-психологічне явище маловивчена.

Враховуючи ці обставини, а також відсутність узгодженості між основними підходами до вивчення проблеми самотності, можна зробити висновок, що самотність є об'єктивною психологічною проблемою сучасності та зумовлює актуальність розкриття теоретичної сутності і визначення цього поняття.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У зарубіжній науковій літературі проблема самотності найбільш активно досліджується приблизно з 50-х років ХХ-го століття. Серед видатних психологів, які зробили цінний внесок у вивчення проблеми самотності, слід виділити такі прізвища, як:

Г. Зілбург, Р.С. Вейс, Т.Б. Джонсон, К. Роджерс, Г. Саліван, К.Е. Мустакас, Л.Е. Попелу, Д. Рісмен, У.А. Садлер, П.Є. Слейтер та інші.

Слід зауважити, що у західній сучасній науці проблема самотності людини дістала відбиття у морально-психологічному аспекті.

Серед сучасних робіт можна виділити наукові коментарі Андре, які стверджують позитивний сенс у природі переживання самотності; дослідження Рокач і Брока, що виявляє стратегії подолання та фактори самотності.

У інших дослідженнях сучасних західних авторів можна виявити спроби обґрунтувати розрив зв'язків між людьми, переважно або психологічними, або науково-технічними причинами, зображуючи руйнівні процеси в моральності як позаісторичні, фатальні, що, безумовно, призводить до виникнення самотності. Проте до цих пір серед вчених, що досліджували проблему самотності, не існує єдиної думки про те, чи є самотність нормою або патологією.

Метою даної статті є аналіз різних підходів до вивчення проблеми самотності у західній психологічній науці, розгляд основних теоретичних положень, загальних принципів, закономірностей та відмінностей психологічних шкіл, що займалися вивченням феномену самотності.

Виклад основного матеріалу. Протягом багатьох століть в рамках богослов'я, філософії, фізіології, літератури, соціології, психології вивчають феномен самотності в різноманітних його аспектах. Зміст поняття «самотність» у психологічній науці постійно уточнюється, при цьому прихильники кожного теоретичного підходу не завжди можуть дійти до повної згоди між собою. Порівняльний аналіз досліджень утруднений фрагментарністю більшості теоретичних положень про самотність. Найчастіше у прихильників будь-якої психологічної школи опублікована лише коротка стаття про самотність, або ж часом ця тема порушена як частина більш узагальненого викладу загальних поглядів.

Впродовж багатьох років психологи висловлювали свої думки стосовно проблеми самотності у багатьох її аспектах. Кожна психологічна школа пропонує свій підхід щодо пояснення виникнення причин самотності. Дослідження, що проводилися на дану тему та стосуються вивчення проблеми самотності, можна поділити на вісім основних підходів: психодинамічний, феноменологічний, екзистенціально - гуманістичний, соціологічний, інтеракціоністичний, когнітивний, інтимний та теоретико - системний. Розглянемо кожен з виділених нами підходів.

Г. Зілбург, Г. Салліван, Ф. Фромм - Рейхман - є яскравими представниками психодинамічного або психоаналітичного підходу до вивчення проблеми самотності, і у своїх дослідженнях пов'язують виникнення самотності з дитинством - відсутністю батьківської любові, раннім відлученням від матері.

Г. Зілбург, (як послідовник З. Фрейда, який сам не писав про самотність), опублікував, можливо, перший психологічний аналіз самотності. Він розрізняв самотність і усамітнення. Усамітнення - «нормальний» і «минуций умонастрій», що виникає в результаті відсутності конкретної людини. Самотність - це нездоланне, неприємне, як «хвороба» роз'їдаюче серце, постійне відчуття. Згідно з Г. Зілбургом, характерними рисами самотньої особи є: нарцисизм, манія величі, ворожість, а також прагнення зберегти інфантильне відчуття власної всемогутності. Самотня людина егоцентрична і пускає пил в очі публіці з тим, щоб «викрити» інших. Самотній індивід, як правило, виявляє хворобливу скритність або відкрити ворожість, спрямовану як усередину, так і зовні.

Г. Зілбург простежив походження самотності, починаючи з дитячої колиски. Дитина пізнає радість бути коханого і викликати захоплення разом з потрясінням, породженим тим, що вона - маленька, слабка істота, вимушена чекати задоволення своїх потреб від інших. На думку вченого, ці чинники і стають головною причиною, яка пізніше може призвести до нарцисистичної орієнтації, відчуженості, ворожості і безсилої агресивності самотнього індивіда.

Г. Салліван також вбачав корені самотності дорослого в його дитинстві. Він встановив, що вперше потреба в людській близькості з'являється у прагненні дитини до контакту. У підлітковому віці набуває

форму потреби в приятелі, з яким можна обмінятися своїми потаємними думками. У підлітків, які відчувають нестачу соціальних навичок, внаслідок неправильних взаємин з батьками в дитинстві, як правило, виникають труднощі при встановленні приятельських стосунків з однолітками. Ця нездатність задовольнити підліткову потребу в інтимності може призвести до глибокої самотності.

Грунтуючись на результатах своєї роботи з шизофреніками, Ф. Фромм - Рейхман вважає самотність екстремальним станом, маючи на увазі руйнівний тип самотності, який призводить до розвитку психотичних станів і перетворює людей на емоційно паралізованих і безпомічних. Так само, як і Г. Салліван і Г. Зілбург, Ф. Фромм - Рейхман простежує походження самотності аж до особистісного досвіду, набутого в дитинстві. Виділяючи причини самотності, підкреслює згубний наслідок «передчасного відлучення від материнської ласки».

Можливо, представники психодинамічного підходу в більшій мірі, ніж будь-яка інша група дослідників, схильні вважати самотність результатом ранніх дитячих впливів на особистісний розвиток. І хоча ранній (дитячий) досвід може бути міжособистісним за своєю природою, розглянута традиція концентрує увагу на тому, які внутрішньоособистісні чинники (тобто риси характеру, внутріпсихічні конфлікти) призводять до стану самотності[3].

Узагальнюючи положення деяких психоаналітичних теорій, можна сказати, що самотність розцінюється у даній психологічній парадигмі як стан негативний. У своєму аналізі самотності вони виходять головним чином з їх клінічної практики і, можливо, тому схильні розглядати самотність як патологію.

К. Роджерс, Дж. Мур, Едді, Дж. Уайтхорн є яскравими представниками феноменологічного підходу до вивчення проблеми самотності. К. Роджерс розробив сконцентровану на особистості хворого терапію і провів аналіз проблеми самотності, заснований на «Я-теорії» особистості. Він вважає, що суспільство змушує індивіда діяти відповідно до соціально виправданих, обмежуючих свободу дії зразків. Це, в свою чергу, веде до протиріччя між внутрішнім (істинним) «Я» індивіда і проявами «Я» у стосунках з іншими людьми. Одне лише виконання соціальних ролей (не важливо, наскільки воно адекватне) веде до втрати сенсу існування індивіда.

На думку К. Роджерса індивід стає самотнім, коли, усунувши охоронні бар'єри на шляху до власного «Я», він думає, що йому буде відмовлено в контакті з боку інших. Ці фактори призводять до того, що індивід стає вразливим, переляканим та самотнім. Людина замикається в своїй самотності і, щоб уникнути ізоляції від суспільства, продовжує дотримуватися своїх соціальних «фасадів» (ролей) і переживати почуття спустошеності.

Грунтуючись на цій точці зору, інші дослідники, наприклад Дж. Мур і Едді виводять гіпотезу про те, що до самотності, в кінцевому рахунку, призводить невідповідність між трьома аспектами самосприйняття: самосприйняттям особистості (актуальне «Я»), ідеальним «Я» особистості та уявленням особистості про те, як її бачать інші (відбите «Я»).

Дж. Уайтхорн підтримує цю думку, вважаючи, що деякі істотні розбіжності між самовідчуттям «Я» і реакцією на «Я» інших породжує і загострює відчуття самотності. На думку Дж. Уайтхорна цей процес може стати порочним колом самотності та відчуження.

Підхід К. Роджерса до вивчення проблеми самотності, як і у теоретиків психодинамічного підходу, виходить з його клінічної практики, тобто роботи з пацієнтами. Однак відрізняється від прихильників психодинамічних теорій в тому, що він не дуже довіряє раннім дитячим впливам на формування особистості, вважаючи, що самотність викликана поточними впливами, яких зазнає особистість.

Згідно з К. Роджерсом, самотність - прояв слабкої пристосованості особистості, причина якої знаходиться всередині індивіда, у феноменологічних невідповідностях уявлень про власне «Я».

І. Ялом, К. Мустакас, Р. Мей, В. Франкл, Д. Б'юдженталь є яскравими представниками екзистенціального підходу до вивчення проблеми самотності. На сьогоднішній день загальнопсихологічні теорії та методологічні основи психологічної практики, розроблені на основі філософії екзистенціалізму, є вершинами екзистенціальної психології, де тема самотності розглядається найбільш пильно.

Перші спроби безпосередньо перенести ідеї філософії екзистенціалізму в психологічну та психотерапевтичну практику

(Л. Бинсвангер і М. Босс) дали дуже обмежені результати. Сам напрям, який сформувався з ідей екзистенціальної та феноменологічної філософії (Ж.-П. Сартр, М. Хайдеггер, М. Бубер, П. Тілліх, М. Бахтін), виходить з первинності буття людини та базується не на вивченні проявів психіки людини, а на самому її житті в нерозривному зв'язку зі світом та іншими людьми [1]. Таким чином, в екзистенціальній психології виділяють базовий конфлікт, обумовлений конфронтацією індивідуума з даностями існування.

Екзистенціальні психологи вважають, що самотність може виступати в людському житті не тільки як проблема, але і є необхідним компонентом для особистісного зростання, самостійності розвитку творчого начала людини. Вчені даного напрямку беруть за основу той факт, що люди з самого початку самотні. Ніхто інший не може розділити з нами наші почуття і думки. У своїх дослідженнях екзистенціальні психологи підкреслюють, що роз'єднаність - це природний стан наших переживань. Самотність є однією з основних екзистенційних проблем людини. Теорія екзистенціалізму виділяє переживання окремо взятого індивіда, не схожого ні на кого іншого.

К. Мустакас працює з клінічними пацієнтами, він не заперечує, що самотність може мати хворобливий ефект, але, все ж таки, розглядає його як продуктивний, творчий стан людини, таким чином оцінюючи самотність позитивно.

І. Ялом, розглядаючи ізолюваність як невід'ємну частину існування, відзначає, що це фундаментальна ізоляція - від світу і від інших створінь, таким чином виділяючи два види ізоляції: екзистенційну та фундаментальну. У людини, пише І. Ялом, є два способи захисту від ізоляції. Незважаючи на те, що відносини не можуть знищити ізоляцію, вони допомагають розділити самотність з іншими людьми і тоді «любов компенсує біль ізоляції» [5]. Екзистенціалісти розглядають відносини як засіб, здатний допомогти розділити самотність.

Узагальнюючи, можна сказати, що екзистенціалісти не простежують причини виникнення самотності у звичному сенсі слова. Їх особливо не цікавлять чинники, які збільшують чи зменшують вірогідність виникнення самотності, для них вона спочатку властива людському існуванню [2]. На відміну від психоаналізу і роджеріанської терапії, екзистенціалісти, по-перше, не вважають це почуття патологічним, і, по-друге, бачать його причини в умовах людського буття.

К. Боумен, Д. Рісмен і П. Слейтер - яскраві представники соціологічного підходу до вивчення проблеми самотності. На відміну від психоаналізу і роджеріанського підходу, де причиною самотності є сама людина, представники соціологічного підходу покладають відповідальність за виникнення самотності на сучасне суспільство, в якому немає місця для спілкування, задоволення від причетності до того, що робиться в світі.

К. Боумен виділяє кілька факторів, що сприяють посиленню самотності в сучасному суспільстві: послаблення зв'язків у первинній групі; збільшення сімейної та соціальної мобільності, роблячи наголос на значення подій, що відбуваються в житті людини в зрілому віці таких, наприклад, як розлучення.

Д. Рісмен і П. Слейтер пов'язують свої дослідження проблеми самотності з вивченням характеру і одночасно аналізують здатність суспільства задовольняти потреби його членів. Д. Рісмен і його послідовники заявляють, що однією з головних причин самотності є орієнтація на інших. Індивіди, «орієнтовані на інших», не тільки хочуть подобатися, але і постійно пристосовуються до обставин і контролюють своє міжособистісне оточення з тим, щоб визначити лінію своєї поведінки. Люди, що орієнтуються на думку інших, відокремлені від свого справжнього «Я», своїх почуттів і своїх очікувань. У цьому сенсі аналіз Д. Рісмена, мабуть, доповнює аналіз К. Роджерса. Це призводить до того, що така особистість може набути «синдрому стурбованості» і залежність від уваги оточуючих до себе, з боку інших людей. Причому ця потреба ніколи не може бути задоволена.

Д. Рісмен вважає, що члени «спрямованого на інших» суспільства утворюють «самотній натовп».

Для П. Слейтера проблема особистості полягає не в орієнтації на інших, а скоріше в індивідуалістичному суспільстві. П. Слейтер вважає, що всі ми прагнемо до спілкування, причетності, залежності, довіри і співпраці з іншими людьми, до «прояву відповідальності за свої імпульси і життєві орієнтації». Проте необхідність у спілкуванні, причетності і залежності недосяжні в суспільстві через прихильність до індивідуалізму внаслідок укорінення віри в те, що кожен повинен слідувати своїй власній долі. Результатом цього і стає самотність.

Можна сказати, що Д. Рісмен і П. Слейтер не стільки оцінюють самотність як нормальний чи ненормальний стан, скільки вважають самотність нормативним, загальним статистичним показником, що характеризує суспільство, таким чином, причину самотності, спочатку, знаходячи поза індивідом. Формулюючи свою точку зору, Д. Рісмен і

П. Слейтер як джерела міркувань використовували перш за все художню літературу, статистичні дані та дані засобів масової інформації. Ці теорії у співвіднесеності з часом підкреслюють значення соціалізації, але багато факторів (наприклад, вплив засобів масової інформації), що сприяють соціалізації, чинять постійний негативний вплив на особистість.

Р.С.Вейс - яскравий представник інтеракціоністського підходу до вивчення проблеми самотності - відзначає, що самотність - це функція фактора особистості і фактора ситуації як продукт їх комбінованого (чи інтерактивного) впливу. У своїх дослідженнях Р.С. Вейс описував самотність, маючи на увазі соціальні відносини, такі, як прихильність, керівництво і оцінка. У своїх дослідженнях вчений підкреслював, що самотність з'являється в результаті недостатності соціальної взаємодії індивіда, яке б задовольняло його основні соціальні потреби.

Р.С. Вейс встановив два типи самотності, які, на його думку, мають різні передумови і різні афективні реакції: емоційна та соціальна. Емоційна самотність є результатом відсутності тісної інтимної прихильності, такої, як любовна або подружня. Емоційно самотня людина має відчувати щось на зразок занепокоєння покинутої дитини: неспокій, тривогу і порожнечу. Соціальна самотність стає відповіддю на відсутність значущих дружніх зв'язків або почуття спільності. Соціально самотня людина переживає тугу і почуття соціальної маргінальності.

Теоретичні положення виведені Р.С. Вейсом на основі проведених ним семінарів для вдівців і нещодавно розлучених. У дослідженні проблеми самотності його цікавить «звичайна» самотність - стан, що переживається багатьма, якщо не більшістю людей, протягом усього їхнього життя. Він розглядає самотність як нормальну реакцію. Очевидно, Р. С. Вейс має на увазі як внутрішні (характерологічні), так і зовнішні (ситуативні) причини самотності, стверджуючи, що люди, звинувачуючи самотню людину, тим самим надають їй явне підтвердження почуття вла-

сної неповноцінності. Причиною ж формування стану самотності Р. С. Вейс допускає можливість участі навіть інстинкту.

Л.Е. Пепло та її колеги Д. Перлман, В. Серма стали яскравими представниками когнітивного підходу до вивчення проблеми самотності. Згідно з їх думками в психології пізнання є ключем для пояснення зв'язку між недоліком соціальності і почуттям самотності. Звертаючи увагу на теорію атрибуції (пояснення), Л.Е. Пепло розглядає, наприклад, як розуміння причин самотності може впливати на інтенсивність переживання і на сприйняття самотності, що зберігаються протягом певного часу.

Когнітивний підхід припускає, що самотність настає в тому випадку, коли індивід сприймає (усвідомлює) невідповідність між двома факторами - бажаним і досягнутим рівнем власних соціальних контактів. Як і Р.С. Вейс, Л.Е. Пепло цікавилася явищем самотності серед «нормального» населення, в своїх дослідженнях спираючись на емпіричні дані обстежень і експериментів. До пошуків причин самотності Л. Е. Пепло підходить досить широко: вона досліджує як характерологічні, так і ситуативні чинники, що сприяють його виникненню, а також вплив як минулого, так і сьогодення на формування особистості[4]. Когнітивні чинники - відмінний аспект її теоретизування - це процеси, що відбуваються всередині індивіда, який узгоджує свою діяльність з реальністю.

В. Дж. Дерлега і С. Маргуліс - яскраві представники інтимного підходу до вивчення проблеми самотності, що вживають поняття «інтимність» і «саморозкриття» для тлумачення проблеми самотності. Подібно Р. С. Вейсу, вони вважають, що соціальні відносини, безперечно, сприяють досягненню індивідом різних реальних цілей. Самотність же зумовлена відсутністю відповідного соціального партнера, який міг би сприяти досягненню цих цілей, і, найімовірніше, настає тоді, коли міжособистісним відносинам індивіда бракує інтимності, необхідної для довірливого спілкування.

В основі інтимного підходу лежить припущення про те, що індивід прагне до збереження рівноваги між бажаним і досягнутим рівнями соціального контакту. В. Дж. Дерлега і С. Маргуліс досліджують, як сукупність соціальних зв'язків, очікувань і особистісні якості індивіда можуть вплинути на такий важливий у даному відношенні баланс. Головним джерелом теоретичних ідей В. Дж. Дерлеги і С. Маргуліса стала не клінічна практика чи емпіричні дослідження, а, очевидно, когнітивна теорія. Безсумнівно, вони розцінюють самотність як нормальний досвід в умовах повної атомізації суспільства, акцентуючи увагу на безперервному процесі балансування бажаного і досягнутого рівня соціальних контактів індивіда. Ці дослідники вважають, що причинами виникнення самотності можуть стати внутрішні індивідуальні фактори і фактори середовища.

Дж. Фландерс став яскравим представником загальносистемного підходу до вивчення проблеми самотності. Основне положення цієї тео-

рії полягає в тому, що поведінка живих організмів відображає переплетення впливу кількох рівнів, що діють одночасно як система. Рівні розташовуються від клітинного до міжнаціонального. З цієї точки зору самотність представляє собою механізм зворотного зв'язку, що допомагає індивіду чи суспільству зберегти стійкий оптимальний рівень людських контактів.

Міркування Дж. Фландерса про самотність не мають емпіричного джерела, вони свідчать про подальше поширення системної теорії Міллера. При цьому Дж. Фландерс розцінює самотність як потенційно патологічний стан, але вважає його також і корисним механізмом зворотного зв'язку, який в кінцевому результаті може сприяти благополуччю індивіда або суспільства. Загальносистемний підхід до проблеми самотності підпорядковує обидва мотиви поведінки - індивідуальний і ситуативний, представляючи собою модель, у якій мотиви поведінки включені у динаміку загальної структури, що розвивається.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підводячи підсумок проведеного аналізу дослідження проблеми самотності у західній психологічній науці, можна відзначити, що більшість теоретичних міркувань про самотність виникало із вже існуючих теорій або ж було пов'язано з клінічною практикою. Багато дослідників вважають самотність за своєю суттю неприємним переживанням, і лише деякі з них розглядають самотність як чисто патологічну реакцію. Для основної маси фахівців самотність є феноменом, властивим широким і найбільш різним верствам населення. На відміну від інших вчених, тільки прихильники психодинамічного підходу акцентують виключно дитячі передумови виникнення самотності, в більшості ж теоретичних досліджень інших підходів підкреслюється роль наявних факторів, що обумовлюють виникнення самотності.

У науковому розгляді самотності можна виділити дві тенденції, зумовлені його негативною і позитивною спрямованістю. Існуюче протиріччя в оцінці характеру впливу самотності на життя людини виявляється в тому, що, з одного боку, воно розуміється як деструктивне для особистості. З іншого - вважається необхідним етапом самопізнання і самовизначення.

Самотність - складний, багатогранний соціально - психологічний феномен, який може бути представлений у вигляді моделі, що включає сукупність причин, видів і типів переживання і сприйняття самотності, реактивних станів, а також стратегій його подолання.

З усього вищесказаного можна зробити висновок, що самотність є результатом взаємодії таких проявів: наявності вразливих особистісних структур, неадекватного ставлення до себе, підвищеної тривожності, сформованості таких стратегій поведінки, в основі яких лежать деструктивні механізми ідентифікації і відокремлення, відсутності навичок ефективного спілкування. Як сказав Т. Вульф: «Самотність аж ніяк не

рідкість, не якийсь незвичайний випадок, навпаки, вона завжди була і залишається головним і неминучим випробуванням в житті людини».

ЛІТЕРАТУРА

1. Бердяев Н. А. Философия свободного духа / Н. А. Бердяев. – М. : Республика, 1994. – С.267-283.
2. Крайг Г. Психология развития : [учеб. Пособие] / Грейс Крайг, Дон Бокум ; науч. ред. пер. на рус. яз. Т. В. Прохоренко ; [пер. с англ. А. Маслова и др.]. – 9. изд. – М. : Питер, 2004. – 939 с.
3. Шитова Н. В. Социально-психологические особенности одиноких женщин : автореф. дис. на присвоен. научн. степени канд. психолог. наук. : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Н. В. Шитова. – Курск, 2009. – С.9–14.
4. Перлман Д. Теоретические подходы к одиночеству / Перлман Д., Пепло Л. Э // Лабиринты одиночества : [сб. ст.] : пер. с англ. / сост. общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского. – М. : Прогресс, 1989. – 623 с.
5. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / И. Ялом / [пер. с англ. Т. С. Драбкина]. – М. : РИМИС, 2008. – 604 с.

УДК 159.923.2

Доценко В.В., викладач кафедри психології та педагогіки факультету психології, менеджменту, соціальних та інформаційних технологій ХНУВС

ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАЦІВНИКІВ МІЛІЦІЇ, ЯКІ ПЕРЕЖИВАЮТЬ КРИЗУ СЕРЕДИНИ ЖИТТЯ

У статті представлені результати дослідження психологічних особливостей переживання кризи середини життя у працівників міліції. Показано, що переживання вказаної кризи впливає на структуру ціннісно-орієнтаційної сфери правоохоронця, загальний рівень його психічного дистресу, часову перспективу тощо. Криза середини життя проявляється занепокоєнням і помітним дискомфортом у процесі міжособистісної взаємодії, прагненням уникати міжособистісних контактів, відсутністю мотивації досягнення й втратою життєвої активності.

Ключові слова: дистрес, криза середини життя, особистість, образ «Я», психологічний вік, ціннісно-орієнтаційна сфера.

В статье представлены результаты исследования психологических особенностей переживания кризиса середины жизни работниками милиции. Показано, что переживание указанного кризиса влияет на структуру ценностно-ориентационной сферы правозащитника, общий уровень его психического дистресса, временную перспективу и т.д. Кризис середины жизни проявляется беспокойством и заметным дискомфортом в процессе межличностного взаимодействия, стремлением избегать межличностных контактов, отсутствием мотивации достижения и потерей жизненной активности.

Ключевые слова: дистресс, кризис середины жизни, личность, образ «Я», психологический возраст, ценностно-ориентационная сфера.

Постановка проблеми. З проблемою переживання особистісної кризи людина може зіштовхнутися в любий віковий період, але сензитивним періодом для цього є середня дорослість. В рамках вікової психології та акмеології, саме середня дорослість вважається періодом досягнення найбільш високих результатів у професійному і особистісному розвитку людини. Працівник міліції у 35–45 років досягає у своєму професійному розвитку фази стабільності, професіоналізму, авторитету й наставництва, особисте життя наповнюється проблемами пов'язаними з дорослішанням дітей, старінням батьків і поступовим зниженням власного самопочуття.

В період середини життя доросла людина істотно переглядає свої життєві та професійні цінності, мотиви, досягнення і може відчувати незадоволеність своєю діяльністю та її результатами. До того ж, професійна діяльність працівників міліції пов'язана з впливом сукупності негативних стрес-факторів і суттєвим психологічним навантаженням. Тому, саме в період між 35 і 45 роками, в працівників міліції зростає ймовірність розвитку кризи середини життя, що може поєднуватися з переживанням професійної кризи. Дослідження психологічних особливостей переживання кризи середини життя важливо для попередження негативних наслідків впливу на особистість і професійну діяльність правоохоронців.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивчення психологічних особливостей переживання кризи середини життя розпочалося в 70-тих роках ХХ століття. Американський соціопсихолог Д. Левінсон, на основі дослідження життєвого шляху і самопочуття чоловіків 35–40 річного віку (інтерв'ю, спогади тощо), увів термін «криза середини життя», яким описав перехідний етап у житті чоловіка, під час якого відбувається переоцінка цінностей і досягнень минулого життя, їх руйнація й зведення нових прагнень і домагань.

Р. Кесслер, Дж. Клаузен, С. Розенберг, М. Фаррелл вважають переживання зазначеної кризи скоріше винятком, ніж правилом, оскільки стверджують, що розвиток дорослої людини характеризується послідовністю очікуваних важливих подій у її житті, які можна передбачити й запланувати. Хоча середина життя й пов'язана зі змінами, що викликають труднощі в психологічному й соціальному плані, у більшості людей перехід до віку середньої дорослості відбувається плавно та непомітно, відповідно до того, як на зміну юнацьким мріям про славу, багатство, особистісні звершення приходять більш реалістичні очікування [2].

Але більшість зарубіжних авторів висловлюють протилежну думку (Е. Еріксон, Б. Лівехуд, В. Франкл, Дж. Холліс, Д. Шарп, Г. Шіхі, К. Г. Юнг). Б. Лівехуд зазначає, що знання певних процесів при зіткненні зі змінами не усуває необхідності пережити й перестраждати їх [3]. На його думку, у віці 35 – 45 років у людини відбувається боротьба з порожнечею, їй здається, що вона «втратила ґрунт під ногами й ще не знайшла новий». Реакція на цю ситуацію може бути різною. Одні – пра-

цюють ще більше й агресивніше, інші – намагаються заглушити голос слабкості алкоголем, сексуальними пригодами, або пасивно насолоджуються телевізором. За визначенням Б. Лівехуда, криза середини життя – це своєрідне роздоріжжям на життєвому шляху дорослої людини. Відчуваючи зменшення фізичних сил, сумніви щодо життєвих орієнтирів та духовну спустошеність людина повинна обрати подальший шлях життя: поступову психічну інволюцію чи перехід до нової домінанти цінностей за допомогою «духовного дозрівання» [3].

Серед російських вчених проблему кризових станів в період дорослості і, зокрема, кризу середини життя досліджували Р.А. Ахмеров, Г.С. Абрамова, Б.С. Братусь, А.А. Деркач, М.В. Єрмолаєва, В.І. Слободчиков, О.Л. Солдатова, О. В. Хухлаєва та інші. На думку цих вчених криза середини життя характеризується: зміною соціального і психологічного простору в житті людини (Г.С. Абрамова), підведенням підсумків і звільненням від ілюзій (Б.С. Братусь), усвідомленням «розриву» особистого і загальнолюдського сенсу життя (В.І. Слободчиков), трансформацією образу «Я» і системи відносин (Б.С. Братусь, В.І. Слободчиков), нереалізованою суб'єктністю, відсутністю утілення програми життєвої перспективи (М.В. Єрмолаєва) тощо.

У вітчизняній психології проблема переживання кризи середини життя, як частини процесу становлення особистості в період середньої дорослості (35-45 років) відображена в роботах П.П. Горностай і Т.М. Титаренко.

П.П. Горностай пов'язує появу життєвої кризи в період дорослості зі зміною життєвих ролей особистості, що супроводжується великими суперечностями, які людина не може самотійно та конструктивно розв'язати [1].

В роботах Т.М. Титаренко проаналізовано стан теоретичної розробки категорії переживання кризових станів особистості впродовж усього життя. Автор вказує, що криза середини життя є нормативною, віковою кризою у 37 і 40-річних людей, яка характеризується як період внутрішніх змін, реорганізації особистісних якостей, консолідації інтересів, цілей та обов'язків [4].

Таким чином, криза середини життя це – нормативна, вікова криза; глибока, внутрішня, особистісна криза; перехідний період життя. Загальними ознаками даної кризи є:

- 1) усвідомлення розбіжностей між мріями, прагненнями, планами та їх реалізацією; незадоволення досягнутим становищем у соціальній, професійній або сімейній сферах;
- 2) зміна часової перспективи; неможливість прогнозування власного майбутнього; поява страхів, пов'язаних із майбутнім;
- 3) відчуття фізичного спаду сил, різке погіршення нервово-психічного та соматичного станів;
- 4) переоцінка цінностей, пошук нового сенсу життя.

Більшість науковців не пов'язують характер проживання і розв'язання кризи середини життя з особливостями професійної діяльності. Але працівники міліції знаходяться під впливом багатьох негативних стрес-факторів професійної діяльності, у них відбувається певна професійна деформація, крім того, 45 років – це граничний вік перебування на службі правоохоронця, після досягнення якого вони найчастіше виходять на пенсію.

Метою проведеного дослідження стало вивчення психологічних особливостей переживання кризи середини життя у працівників міліції.

Виклад основного матеріалу. Вибірку дослідження склали 128 працівників ОВС різних підрозділів Дніпропетровської та Харківської областей, віком 35 – 45 років, стаж роботи в правоохоронних органах коливався від 10 до 23 років. У 25 респондентів, за допомогою спеціально розробленої анкети, було діагностовано переживання кризи середини життя.

В роботі були використані такі психодіагностичні методики: опитувальник термінальних цінностей розроблений Г. І. Сеніним (діагностує два основних конструкти: термінальні цінності і життєві сфери); методика SKL – 90 – R (опитувальник вираженості показників загального рівня психічного дистресу); «Психологічний вік особистості» Є.І. Головахи, О.О. Кроніка (визначення психологічного віку, рівня суб'єктивної реалізації життя особистості та причинних і цільових зв'язків між подіями її життєвого шляху); проєктивний тест незакінчених малюнків Вартегга (дозволяє з'ясувати ступінь розвитку і наявності або відсутності проблем у таких сферах особистості як: Я-концепція, емоційність, контактність з соціумом, творча динаміка, страхи і відповідні їм механізми психологічного захисту, активність, здатність до раціонального керування і планування власного життя тощо).

У обстежених працівників більшість термінальних цінностей має низький і дуже низький ступінь значимості, показники середнього і високого рівня повністю відсутні (див. табл. 1). У 60 % осіб, які переживають кризу, термінальна цінність власний престиж, що відображає прагнення визнання, поваги, схвалення з боку інших, знаходиться на дуже низькому рівні значимості. Це може бути підтвердженням теоретичних положень щодо важливих симптомів кризи середини життя: незадоволення контактами з людьми, почуття відчуженості, відсутність зацікавленості в процесі діяльності [5]. Також, цей результат може свідчити про оцінку своєї професії як малопrestiжної, а відповідно й низьку оцінку власного престижу.

Цінність високе матеріальне становище, тобто прагнення до більш високого рівня свого матеріального добробуту і переконання в тому, що матеріальний статок є головною умовою життєвого благополуччя, діагностовано на низькому рівні значимості у всіх опитаних. Це може свідчити про розчарування у можливості досягнення високого матеріального становища.

Значимість термінальних цінностей працівників міліції (%)

Цінності	Значимість	
	Дуже низька	Низька
Власний престиж	60	40
Високе матеріальне становище	–	100
Креативність	100	–
Активні соціальні контакти	100	–
Саморозвиток	100	–
Досягнення	–	100
Духовне задоволення	100	–
Збереження власної індивідуальності	100	–

Термінальна цінність креативність у всіх респондентів знаходиться на дуже низькому рівні, що може свідчити про відсутність прагнення реалізації своїх творчих можливостей, внесення різних змін в усі сфери свого життя, без чого неможливо переоцінити свій звичний спосіб життя і конструктивно підійти до вирішення кризи.

З метою здійснення своїх професійних обов'язків працівники міліції найбільш інтенсивно контактують з громадянами, при цьому інколи гостро відчуючи ворожість до себе з боку населення. Процес спілкування може здійснюватися в умовах конфлікту співробітництва, у сприятливих чи несприятливих ситуаціях, результативно чи безрезультатно, бути бажаним чи небажаним. Із збільшенням свого професійного віку працівник міліції відчуває втому від процесу спілкування, що підтверджують результати нашого тестування. Так, значення термінальної цінності активні соціальні контакти, тобто встановлення сприятливих стосунків у різних сферах соціальної взаємодії, розширення своїх міжособистісних зв'язків, реалізація своєї соціальної ролі, знаходиться на дуже низькому рівні у всіх опитаних.

Термінальна цінність саморозвиток – це пізнання своїх індивідуальних особливостей, постійний розвиток своїх здібностей та інших особистісних характеристик, прагнення до самовдосконалення. В усіх досліджуваних вона знаходиться на дуже низькому рівні значимості. Як відомо, під час кризи людина відчуває розчарування власними вміннями, здібностями і переживання власної неповноцінності, тому в неї може бути пригнічене прагнення до саморозвитку та самовдосконалення; неспроможність розглянути ситуацію ззовні, впевненість у неможливості вирішення накопичених проблем.

Така цінність, як досягнення, тобто постановка й вирішення певних життєвих завдань, прагнення людини до досягнення конкретних і відчутних результатів у різні періоди життя, розвинена на низькому рівні у всіх респондентів. Ці дані можуть відображати такі симптоми кризи, як втрата здатності планувати майбутнє, звуження життєвих перспектив.

Особливістю правоохоронної діяльності є правова регламентація професійної поведінки й прийнятих рішень, яка формується з перших днів навчання в навчальних закладах системи МВС. У силу чіткої нормативності відступ від службових обов'язків, наказів тощо розглядається як порушення закону. Очевидно, що з часом це призводить до зникнення важливості проявлення власної індивідуальності про що свідчить низький рівень значимості термінальної цінності збереження власної індивідуальності, тобто перевага власної думки, поглядів, переконань над загальноприйнятими, захист своєї неповторності й незалежності, свого стилю життя.

Вивчення загального рівня дистресу у працівників міліції, які переживають кризу середини життя показала наступне: діагностуються розвинені відчуття тілесних дисфункцій (шкала соматизації – 9,8); зустрічаються обмежена здатність виражати позитивні емоції, перфекціонізм, надмірне занурення у професійну діяльність на шкоду особистим стосункам (шкала обсесивно-компульсивні розлади – 7,6); проявляються занепокоєння й помітний дискомфорт у процесі міжособистісної взаємодії та негативні очікування щодо будь-яких комунікацій з іншими людьми (шкала міжособистісна сензитивність – 8,8); на тенденцію до міжособистісної ізоляції вказують і показники шкали психотизм – 3,4. Ознаки відсутності інтересу до життя, мотивації досягнення й втрати життєвої енергії, почуття безнадійності й інші когнітивні та соматичні прояви депресії діагностовано на високому рівні розвитку – 8,4. Нервозність, напруження, почуття небезпеки, побоювання й страху, тобто симптоми шкали тривожність – 5,6, та ознаки ворожості, підозрливості, пихатості, страху і втрати незалежності (шкала паранойяльні симптоми – 4,2) проявляються також на високому рівні.

У 61% осіб, які переживають кризу середини життя найчастіше спостерігається завищення самооцінки свого віку, що може свідчити про невинуватий песимізм, психологічну «старість», наповнення життя людини великою кількістю негативних переживань, втрату чутливості до сьогодення.

У 31 % респондентів стоять показники заниження самооцінки віку, що інтерпретуються як прагнення людини пригальмувати реальний процес вичерпання часу, запозичаючи з невизначеного минулого деяку кількість років, якби віддаючи їх до фонду майбутнього; надзвичайно оптимістичні уявлення про майбутнє, оскільки плани й очікування розраховані на великий діапазон хронологічного часу, ніж той, який людина має в дійсності; страх перед майбутнім (при цьому у минулому може бути щось гарне, а може, навпаки, погане, що чіпляє людину, до чого людина прив'язується й не може від цього звільнитися).

Збіг психологічного віку з хронологічним спостерігаємо у 8 % опитаних. Такі люди живуть за принципом «тут і тепер», чутливі до себе, але водночас з цим така самооцінка віку може свідчити про неспроможність

людини планувати і будувати життя у відповідності до своїх бажань.

Дослідження особливостей особистості працівників міліції з кризою середини життя за допомогою теста Вартегга відображено в таблиці 2.

Таблиця 2

Проблемні області та ресурсний потенціал особистості працівників міліції які переживають кризу середини життя

Показники	Зміст
Образ «Я»	- актуальна проблема – відсутність виявлення власного Я; - порушення самовідчуття; - занижена самооцінка; - потреба у захисті образу «Я»
Особистісний ріст, планування майбутнього	- недостатня зацікавленість у досягненнях і самовдосконаленні; - внутрішньоособистісний конфлікт; - нереалізація власного потенціалу; - прагнення до самореалізації не отримує адекватного втілення; - відсутність амбіцій щодо майбутнього, людина задовольняється тим, що є.
Страхи та механізми психологічного захисту	- агресивні способи захисту; - витіснення та раціоналізація як механізми психологічного захисту; - усі свої страхи і тривоги людина тримає всередині себе, мало кому відкривається, не показує свої переживання
Енергійність, ініціативність, жадоба діяльності	- блокування власної активності; - низька здібність справлятися з перепонами та вирішувати проблеми; - гальмування прагнень
Потреба в особистісних стосунках	- бажання набути впевненість і стабільність у особистих стосунках; - потреба у близьких міжособистісних стосунках; - самотність
Афективна сфера	- тривожність; - витіснення чутливості; - страх засмутитися; - необхідність підтримки ззовні
Відчуття захищеності (безпеки)	- потреба у захисті і належності до когось; - внутрішній світ особистості закритий

Висновки. Працівники міліції, які переживають кризу середини життя мають неадекватно занижений рівень розвитку самооцінки, недостатню зацікавленість у досягненнях і самовдосконаленні, що може бути однією з причин нереалізованості власного потенціалу і розвитку кризи. В комунікативній сфері вони замкнуті, не прагнуть спілкуватися. Життєва активність блокована, а гострота негативних переживань (тривожність, самотність, страх перед майбутнім) призводять до стану безпорадності, знижує здібність справлятися з перепонами і вирішувати проблеми, звідси може проявлятися потреба у захисті і належності до когось, необхідність підтримки ззовні. Завищення самооцінки віку підтверджує наявність паузи в саморозвитку, відсутність амбіцій щодо май-

бутнього і невиправданий песимізм, оскільки роки майбутнього залишаються незаповненими планами і прагненнями. В той же час може свідчити про наповненість життя респондентів великою кількістю негативних переживань.

Працівник міліції втрачає позитивну часову перспективу і страждає за втраченими можливостями і нереалізованими здібностями, відчуває незадоволеність досягнутим положенням у професійній сфері, заздрість до вдачі інших, зниження загального рівня працездатності. Про що свідчать низький рівень розвитку таких термінальних цінностей, як власний престиж, креативність, саморозвиток, активні соціальні контакти, досягнення.

Подальшого вивчення потребує взаємозв'язок між професійною і особистісною кризою, вплив професійних деформацій на поглиблення кризи та необхідність підготовки працівників міліції до виходу на пенсію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горностай П. П. Личность и роль. Ролевой подход в социальной психологии личности / П. П. Горностай. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
2. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг, Д. Бокум; под ред. Т. В. Прохоренко. – 9-е изд. – СПб. : Питер, 2005. – 940 с.
3. Ливехуд Б. Кризисы жизни – шансы жизни. Развитие человека между детством и старостью / Б. Ливехуд. – Калуга : Духовное познание, 1994. – 224 с.
4. Титаренко Т. М. Испытание кризисом: одиссея преодоления / Т. М. Титаренко. – изд. 2-е, испр. – М. : Когито-Центр, 2010 – 304 с.

УДК 159.9.22+340.11:17.022

Іванченко Ю.С.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЯКОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ У МИТНИКІВ ПАСАЖИРСЬКОГО І ВАНТАЖНОГО ВІДДІЛІВ МИТНИЦІ

В роботі досліджується ступінь прояву якостей осіб, які працюють в різних відділах (пасажирському і вантажному) однієї і тієї ж митниці. Показано, що специфіка професійної діяльності фахівців, особливості виконання їх службових обов'язків, професійні цілі, операціональні дії та відмінності у юридичній відповідальності за допущені помилки суттєво впливають на ступінь прояву і формування якостей особистості.

Виявлено, що у пасажирському відділі митниці фахівці у більшій мірі, ніж у вантажному, зазнають нервово-психічних перевантажень. Тому психологічна «ціна» роботи в пасажирському відділі митниці значно вища, ніж у вантажному.

Ключові слова: митниця, пасажирський відділ, вантажний відділ, якості особистості, професійна діяльність.

В работе исследуется степень проявления качеств лиц, которые работают в разных отделах (пассажирском и грузовом) одной и той же таможни. Показано, что специфика профессиональной деятельности специалистов, особенности выполнения их служебных обязанностей, профессиональные цели, операциональные действия и отличия в юридической ответственности за допущенные ошибки существенно влияют на степень проявления и формирования качеств личности.

Обнаружено, что в пассажирском отделе таможни специалисты в большей мере, чем в грузовом, испытывают нервно-психические перегрузки. Поэтому психологическая «цена» работы в пассажирском отделе таможни значительно выше, чем в грузовом.

Ключевые слова: таможня, пассажирский отдел, грузовой отдел, качества личности, профессиональная деятельность.

Постановка проблеми. Працівники митних органів відносяться до державних службовців і за особливостями своєї професійної діяльності несуть велику матеріально-юридичну відповідальність за свої професійні рішення. Специфіка праці на митниці передбачає, крім знань, умінь та навичок для роботи в цій структурі, наявність у персоналу, і особливо інспекторів (від яких залежить дозвіл на перетин кордону), певних якостей особистості. Тобто успішність у діяльності митних органів детермінується не тільки матеріальною базою та добре налаштованою системою контролю вантажів і клієнтів, а й наявністю у штаті митниці всебічно підготовлених, морально сильних, відданих своїй праці професіоналів.

У зв'язку з цим стає зрозумілим, що кадрова політика в митних органах повинна займати одне з провідних місць. Водночас слід пам'ятати, що у підборі кадрів для митниці, крім інших, необхідно враховувати і психологічні критерії. Інакше кажучи, актуальною проблемою сьогодення є виявлення якостей особистості майбутніх митників, які забезпечать чесне, професійно успішне виконання своїх службових обов'язків.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз наукової літератури, присвяченої соціально-психологічним особливостям працівників митниці в Україні, свідчить, що такого роду досліджень небагато. В існуючих роботах розглядалися питання психологічного консультування митників [6]. Є також посібники з психології для працівників митних органів [2; 4; 5].

У дослідженні А.Г. Гуринович та Е.І. Юн [3], яке присвячене проблемі відбору кадрів для митниці, розглядаються питання, пов'язані з аналізом чинників, які необхідно враховувати при відборі абітурієнтів до роботи на митниці. Разом з тим, які ж психологічні фактори слід брати до уваги, в даній роботі не аналізується.

У роботі А.І. Пальцева існують рекомендації для вже працюючих митників з питань психології [6] і, безумовно, відсутній аналіз зміни якостей особистості митників як з роками праці в митних органах, так і в результаті служби в різних відділах митниці.

Отже, не дивлячись на актуальність зазначеної проблеми та її практичної значущості, дослідження її поодинокі та фрагментарні.

Мета роботи. Встановити особливості формування якостей особистості митників, які виконують свої професійні обов'язки у пасажирському та вантажному відділах митниці.

Виклад основного матеріалу. Дослідження виконувалось на митних постах «Гоптівка» і «Козача Лопань» Харківської митниці. У дослідженні взяли участь 97 осіб чоловічої статі, віком від 31 до 45 років, що мали стаж роботи на митниці 7-10 років. Всі учасники дослідження були розділені відповідно до відділу, де вони працювали. Фахівців пасажирського відділу митниці було 48, а вантажного – 49 осіб.

З метою виявлення успішності у професійній діяльності всі працівники підлягали аналізу та оцінкам експертів, які складались із керівних працівників митниці. У поділі митників на групи за рівнем успішності застосовувався також метод контрастних груп [1].

В результаті митники пасажирського відділу були розділені на групи з низькою професійною успішністю ($n=11$), з середньою ($n=24$) і високою ($n=13$). Фахівці вантажного відділу також розділились на три групи відповідно: перша ($n=10$), друга ($n=25$) і третя ($n=14$).

З метою виявлення впливу специфіки професійної діяльності на особистість митників використано методи бесіди, інтерв'ювання, контент-аналізу та методики багатостороннього дослідження особистості (МБДО).

Одержані первинні кількісні дані оброблялись методами математичної статистики, що прийняті в психології. [8]

Психологічні реакції особистості митників на специфіку їх праці в подальшому вивчались за допомогою опитувальника МБДО. Одержані дані за цією методикою представлені у таблиці 1.

На відміну від тесту Р. Кеттелла, методика БДО заснована на теорії рис, а не на типологічному підході до вивчення особистості. При цьому, враховуючи, що у запропонованій нами психограмі виокремлюються професійно значущі якості та властивості успішних працівників митниці, а не відповідні психологічні типи цих фахівців, то і робити аналіз за даними тесту МБДО було складніше, ніж за результатами методики Р.Б. Кеттелла.

Результати таблиці 3.6. свідчать, що для групи митників вантажного відділу з низькою професійною успішністю усереднені значення шкальних оцінок коливались від 48,27 до 78,34 Т-балів. У митників з середньою професійною успішністю діапазон коливань – від 45,12 до

65,24 Т-балів. А кількісні дані в групі митників з високою професійною успішністю мали коливання в межах від 40,78 до 56,22 Т-балів.

Таблиця 1

Результати дослідження митників вантажного відділу, одержані при використанні МБДО (в стенах)

Шкали	Рівень професійної успішності						Рівень вірогідності, Р
	1 група Низько успішні		2 група Середньо успішні		3 група Високо успішні		
	\bar{X}	δ	\bar{X}	δ	\bar{X}	δ	
L	48,27	6,71	45,12	7,77	47,34	6,11	<0,05
F	50,84	7,03	48,83	7,18	42,13	5,18	<0,01
K	50,13	6,80	52,89	6,16	52,70	7,30	<0,05
1	60,02	7,07	55,11	7,20	44,16	4,34	<0,01
2	72,19	6,81	52,30	7,07	51,30	7,18	<0,05
3	70,86	6,93	51,12	6,88	42,77	6,17	<0,05
4	78,34	10,12	48,86	12,84	41,38	11,26	>0,05
5	55,13	5,08	65,24	5,33	56,22	6,06	<0,01
6	56,18	6,12	51,80	6,00	43,27	5,01	<0,05
7	74,77	5,74	45,77	5,83	40,78	4,18	<0,05
8	47,18	5,88	50,67	10,03	44,74	9,37	>0,05
9	58,88	5,37	52,12	6,18	43,50	6,27	<0,05
0	55,32	5,06	50,17	6,21	44,90	6,14	<0,05

Слід зазначити, що показники останньої групи відповідають збалансованому адаптивному типу особистості, психічній нормі і високому рівню психічного здоров'я.

При оцінці професійно малоуспішних працівників митниці преважують дані за четвертою (78,34 стенив) і сьомою (74,77 стенив) шкалами.

Це означає, що до групи митників з низьким рівнем професійної успішності увійшли суб'єкти з низькою соціальною адаптацією, для яких притаманний підвищений ступінь образливості та конфліктності.

Можна відмітити, що особи з високими показниками за цією методикою, як правило, бувають неуспішними в умовах виробничої діяльності.

Це люди з тривожним типом характеру, нерішучі і боязливі. Водночас вони легко збуджуються та володіють підвищеною агресивністю. Для них також є притаманними такі якості, як надмірна роздратованість, імпульсивність, запальність, емоційна лабільність, гіперзбудливість, впертість, ригідність, егоцентричність.

Саме у зв'язку з цим можна стверджувати, що використовуючи МБДО можна здійснювати діагностику професійно важливих особливостей особистості працівників митниці.

Паралельно з оцінкою якостей особистості інспекторів вантажного відділу митних органів за методикою БДО оцінювались якості особистості митників, які працюють у пасажирському відділі.

Результати цієї серії дослідження поміщені у таблиці 2.

Одержані дані дають можливість переконатись у наявності різниці в оцінках не тільки між фахівцями з різною професійною успішністю, але і в неоднакових проявах особистісних особливостей у митників вантажного і пасажирського відділів.

Слід зазначити, що у митників пасажирського відділу з низькою професійною успішністю усереднені значення шкальних оцінок коливались від 50,03 Т-балів до 81,02 Т-балів. Діапазон коливань оцінок у середньо - успішних митників від 48,66 Т-балів до 70,12 Т-балів. І, кінець-кінцем, оцінки високо успішних фахівців були в рамках найменшої амплітуди коливань (від 39,21 Т-балів до 50,16 Т-балів).

Отже, аналіз цих даних дає право підкреслити, що з ростом професійної успішності митників діапазон коливань оцінок зменшується, це відповідає підвищенню рівня адаптивності, наближенню до психологічної норми, до адекватності їх поведінки вимогам професії.

Суб'єкти з низькою професійною успішністю найбільші оцінки мали за результатами четвертої і сьомої шкали. Пояснити це можна наявністю у них низького рівня соціальної неадекватної поведінки адаптації та підвищеного ступеня образливості і конфліктності. Цікаво, що і в групі фахівців вантажного відділу з низьким рівнем професійної успішності домінували оцінки за цими ж самими шкалами, тобто за четвертою і сьомою (див. табл. 2.). Водночас кількісно вони були більш виражені у митників з пасажирського відділу.

Можна також відмітити наявність високих оцінок за другою шкалою (тривога і свідомий контроль). Вони високі в першій групі митників обох відділів і значно знижуються у їх колег з третьої групи.

З приводу цього слід зазначити, що за більшістю шкал у останніх показники вищі, ніж у митників з вантажного відділу. А це означає, що для цих осіб характерні тривожність, боязливність і нерішучість. Мабуть, професійна діяльність в пасажирському відділі, де інспектори митниці досить часто знаходяться в напруженому нервово-психічному стані, де треба постійно упереджувати взаємозв'язки з підконтрольними громадянами, вимагають додаткових психічних зусиль, що викликає відповідні (негативні) зміни і в психіці митників.

Саме тому, або завдяки дії перелічених та інших стресогенних чинників, у інспекторів пасажирського відділу митниці більше, ніж у їх колег з вантажного відділу, проявляються такі якості, як агресивність,

запальність, роздратованість, гіперзбудливість, впертість, ригідність та емоційна імпульсивність.

Таблиця 2

Результати дослідження митників пасажирського відділу з різною успішністю, одержані при використанні методики БДО (в стенах)

Шкали	Рівень професійної успішності						Рівень вірогідності, P
	1 група Низько - ус- пішні		2 група Середньо - успішні		3 група Високо - ус- пішні		
	\bar{X}	δ	\bar{X}	δ	\bar{X}	δ	
L	50,03	7,08	48,66	5,32	48,25	5,12	<0,05
F	51,12	7,13	50,03	4,78	43,18	5,07	<0,05
K	53,24	7,70	53,90	6,30	40,24	6,11	<0,05
1	63,22	8,18	56,27	4,27	45,12	3,73	<0,01
2	73,68	7,08	53,85	6,35	50,16	5,20	<0,05
3	71,14	6,76	52,70	6,18	43,44	5,04	<0,05
4	81,02	7,33	49,90	4,55	40,17	4,16	<0,05
5	56,13	4,74	50,44	4,77	47,20	4,17	<0,01
6	57,73	10,45	61,30	9,71	41,11	8,75	>0,05
7	77,72	8,03	70,12	6,66	39,21	4,03	<0,05
8	43,19	10,54	53,20	4,87	61,25	9,72	>0,05
9	55,33	4,27	50,13	5,32	43,60	4,77	<0,01
0	56,27	5,20	52,24	6,30	42,53	5,00	<0,01

Висновки.

1. Специфіка професійної діяльності, особливості виконання своїх службових обов'язків, професійні цілі та операціональні дії суттєво впливають на ступінь прояву якостей особистості.

Встановлено, що особливості праці інспекторів у вантажному відділі митниці детермінують більш «м'який» стиль взаємодії з клієнтами, ніж у пасажирському. У вантажному відділі митниці клієнти прагнуть до взаємопорозуміння з інспекторами, їм треба без додаткових витрат переправити вантаж через кордон, тому у них спостерігається менша кількість конфліктних ситуацій, а ступінь прояву негативних якостей особистості значно менший.

Психологічна «ціна» роботи в пасажирському відділі митниці вища тому, що пасажери хочуть якомога скоріше перетнути кордон, їх дратують процедури контролю, свою незадоволеність вони переносять

на інспекторів, від яких вимагається певна витримка, психологічна стійкість, професійна спостережливість та вміння спокійно спілкуватись із підконтрольними особами.

2. З психологічних позицій у професійній успішності інспекторів митниці суттєве значення має рівень фрустрації, тривожності, розумової працездатності, психологічної стомлюваності, мобілізованості.

Для успішного інспектора митниці важливо мати високий рівень психолого-правової компетентності, правоусвідомлення, а в професійній діяльності повинні домінувати соціально значимі мотиви.

Перспективою подальших досліджень має бути пошук шляхів і засобів психологічної підготовки працівників митниці та корекції негативних змін у їх психіці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анастаси А. Психологическое тестирование / А. Анастаси ; С. Урина. – СПб. : Питер, 2001. – 688 с.
2. Аграшенков А. В. Психология в таможенном деле / А. В. Аграшенков. – СПб. : «ПиК», 1995. – 624 с.
3. Гуринович А. Г. Подбор кадров: каким ему быть? / А. Г. Гуринович, Э. И. Юн // Таможенный вестник. – 1993. – №11. – С.31–34.
4. Колобова И. Н. Психологическое консультирование в таможенных органах / И. Н. Колобова // Проблемы теории и практики таможенного дела : сб. научн. трудов в 2-х частях. – М. : РИОРТА, 1997. – 360 с.
5. Немирович В. В. Основы психологии таможенной деятельности : [курс лекций] / В. В. Немирович. – М. : РИОРТА, 1995. – 203с.
6. Пальцев А. И. Практическое пособие таможенному работнику по вопросам психологии / А. И. Пальцев. – Новосибирск. – 1994. – 240 с.
7. Сафронова О. В. Социально - психологическая компетентность работников таможенной службы : автореф. дис. ... к.психол.н. 19.00.15. – СПб., 1998. – 21 с.
8. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко. – СПб. : Речь, 2001 – 350 с.

УДК 327.7

Калашніков О.О., к.т.н., старший викладач НУЦЗУ

УДОСКОНАЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ПОЖЕЖНОЮ БЕЗПЕКОЮ В УКРАЇНІ

У роботі проведено аналіз існуючого організаційно-економічного механізму державного управління пожежною безпекою в Україні та вироблено практичні рекомендації щодо його вдосконалення і використання.

Ключові слова: державне управління, пожежна безпека, організаційно-економічний механізм.

В роботі проведено аналіз існуючого організаційно економічного механізму державного управління пожежною безпекою в Україні і вироблені практичні рекомендації щодо його удосконалення і використання.

Ключевые слова: державне управління, пожежна безпека, організаційно економічний механізм.

Постановка проблеми. Не дивлячись на зростання технологій і запроваджених методів боротьби з пожежами, на цей час не вдалося значно знизити їх кількість. Тому в цій статті було зроблено спробу запропонувати новий підхід до цієї проблеми, за допомогою розробки організаційно-економічного механізму державного управління пожежною безпекою, який, за нашим припущенням, повинен не тільки істотно змінити штатну структуру і фінансування державної пожежної охорони, але і позитивно вплинути на зниження пожеж за рахунок якісного укомплектування підрозділів особовим складом і аварійно-рятувальним озброєнням.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Розглянувши законодавство України, ми бачимо [1], що страхування від вогневих ризиків та ризиків стихійних явищ зустрічається в документі в одному випадку, в 10-му підпункті, 6-го пункту [2]. Цей пункт описує, що саме може бути видами добровільного страхування. Серед видів обов'язкового страхування від вогневих ризиків жодного разу не зустрічається [3]. Також не прописано економічний механізм, що описує взаємовідносини суб'єктів страхування. Вважаю, що в Україні необхідні заходи з боку держави для урегулювання цього процесу. Тому що правильна політика держави в напрямку страхування від вогневих ризиків дозволить вивільнити додаткові кошти, що поповнить бюджет країни, перенесе тягар виплат постраждалим з держави на страхові компанії та зможе підвищити рівень пожежної безпеки в країні.

Мета. Проблема протипожежного страхування, як, втім, і страхування в цілому, для України досить актуальна. Росія та Білорусія у напрямку обов'язкового протипожежного страхування знаходяться на крок попереду від нашої країни. Нашій державі необхідне покращене законодавство, у якому б вирішувались питання протипожежного страхування та механізми їх застосування.

Виклад основного матеріалу. Між пожежною безпекою і страхуванням існує тісний зв'язок [4]: пожежі сприяли виникненню страхування як однієї з форм боротьби з ними і їх наслідками. Всі страхові організації зацікавлені в зменшенні числа пожеж. З розвитком економіки, підвищенням пожежної безпеки в цілому число пожеж, можливо, зменшиться, але діяльність страхових організацій не втратить силу, оскільки завжди існуватиме загроза виникнення пожежі при стихійних лихах, необережному поводженні з вогнем і інших подібних випадках. Зниження числа пожеж призведе до пониження страхових платежів і зробить страхування доступним кожному.

Страховання організується і здійснюється на підставі договору про страхування, який є сукупністю видів страхування, що передбачають обов'язок страховика щодо страхових виплат у розмірі повної або часткової компенсації збитків, завданих об'єкту страхування [5]. Механізм страхування надає можливість створення страхового фонду, здатного компенсувати ймовірну шкоду ще до виникнення шкідливого або небезпечного впливу на населення, об'єкти економіки, навколишнє середовище. Головна проблема – визначення страхових внесків. Вони перерозподіляють шкоду від НС між учасниками страхування, незамінні в тих випадках, коли шкода від НС настільки велика, що її важко компенсувати окремому виробництву. Крім того, цей механізм має і стимулюючий вплив, який пов'язаний з тим, що страховий внесок залежить від ризику. Залежність є лінійною: чим менший ризик, тим менша сума страхового внеску. За своїм змістом страхування є одним із способів створення страхового фінансового фонду. Воно організовується і втілюється на основі договору страхування і являє собою сукупність видів страхування, що передбачають зобов'язання страховика щодо страхових виплатах у розмірі повної або часткової компенсації шкоди, заподіяної об'єкту страхування, а саме: майновим інтересам особи, про страхування якої укладено відповідний договір. При цьому, у напрямі попередження НС і ліквідації їх наслідків страховий захист населення і територій від промислових аварій і стихійних лих забезпечується обов'язковим і добровільним страхуванням. Обов'язкове – при експлуатації небезпечного виробничого об'єкта, добровільне – у всіх інших випадках.

Стримуючим фактором страхового бізнесу є те, що на даному етапі ні страховики, ні держава, ні, тим більше, підприємства не в змозі відокремлено вирішити проблему відновлення матеріальних збитків (прямих і опосередкованих) від НС природного і техногенного характеру. Тому необхідна концентрація ресурсів і зусиль держави, приватних страхових компаній і підприємств у розв'язанні проблем зниження ризику появи НС та збитків від їх негативних наслідків. Інакше кажучи, держава повинна виступати гарантом щодо регулювання стосунків у галузі страхування ризиків відповідальності організацій, що експлуатують небезпечні промислові об'єкти, і зобов'язанням, що виникають внаслідок завданої шкоди життю і здоров'ю громадян, майновим інтересам юридичних і фізичних осіб, а також відігравати роль гаранта-перестраховщика по відношенню до національних страхових компаній.

Поряд з цим, активності страхового бізнесу і розширенню ринку страхових послуг буде сприяти розвиток і удосконалення системи прогнозування НС, а також методології оцінки ризиків їх появи, тобто величини ймовірності появи страхового випадку.

Діючи на даний момент методики не дозволяють реально оцінити ризик в страхуванні. Наслідком цього, як показує світова практика, є те, що страхові компанії на мають можливості точно підрахувати ймовір-

ність появи НС, що знижує загальну суму ризику, розміри страхових премій, а природні ризики взагалі відмовляються страхувати [6].

Врешті-решт ефективність страхового захисту населення, об'єктів економіки і в цілому національного добробуту країни від НС природного і техногенного характеру залежить: від економічної і правової підтримки державою страховиків, дотримання державних програм управління природно-техногенною безпекою та інвестиційних програм, спрямованих на попередження НС та пом'якшення їх наслідків; від організаційних основ створення приватних, резервних та інших фондів.

Таким чином, страхування набуває важливого значення у справі створення резервів у порівнянні зі всіма іншими способами. Воно стає дієвим важелем у досягненні виробничо-економічними системами безпечного рівня.

Порядок визначення страхової суми, у межах якої страховик при настанні страхового випадку із страхування відповідальності за порушення договору при виконанні робіт, наданні послуг у сфері пожежної безпеки зобов'язується зробити страхову виплату, установлюються Урядом України.

Протипожежне страхування може здійснюватися в обов'язковій і добровільній формах. Страхування націлене на те, щоб задіяти, насамперед, економічні важелі регулювання питань пожежної безпеки. У цьому випадку власник сам буде зацікавлений у забезпеченні безпеки свого об'єкта, і буде відповідати за її дотримання перед державою і третіми особами. Треба відмітити, що страхова компанія, зробивши оцінку стану забезпеченості пожежною безпекою об'єкта, повинна нести повну відповідальність за виконану роботу.

Система пожежного страхування припускає створення умов, при яких власник, розуміючи відповідальність за безпеку свого підприємства і його працівників, сам буде зацікавлений у страхуванні можливих ризиків. Масштаби цих ризиків будуть визначати незалежні аудиторські компанії. І від цього будуть залежати страхові внески, установлювані страховими компаніями. Якщо говорити простіше, сума страхового внеску буде диференційована залежно від рівня захищеності об'єкта. Високий ступінь захищеності об'єкта - сума страхового внеску для власника буде мінімальною, низька - зросте. Страхові тарифи передбачається встановлювати з урахуванням конструктивних характеристик об'єктів. Наприклад, тариф на цегельний будинок повинен бути менший, ніж на дерев'яний.

Такими економічними важелями можливо спонукати власника вкладати кошти в забезпечення пожежної безпеки свого об'єкта. Потрібна тісна співпраця між МНС України та страховими компаніями, направлена на диференціації страхових тарифів залежно від ступеня захищеності об'єктів.

Закон про пожежне страхування - потужний стимул у розвитку системи незалежної оцінки ризиків. Він передбачає створення гарантова-

ного механізму, що дозволяє відшкодування збитку громадянину з боку тієї організації, що його наносить. Поки ж існує практично один спосіб компенсації такого збитку - це державна допомога з резерву фонду Уряду України або з інших джерел. Коли щось відбувається, потерпілі, якщо, звичайно, вони самі не застрахували свої життя, здоров'я й майно, можуть розраховувати лише на підтримку держави. Відповідно до Закону України, без аудиту безпеки об'єкта неможливо буде одержати поліс обов'язкового страхування майна. А без страхового поліса діяльність підприємства стане незаконною. Його робота буде припинена до усунення порушення закону, а якщо порушення не будуть усунуті, підприємство може бути закрито за рішенням суду.

В роботі розглянута модифікація відносин між суб'єктами страхування, МНС та іншими організаціями і представлено декілька варіантів удосконалення організаційно – економічного механізму управління пожежною безпекою.

Першим представлено алгоритм, згідно з яким відбуваються фінансові стосунки між даними організаціями в даний час (рис.1).

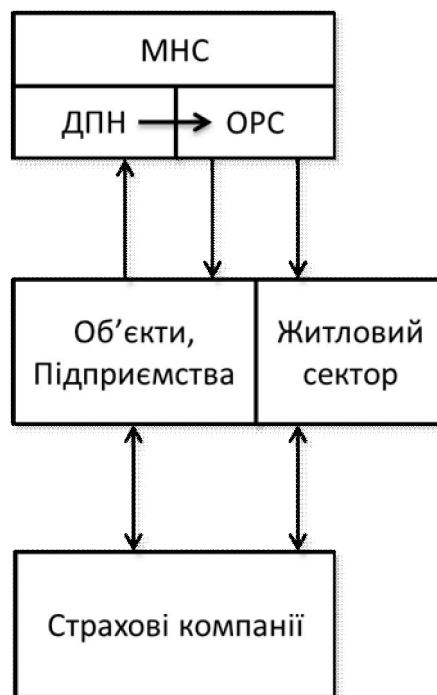

Рис. 1 – Існуючий організаційно – економічний механізм державного управління пожежною безпекою

Оперативно-рятувальна служба (ОРС) забезпечує гасіння пожеж як на об'єктах і підприємствах, так і у житловому секторі. З цих двох об'єктів перевірки житловий сектор не піддається, а наглядово-профілактична робота ведеться на об'єктах та підприємствах. Фінанси, отримані на прийманні проектів та в інших випадках, Держпожнадглядом частково передаються до ОРС. Завдяки такій схемі забезпечується стабі-

льне функціонування даної структури. Тому що на паливо та закупівлю обмундирування держава коштів не виділяє, або виділяє частково.

Перевагами такої схеми є: стабільність функціонування та простота.

Недоліком є можливість порушення закону при здійсненні корупційних відносин. Не перевіряється, або вибірково перевіряється, житловий сектор. Робота інспекції націлена на комерційні підприємства.

На наступній схемі представлено організаційно-економічні стосунки між цими ж суб'єктами, але з виключенням Держпожнадзора. Страхові компанії повністю візьмуть на себе ризики застрахованих фізичних і юридичних осіб та зможуть фінансувати в повній мірі (або частково) ОРС (рис.2).

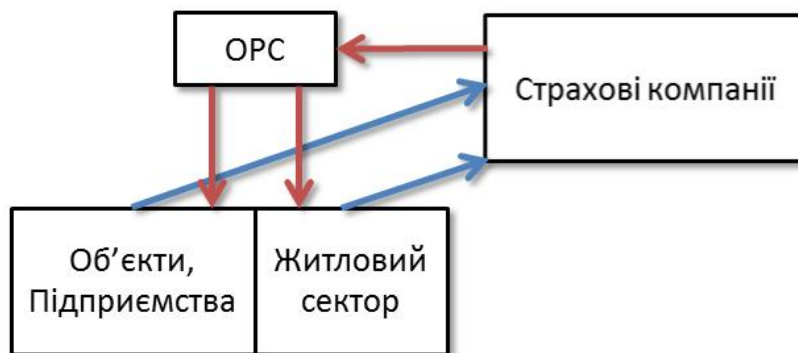

Рис. 2 – 1-й запропонований організаційно – економічний механізм державного управління пожежною безпекою

Перевагами такої схеми є: покриття втрат фізичних і юридичних осіб при пожежах чи інших нещасних випадках. Неможливість здійснення корумпованої схеми по лінії Держпожнадзора. Краще та повне фінансування ОРС, конкурс при прийомі на службу, більш якісний особовий склад та пожежно-технічне обладнання.

Недоліки: можливі протизаконні схеми. Перша - людина (організація), що страхується, робить підпал самостійно (або через виконавця) для отримання страхової винагороди. Друга схема - людина (організація), що застрахувалась, вступає в зговір зі страховим агентом для отримання страхової винагороди та її поділу між собою.

Наступна схема дуже проста не тільки на вигляд, але для реалізації також. На ній ми бачимо 3 суб'єкти, такі ж, як і на рис. 2, але принципи роботи між ними суттєво змінилися. В даній ситуації МНС не тільки забезпечує гасіння пожеж та ліквідацію надзвичайних ситуацій, але й виступає в ролі експерта. Його нова функція в кооперації зі страховою компанією - виставляти відсоткові виплати, в залежності від оснащеності об'єкта. При високому показнику оснащеності об'єкта відсоткова плата буде зменшена, і, навпаки, при низькому – буде відбуватися збільшення.

Перевагами такої схеми є: МНС, а саме ОРС отримає офіційне джерело фінансування, що дозволить знов таки покращити якісний

склад за рахунок приходу спеціалістів, які отримують можливість працювати після перемоги у конкурсі. Буде відбуватися підвищення авторитету організації серед населення.

Недоліки: не виключається можливість зговору і налагодження корупційної схеми серед працівників МНС і співробітників страхових компаній. Що дозволить в особистих інтересах (або організації) виставляти завищені (занижені) відсотки для особи (організації), що страхується, та отримання надприбутку за рахунок нічим не обґрунтованої різниці. Використання даного механізму цілком можливе, але необхідне доопрацювання для унеможливлення корупційних дій з будь-якого боку. Вважається, що на ринку страхових компаній не буде монополії і будь-яка фізична або юридична особа буде вільно обирати компанію саме для себе (за рейтингом, умовами, тощо).

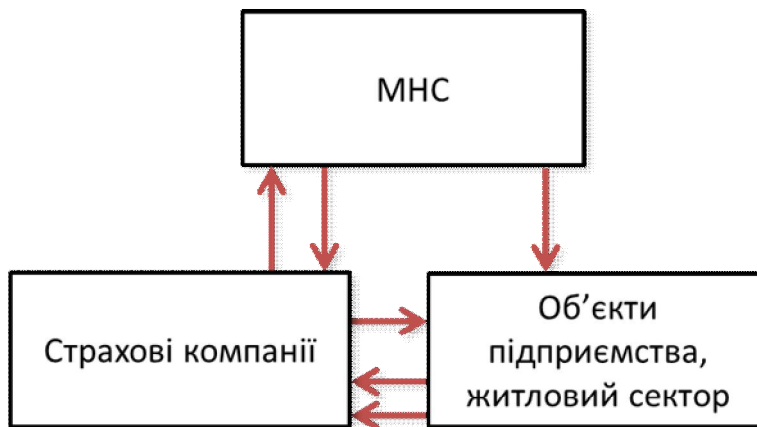

Рис. 3 – 2-й запропонований організаційно – економічний механізм державного управління пожежною безпекою

Наступна схема, враховуючи переваги та недоліки попередніх механізмів, включила новий організаційний блок – незалежну аудиторську компанію. З цього механізму бачимо, що Держпожнагляд в схемі не задіяно його використання можливе на потенційно-небезпечних об'єктах, чи з перебуванням великої кількості людей (рис. 4).

Перевагами такої схеми є: повне виключення можливості зговору з метою наживи, між тим, кого страхують, та тим, хто надає послуги страхування. Кожна з наведених у механізмі організацій прозоро займається своїми професійними функціями.

Недоліки полягають в тому, що відбудеться ломка всієї налагодженої системи, тисячі людей з блоку Держпожнагляд втратять своє місце роботи.

Кожний з учасників процесу страхування зацікавлений у чіткому дотриманні іншими сторонами всіх установлених вимог. Вимальовується наступна схема. З одного боку, страхова компанія зацікавлена в клієнті. З іншого боку, сам клієнт (виробник або користувач) зацікавлений застрахувати свою відповідальність, щоб у випадку надзвичайної ситуа-

ції потерпілі були гарантовані одержати компенсації. Із третьої сторони, незалежна аудиторська компанія в умовах неминучої конкуренції на цьому ринку буде зацікавлена в проведенні якісного аудиту. Четвертий учасник схеми - це МНС України. Незалежні аудиторські компанії й експерти будуть одержувати акредитацію на право здійснення незалежної оцінки ризиків у спеціальних комісіях МНС України, які також будуть здійснювати контроль якості аудиторських перевірок.

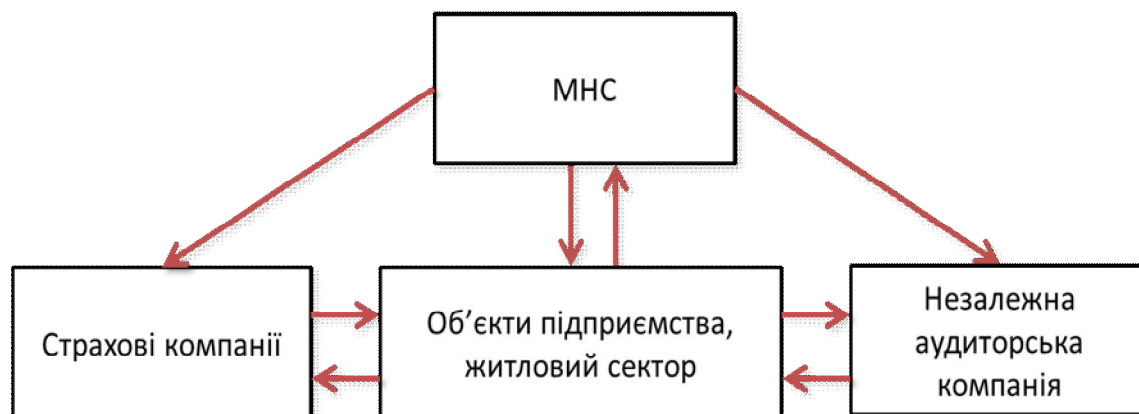

Рис. 4. 3-й запропонований організаційно – економічний механізм державного управління пожежною безпекою

Страхова організація сама буде розробляти методіку й визначати коефіцієнт для того або іншого об'єкта, буде використати для цієї мети власні ресурси або залучати незалежних аудиторів. Державний пожежний нагляд зосередить свої зусилля винятково на об'єктах з масовим перебуванням людей, соціально значимих об'єктах, критично важливих об'єктах для економіки країни.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Під час роботи над напрямками вдосконалення організації державного управління пожежною безпекою вдалося теоретично описати бажані результати, які потрібно отримати в процесі дослідження. А за допомогою структурно-логічних схем та порівняльного аналізу було вибрано найкращий організаційно – економічний механізм державного управління пожежною безпекою. В результаті було запропоновано існуючий організаційно – економічний механізм замінити новим для більш раціонального державного управління у сфері пожежної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про пожежну безпеку» ВР 17.12.1993 р. / Збірка документів з пожежної безпеки. К, 2006 р.
2. Закон України «Про страхування» м. Київ, 7 березня 1996 року N 85/96-ВР <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=85%2F96-%E2%F0> [електронний ресурс].

3. Наказ МНС України № 59 від 06.02.2006 р. «Інструкція з організації роботи органів ДПН», розділ 1 і 2.
4. Микеев А.К. Пожар. Социальные, экономические и экологические проблемы. – М., 1994. – 315 с.
5. Брушлинский Н.Н. Совершенствование организации и управления ПО. М.: Стройиздат. 1986. – стор. 317-331.
6. Труш О.О. Досвід побудови та функціонування систем цивільного захисту країн-членів Європейського Союзу Західної Європи. Зб. наук. праць. – Вип. 4 (27).- Х.: Вид-во ХарРІ НАДУ „Магістр”, 2009. – С. 441-447.

УДК 159.9:331.4

Ковальська І. Е., к. психол. н.

ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНОГО ПРОФЕСІЙНО-ОСОБИСТІСНОГО ІМІДЖУ ЯК УМОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСОБИСТОЇ БЕЗПЕКИ ПРИКОРДОННИКА

Розглянуто питання формування позитивного професійно-особистісного іміджу в аспекті проблеми забезпечення особистої безпеки персоналу Державної прикордонної служби України. З'ясовано, що особиста захищеність прикордонника зумовлюється здоров'язберігаючою, психотерапевтичною, адаптаційною, компенсаторною та дисциплінарною функціями його професійно-особистісного іміджу.

Ключові слова: професійно-особистісний імідж, забезпечення особистої безпеки, прикордонник.

Рассмотрен вопрос формирования положительного профессионально-личностного имиджа в аспекте проблемы обеспечения личной безопасности персонала Государственной пограничной службы Украины. Выявлено, что личная защищенность пограничника определяется здоровьесохраняющей, психотерапевтической, адаптационной, компенсаторной и дисциплинарной функциями его профессионально-личностного имиджа.

Ключевые слова: профессионально-личностный имидж, обеспечение личной безопасности, пограничник.

Постановка проблеми. Державна прикордонна служба України (далі – ДПСУ) – це правоохоронний орган спеціального призначення, що забезпечує недоторканність державного кордону та охорону суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні. З огляду на це питання забезпечення особистої безпеки персоналу прикордонного відомства набувають особливої гостроти та актуальності, адже вони як пересічні громадянами України мають невід'ємні конституційні права на належні, безпечні і здорові умови праці, на охорону та захист життя і здоров'я, зокрема, у процесі трудової діяльності [7].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Як показує аналіз наукових праць питання особистої безпеки та захисту працівників правоохоронних органів держави під час їх професійної діяльності вивчали В. Андросюк, О. Бандурка, В. Барко, Л. Казміренко, О. Кретчак, В. Лефтеров, В. Медведєв, О. Тімченко, Г. Юхновець та інші. Проте, щодо особистої безпеки військовослужбовців ДПСУ, то незважаючи на певний інтерес дослідників до неї (Ю. Галімов, В. Іваненко, В. Кохан, В. Олійник, Є. Потапчук та ін.), проблема особистої безпеки військовослужбовців ДПСУ залишається ще недостатньо теоретично і методично розробленою: на сьогоднішній день потребують вивчення питання, які стосуються уточнення сутності особистої безпеки військовослужбовців ДПСУ, визначення критеріїв та показників оцінки рівнів її прояву, шляхів, засобів та умов її забезпечення.

Отже, **метою** статті є розкриття сутності позитивного професійно-особистісного іміджу в аспекті забезпечення особистої безпеки військовослужбовців ДПСУ.

Виклад основного матеріалу. Вирішення проблеми забезпечення особистої безпеки персоналу ДПСУ розпочнемо з пошуку та визначення головних причин, що призводять до нещасних випадків військовослужбовців.

У теорії та практиці управління персоналом виділяються три головні причини нещасних випадків в організаціях [4; 9; 10 та ін.]: випадковості, небезпечні умови та небезпечні дії з боку працівників, при цьому найбільш поширеними, на думку експертів [4; 9; 10 та ін.], є небезпечні умови та небезпечні дії працівників.

Небезпечні умови – це та об'єктивна реалія, що характеризує «професійне поле» діяльності персоналу ДПСУ.

Чинниками, які формують небезпечні умови виконання професійних завдань прикордонників і сприяють прояву нещасних випадків, науковці [4; 12 та ін.] вважають: 1) агресивність середовища, в якому ці завдання реалізуються; 2) зміст та форми роботи; 3) характер завдань; 4) організацію праці; 5) ненормований робочий день; 6) фізичні, емоційні та інформаційні перевантаженнями, 7) дефіцит часу, 8) соціально-побутові умови тощо.

Наступною (але не другорядною) причиною нещасних випадків у діяльності персоналу ДПСУ є їх небезпечні дії [4]. Більшість експертів з питань безпеки та менеджерів давно з'ясували, що усунути нещасні випадки лише шляхом зменшення небезпечних умов неможливо, оскільки в переважній більшості причинами цих випадків постають самі люди. Недостатнє використання індивідуальних засобів захисту, швидкодію, неухважність, зловживання спиртними напоями, переляк тощо – ці та інші небезпечні дії працівників здатні підірвати найкращі спроби щодо мінімізації небезпечних умов.

Зазвичай у системі управління безпекою праці в організаціях працівників, з якими можуть статися нещасні випадки, розподіляють на три типові групи. У першу групу входять працівники, які не дотримуються правил безпеки, оскільки їх не знають. Це найчастіше новачки в організації, недосвідчені та недостатньо проінструктовані у процесі оволодіння новою посадою. Другу групу становлять осіб, які хоча й знають як потрібно діяти, але не дотримуються правил безпечної поведінки через перевтому, особисті негаразди або хворобу, сильне збудження тощо; третю – працівники, які знають як правильно працювати і вміють це робити, але не приділяють значення дотриманню правил безпеки. Третя група працівників – сама небезпечна категорія осіб, оскільки вони не вважають свої ризиковані методи роботи (або дії) небезпечними і не усвідомлюють того, що вони можуть призвести до трагічних наслідків.

Головним критерієм наведеного вище розподілу працівників є їх ставлення до правил безпеки. Але ставлення людини до правил безпеки – це лише один бік проблеми, поведінку людини в певних ситуаціях визначають також її якості, властивості особистості.

Протягом багатьох років фахівці намагалися вирішити, яка група рис характеру вирізняє тих, хто є схильним до нещасних випадків, від тих, хто до них несхильний. Первісно дослідники вважали, що працівники, з якими траплялися переважна більшість нещасних випадків, є більш схильними до них. Сьогодні більшість експертів сумнівається в тому, що схильність до нещасних випадків є універсальною величиною і вмішує всіх тих людей, з якими вони відбуваються незалежно від будь-якої ситуації. Вони стверджують, що людина, яка схильна до нещасних випадків на одній роботі, може бути зовсім не схильною до них на іншій. Іншими словами, схильність до нещасних випадків є «ситуаційною», тобто персональні риси, які сприяють їм, найвірогідніше, залежать від ситуації [9; 10].

Доволі цікавими з точки зору організації управління безпекою персоналу ДПСУ є результати [10] опитування працівників ОВС України щодо якостей, які необхідні їм для забезпечення особистої безпеки. Відповіді працівників (максимум – 5 балів) розподілилися таким чином: професійна підготовленість – 4,70; стійкість до стресу – 4,63; фізична підготовленість – 4,09; рішучість – 4,02; довіра до самого себе при виконанні завдань – 3,95; довіра до зброї – 3,80; ефективність у сутичці – 3,80; здатність до спільних дій – 3,78; емоційна стійкість – 3,46.

Як ми бачимо ядро життєво важливих якостей становлять професійна підготовленість та стійкість до стресу. Достатньо високої оцінки здобули й такі якості як рішучість, довіра до себе під час виконання професійних завдань, довіра до зброї. Тобто з точки зору працівників однаково значущими для забезпечення особистої безпеки є суто професійні і певні особистісні якості. Поширюючи ці результати на специфіку правоохоронної діяльності персоналу ДПСУ, можна стверджувати, що

такий «портрет» правоохоронця, який завдяки своїм професійно-особистим якостям здатний у найбільшій мірі забезпечити особисту безпеку та безпеку оточуючих, може бути певним орієнтиром як для самих прикордонників в їх роботі щодо самовдосконалення, так і для керівників та фахівців відділів по роботі з персоналом у реалізації завдань управління безпекою особового складу.

Відповіді на попереднє запитання дають можливість з'ясувати, яким повинен бути правоохоронець, щоб успішно діяти в ситуації професійного ризику. Не менш важливим для вирішення завдань забезпечення особистої безпеки персоналу ДПСУ є й знання того, які якості прикордонника зумовлюють конфліктогенну поведінку. Певний матеріал з цього приводу дають дослідження науковців [2] щодо рис поведінки тих правоохоронців, які викликали провокаційні дії з боку порушників громадського порядку. Характерними рисами такої поведінки виявилися: 1) нахабне поводження; 2) висловлювання негативного характеру в адресу громадян; 3) необережні і необдумані висловлювання; 4) неохайний вигляд; 5) п'яний вигляд; 6) порушення правил носіння форменого одягу; 7) помилки в професійній діяльності; 8) корупційні діяння; 9) емоційне реагування на грубість з боку провокаторів з метою виклику агресивних дій; 10) зниження порогу відчуття безпеки; 11) утрата пильності; 12) завищена оцінка власних сил і можливостей; 13) недостатня кваліфікація дій безпосереднього керівництва; 14) стрес, психічна неврівноваженість; 15) свідоме порушення законності; 16) кумівство; 17) прояви агресії.

Щодо мотиваційно-ціннісних особистісних установок та переконань правоохоронців, що можуть викликати провокаційні дії, то ними виявилися: 1) низький рівень моральності, безчесність, користолюбство; 2) безвідповідальність у роботі; 3) недисциплінованість; 4) недобросовісність; 5) виражена мотивація уникнення невдачі.

З урахуванням того, що при описі характерних рис поведінки правоохоронців, які викликали провокаційні дії з боку порушників громадського порядку, дослідники визначають в розрізненому виді основні компоненти негативного індивідуального іміджу працівника, на нашу думку, є всі підстави вважати, що формування позитивного професійно-особистісного іміджу прикордонника сприятиме забезпеченню його особистої безпеки, під якою ми розуміємо такий стан захищеності особистості військовослужбовця ДПСУ від небезпечних факторів професійної діяльності, який сприятиме збереженню життя і здоров'я прикордонника, підтриманню його нормального психічного стану і працездатності під час виконання функціональних обов'язків та службових завдань.

Імідж – це доволі нове поняття, яке увійшло в науковий обіг країн пострадянського простору наприкінці 80-років ХХ століття.

Як показує аналіз наукових праць на сьогоднішній день у спеціальній літературі можна зустріти велику кількість визначень поняття іміджу представника певної професійної групи.

Так, Ю. Андреева, з'ясовуючи взаємозв'язок професійних і особистісних якостей іміджу керівника, доходить висновку, що імідж керівника є інтегральною, індивідуальною характеристикою професійних та особистісних якостей у формі цілісного образу, що відображається в членів колективу та інших осіб, які знаходяться з ним у прямій або непрямій взаємодії [1].

А. Калюжний у своєму дослідженні стверджує, що «імідж учителя – це символічний образ суб'єкта, що створюється при взаємодії педагога з учасниками навчально-виховного процесу» [5, с.12].

Щодо іміджу представників силових структур, то І. Воробйова підкреслює, що «...імідж міліції визначається іміжем її працівників і саме через їх імідж громадяни оцінюють всю організацію та складають уявлення про неї в цілому» [3, с.7].

О. Саватеев вважає, що імідж командира курсантського підрозділу є емоційно забарвленим соціально-значущим образом офіцера, що має характер стереотипу, який склався в свідомості його соціального оточення та впливає на поведінку як самого офіцера, так і його підлеглих [15].

К. Кіткін [6] визначає імідж офіцера міністерства надзвичайних ситуацій як сукупність уявлень, виражених в поняттях і образах, що відображають основні характеристики державної служби, пов'язаної з рятуванням життя людей і майна, особливими видами ризиків в мирних умовах. професійна самореалізація є проявом особистісної самореалізації у певній професійній діяльності.

Отже, підсумовуючи зазначене вище, можна стверджувати, що на сьогоднішній день поняття «імідж» дослідники пов'язують з оцінкою, уявленнями, думкою, образом, стереотипом тощо. З урахуванням цього, на нашу думку, імідж прикордонника можна розглядати з двох позицій:

у широкому розумінні як емоційно сформований стереотип сприйняття образу прикордонника колегами, соціальним оточенням, масовою свідомістю;

у вузькому розумінні як образ конкретного представника прикордонного відомства, у свідомості якого відбувається вибір певної стратегії поведінки, що виражається в індивідуальному стилі діяльності, знаходить конкретний зовнішній прояв через мову, виразність рухів, міміку у сукупності з його зовнішнім виглядом (одяг, зачіска, постава тощо), а також через предметно-просторове середовище, у якому відбувається його професійна діяльність.

В аспекті нашого дослідження найбільш важливим для нас є визначення іміджу в вузькому значенні цього слова, оскільки лише за умови того, що кожен прикордонник буде усвідомлювати значущість власного позитивного професійно-особистісного іміджу й буде намагатися оволо-

діти ним, залежатиме не лише можливість зміни у масовій свідомості старих стереотипів, які, на сьогоднішній день, на превеликий жаль, мають негативний характер, але й його власна безпечна діяльність.

Як цілісна система у процесі оперативно-службової діяльності імідж прикордонника виконує низку взаємопов'язаних функцій. На нашу думку, функціями, які забезпечуватимуть особисту безпеку прикордонників, будуть функція здоров'язбереження, психотерапевтична, міжособистісної адаптації, компенсаторна, дисциплінарна тощо.

Сутність функції здоров'язбереження полягає в тому, що на свідомому та підсвідомому рівні у суб'єктів спілкування відбувається прийом знаків, які формують імідж правоохоронця. Якщо ці характеристики гармонійні, несуть позитивну інформацію і не постають як латентні психогенні впливи у колективі чи соціальному середовищі, де відбувається така діяльність, спостерігається комфортна позитивна психологічна атмосфера. У такій атмосфері прикордонник сам виглядає привабливо, його позитивний імідж виражений у гарному настрої, доброзичливості, оптимістичності, миролюбності тощо сприяє успішному вирішенню професійних завдань, недопущенню конфліктних ситуацій, запобіганню виникненню стресових ситуацій, а отже формує стан особистої безпеки правоохоронця та безпеки пересічних громадян.

Психотерапевтична функція дозволяє особистості завдяки усвідомленню своєї неповторної індивідуальності створювати гарний настрій, формувати упевненість в собі.

Щодо функції міжособистісної адаптації, то правильно вибраний імідж зумовлює швидке входження людини в конкретне соціальне середовище, привертає до неї увагу оточуючих, сприяє оперативному встановленню доброзичливих стосунків.

Компенсаторна функція полягає в тому, що за рахунок дизайну одягу, аксесуарів, зачіски тощо можна відвернути увагу людей від тих недоліків, які має людина.

Щодо дисциплінарної функції хочемо зазначити, що з давніх-давен у суспільстві існує шанобливе ставлення до людей у погонах, оскільки це ті люди, які першими готові виступити на захист своєї Батьківщини, захистити її суверенітет навіть ціною свого життя. Одягаючи форму, кожен військовослужбовець ніби приміряє на себе здобутки своїх попередників, стає відповідальним за результати своїх дій.

Як правило військова форма одягу несе багато інформації про особистість. За зовнішнім виглядом, охайністю й підтягнутістю можна судити не тільки про ставлення до встановлених правил носіння військової форми одягу, але й про стан військової дисципліни й організованості військової частини в цілому. Зовнішній вигляд – це відображення внутрішнього світу людини, ознака здатності і готовності ефективно виконувати службові обов'язки в умовах мирного і воєнного часу. Військова форма одягу має неабияке значення для зміцнення дисципліни і порядку

в армії. Завдяки знакам розрізнення форма сприяє врегулюванню взаємодії між військовослужбовцями, допомагає визначити місце кожного з них у строю. Існує нерозривний зв'язок між зовнішнім виглядом воїнів та їхнім моральним станом. Бути завжди у формі, чисто й охайно одягненим – статутний обов'язок військовослужбовця [16].

Отже, дбаючи про свій зовнішній вигляд кожен військовослужбовець ДПСУ повинен пам'ятати, що статутне носіння військової форми одягу, чистота і охайність, підтягнутість і стройова виправка є тими елементами, які формують його образ у громадян, готовність певним чином діяти і розмовляти.

Як стверджують дослідники, зокрема В. Осьодло [11], на сьогоднішній день в Україні ідеал воїна лише формується. Ці тенденції стосуються й образу сучасного прикордонника, який певним чином окреслений у Концепції розвитку ДПСУ на період до 2015 року, статутах, відомчих стандартах, наказах Адміністрації ДПСУ. Згідно цих концептуально-нормативних документів він великою мірою залежатиме від професіоналізації прикордонного відомства [8]. Однак, незважаючи на це є речі, які не підлягають історичній переоцінці. Такими речами, зокрема, є національно-патріотичні цінності воїна, які досить чітко окреслені у Військовій присязі [16].

Висока моральна культура була й залишається визначальною якістю особистості воїна. Так, у статті 49 Статуту внутрішньої служби Збройних сил України зазначено, що «військовослужбовці повинні постійно бути зразком високої культури, скромності й витримки, берегти військову честь, захищати свою та поважати гідність інших людей...». Стаття 50 цього ж Статуту трактує, що «стосунки між військовослужбовцями повинні ґрунтуватися на взаємній повазі» [16].

«Військовослужбовці повинні бути ввічливими у спілкуванні з іншими особами, виявляти особливу увагу до осіб похилого віку, жінок та дітей, поступатись їм місцем у громадському транспорті, сприяти захисту честі й гідності громадян, додержанню громадського порядку...» [16, ст. 56].

Як показують результати досліджень (О. Бандурка, І. Грязнов, Л. Казміренко, В. Медведєв та інші) правоохоронна діяльність має немало специфічного у виявах моральності. У соціальному плані моральні орієнтири людей у процесі правоохоронної діяльності тотожні тим моральними процесами, що відбуваються у суспільстві. З огляду на це падіння загального рівня моральності у суспільстві неминуче спричиняє руйнацію моральних орієнтирів серед прикордонників, породжує злочинність, хабарництво, корупцію. Очевидно, що за таких умов про ефективність службової діяльності та її високий суспільний імідж не можна й вести мову. Не випадково сьогодні одним із перспективних напрямків дослідження проблем підвищення ефективності правоохоронної діяльності є формування морально-етичних якостей у правоохоронців

(І. Грязнов; Л. Гурієва; С. Крук та ін.). Моральна чистота прикордонника, на нашу думку, перш за все, повинна виявлятися в його абсолютній чесності, непідкупності, сприянні запобіганню корупції, усуненню наслідків корупційних дій.

Закріплення статусу ДПСУ як правоохоронного органу спеціального призначення [13] зумовило посилення й гуманістичної складової в діяльності прикордонного відомства. Гуманізм персоналу ДПСУ, перш за все, спрямований на захист прав, свобод та інтересів особистості. Навіть заходи, що застосовуються проти порушників державного кордону, повинні відповідати характеру і ступеню сформованої небезпеки й сприйматися людьми як необхідні і соціально справедливі. Чинне законодавство надає право прикордонникам застосовувати заходи фізичного впливу, але сила може бути застосована лише за крайньої необхідності і в тій мірі, в якій це потрібно для виконання службових обов'язків [13].

Залишаються незмінними в суспільній свідомості й такі військово-професійні якості як хоробрість, дисциплінованість, висока професійна майстерність.

Щодо конкретних професійних вимог до персоналу прикордонного відомства, то вони чітко окреслені статутами ДПСУ, де, між іншим, зазначено, що прикордонник зобов'язаний: «.....сміливо вступати в сутичку з озброєними правопорушниками, коли цього потребують обставини; дорожити військовим товариством, надавати взаємодопомогу під час несення прикордонної служби, пошуку й затримання правопорушників; виявляти розумну ініціативу, спритність і прикордонну хитрість, наполегливо вдосконалювати свою прикордонну майстерність, старанно зберігати та примножувати традиції ДПСУ і свого підрозділу; у взаємовідносинах з громадянами виявляти високу культуру, витримку і тактовність...» [14, с. 12].

Отже, любов до Батьківщини та патріотизм, гуманізм, бездоганність особистої поведінки на службі й у побуті, чесність, непідкупність, турбота про професійну честь, суспільну репутацію прикордонника; свідомо дисципліна, ретельність та ініціатива, професійна солідарність, взаємодопомога, товариськість, морально-психологічна готовність до дій у складних ситуаціях, самовідданість, сміливість; постійне вдосконалення професійної майстерності, фізична тренуваність, статутне носіння військової форми одягу, чистота і охайність, підтягнутість і строюва виправка – це неповний перелік тих якостей, розвиток яких формує позитивний професійно-особистісний імідж прикордонника і як наслідок сприяє забезпеченню безпеки як самого фахівця у сфері прикордонних питань, так і безпеки пересічних громадян.

Висновки. Таким чином, підводячи підсумки проведеного дослідження, можна зробити такі висновки:

1. Діяльність персоналу ДПСУ є тим специфічним видом праці, який призводить до порушення його особистої безпеки, під якою розу-

міється такий стан захищеності особистості прикордонника від небезпечних факторів професійної діяльності, який забезпечує збереження життя і здоров'я військовослужбовця, його нормального психічного стану і працездатності під час виконання функціональних обов'язків та службових завдань у сфері охорони державних рубежів.

2. Вагомою умовою забезпечення особистої безпеки прикордонника постає формування в нього позитивного професійно-особистісного іміджу. Основними функціями професійно-особистісного іміджу, що визначають успішність цього процесу є здоров'язберігаюча, психотерапевтична, адаптаційна, компенсаторна та дисциплінарна.

3. Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів означеної проблеми, тому подальші наукові розробки будуть стосуватися емпіричного вивчення взаємозв'язку рівня сформованості професійно-особистісного іміджу прикордонника з рівнями прояву його особистої безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Ю. В. Взаимосвязь профессиональных и личностных качеств имиджа руководителя : автореф. дисс. на соискание учён. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Андреева Ю. В. ; Казан. гос. ун-т. – Казань, 2002. – 24 с.

2. Бриков М. В. Психолого-педагогічні аспекти формування навичок дотримання особистої безпеки слідчих прокуратури / Бриков М.В. // Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наукових праць Інституту психології ім.Г.С.Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2010. – Т. XII, ч. 2. – С. 59-66.

3. Воробйова І. В. Імідж працівника міліції як чинник розвитку правосвідомості громадян : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / Воробйова І. В. ; Харківський нац. ун-т внутрішніх справ. – Харків, 2007. – 20 с.

4. Іваненко В. М. Психологічні умови запобігання травматизму та загибелі військовослужбовців Державної прикордонної служби України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / В. М. Іваненко ; Нац. академія Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький : Вид-во Нац. академії ДПСУ, 2005. – 20 с.

5. Калюжний А. А. Социально-психологические основы имиджа учителя : автореф. дисс. на соискание учён. степени д-ра психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Калюжний А. А. ; Ярослав. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. – Ярославль, 2007 – 50 с.

6. Киткин К. Н. Имидж офицера МЧС в общественном мнении : автореф. дисс. на соискание учён. степени канд. социол. наук : спец. 2.00.06 «Социология культуры, духовной жизни» / Киткин К. Н. ; Урал. гос. ун-т им. А. М. Горького. – Екатеринбург, 2008. – 22 с.

7. Конституція України [Електронний ресурс] : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/>
8. Концепція розвитку Державної прикордонної служби України на період до 2015 року [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 19 червня 2006 року № 546/2006. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
9. Котик М. А. Психология и безопасность / М. А. Котик. – Таллин : Валгус, 1981. – 408 с.
10. Матюхіна Н. П. Управління персоналом органів внутрішніх справ України (Теоретичні та прикладні аспекти) : Монографія / Матюхіна Н.П. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Бандурки О. М.. – Харків: Вид-во ун-ту внутр. справ, 1999. – 287 с.
11. Осьодло В. І. Розвиток уявлень про суб'єкт військової діяльності у філософсько-психологічних та військово-історичних студіях / Осьодло Василь Ілліч // Актуальні проблеми психології : Екологічна психологія / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2009. – Т. 7, вип. 20, ч. 2. – С.59–64.
12. Потапчук Є. М. Соціально-психологічні основи збереження психічного здоров'я військовослужбовців : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.09 / Є. М. Потапчук ; Нац. академія Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький : Вид-во Нац. академії ДПСУ, 2004. – 429 с.
13. Про Державну прикордонну службу України [електронний ресурс] : Закон України від 3 квітня 2003 року № 661-IV. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>
14. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України [електронний ресурс] : Закон України від 24 березня 1999 року N 548-XIV. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>
15. Саватеев А. В. Психологические условия совершенствования имиджа командира курсантского подразделения : автореф. дисс. на соискание учён. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Саватеев А. В. ; Воен. ун-т. – Москва, 2001. – 19 с.
16. Статут Державної прикордонної служби з охорони державного кордону України. – Хмельницький : НАДПСУ ім. Б. Хмельницького, 2004. – Частина III : Прикордонний наряд. – 112 с.

УДК 159.9

Коротяєва Л.М., начальник відділу психологічного забезпечення та роботи з особовим складом ГУМНС України в Черкаській області

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВІДЧУТТЯ ПРОВИНИ ЯК ПСИХОЛОГІЧНОГО ФЕНОМЕНУ

У статті розглядається феномен відчуття провини та фактори її детермінації. Проводиться порівняльний аналіз підходів до дослідження відчуття провини особистості у зарубіжній та вітчизняній психології. Проаналізовано структурні компоненти відчуття провини. Визначені проблеми, які дотепер залишилися не розглянутими.

Ключові слова: відчуття провини, структура відчуття провини, функції відчуття провини, моральні та етичні складові провини.

В статье рассматривается феномен чувства вины и факторы ее детерминации. Проводится сравнительный анализ подходов к исследованию чувства вины личности в зарубежной и отечественной психологии. Проанализированы структурные компоненты чувства вины. Определены проблемы, которые до сих пор остались не рассмотренными.

Ключевые слова: чувство вины, структура чувства вины, функции чувства вины, моральные и этические составляющие вины.

Постановка проблеми. Провина є складним психологічним феноменом зі своєю власною структурою та функціями. У структурі провини дослідники виділяють три компоненти: *емоційний, когнітивний і мотиваційний* [15]. Емоційний компонент включає неприємне внутрішнє напруження. Якщо людина визнає себе винною, вона буде мати бажання виправити, компенсувати нанесений збиток. Це – мотиваційний компонент провини. Більш складним і важливим є когнітивна складова провини. Насамперед, людина повинна усвідомити шкідливі наслідки своєї поведінки і це вимагає вміння робити каузальні висновки. Е. Кубані [цит. за 19] виділив 4 складових когнітивного компонента, пов'язаних з переконаннями людини про її роль у події, що викликала переживання провини: (1) прийняття відповідальності за негативні наслідки; (2) самоосуд; (3) усвідомлення того, що людина порушила свої моральні принципи; і (4) думки про те, яким чином можна було б уникнути або запобігти негативному результату.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Провина виконує ряд функцій. По-перше, вона виступає як моральний регулятор для підтримки норм соціально прийнятної поведінки. У зв'язку із цим Една Роулінг [цит. за 7] розрізняє дві форми провини: *реактивну* та *превентивну*. Реактивна провина являє собою емоційну реакцію індивіда на дійсне порушення власних інтерналізованих норм прийнятної поведінки, що розуміється в психології як емоція або вина - стан. Превентивна провина являє собою емоційне переживання, пов'язане з можливим порушен-

ням інтерналізованих норм, що розуміється в психології як почуття або вина - риса. У свою чергу, превентивна провина дозволяє запобігти здійсненню провини. Отже, провина переживається як стан дискомфорту, пов'язаний із порушенням моральних і правових норм, які існують у суспільстві [8].

По-друге, будучи емоцією самовідношення або самооцінною емоцією, провина виступає як внутрішній регулятор [4]. Людина здатна на відповідальний, моральний вчинок і може судити наскільки правомірним, справедливим і законним був той або інший її крок. У зв'язку із цим, американський дослідник Дж. Тангней [цит. за 19] визначає *провину як почуття самовідношення, що провиникає в результаті негативної оцінки людиною своєї конкретної поведінки та супроводжується напругою, каяттям і жалем, а також мотивує людину надолужити або виправити вчинене.*

Розуміння провини як морального регулятора та емоції самовідношення характерно і для вітчизняних дослідників, які пов'язують переживання провини з поняттям совісті, де совість розглядається як моральний цензор, моральна якість, на підставі якого провиникає переживання провини або гордості за своє поведінку [15].

Виклад основного матеріалу. У дослідженні феномена провини дотепер залишаються не повністю розкритими два питання, які вимагають уточнення, а саме: (1) походження провини, а отже і статус самостійності феномена; та (2) роль феномена в розвитку людини.

Історично сталося так, що інтерес до дослідження феномена провини викликала психотерапевтична практика З. Фрейда та створена ним психодинамічна теорія. Австрійський вчений розглядав провину як моральний різновид тривоги, як «тривогу совісті» [17]. Цієї ж точки зору дотримується й інший психоаналітик Г. Мандлер, який стверджує, що провина і тривога - це різні назви одного й того ж самого явища. Провина, відповідно до дослідника, це тривога щодо реального або уявлюваного промаху. Переживання цього різновиду тривоги запускає особливий захисний механізм, за допомогою якого людина намагається заглибити або нейтралізувати збиток, нанесений його помилковими діями [цит. за 2].

Дослідники Б. Лазарус і Р. Лазарус [цит. за 3] також пов'язують емоцію провини із тривогою, тому що, на думку дослідників, ці емоції мають багато загальних характеристик. Проте, не чіпаючи питань походження провини, дослідники пропонують розглядати провину як самостійну емоцію, що має свою специфіку.

Р. Плутчік розглядав емоцію як комплексну соматичну реакцію, сполучену з конкретним адаптивним біологічним процесом, загальним для усіх живих організмів. Дослідник вводить поняття первинних емоцій (прийняття, відраза, гнів, страх, радість, горе, переляк, надія або цікавість), які обмежені в часі та ініціюються зовнішнім стимулом. Ком-

бінація первинних емоцій, на думку Плутчіка, часом взаємовиключних, являє собою вторинну емоцію. Так, у класифікації Плутчіка провина представляється вторинною емоцією, що комбінує в собі «страх і радість або задоволення» [цит. за 2]. Спроба пов'язати провину зі страхом розпочата і дослідниками А.І. Захаровим, С. Сарасоном, Д. Світцером, Ю. Маурером [цит. за 12], які найчастіше ототожнювали її зі страхом перед покаранням.

Ототожнення провини зі страхом перед покаранням покритикував Є. Ільїн, міркуючи, що страх перед покаранням може випробовувати і злочинець, але при цьому не обов'язково буде переживати провину за вчинене, тому що справа не в зовнішньому покаранні та не в страху, а в тому, що переживання провини, каяття совісті вже саме по собі є покаранням для людини. Ільїн доходить висновку, що провину варто вважати «самостійним феноменом, який допомагає знижувати тривогу й уникати серйозних психічних розладів» [5].

Автор теорії диференціації емоцій К. Ізард [4] розглядає провину як базову емоцію, незважаючи на те, що вона не має виразного мімічного або пантомімічного вираження, наголошуючи на самостійності феномена.

Таким чином, у надрах старої доктрини провини як джерела неврозів і депресій, у якій підкреслювався деструктивний аспект провини та вживали спроби пов'язати її то із тривогою, то зі страхом, тобто не вважати провину самостійним феноменом, виникає тенденція розглядати провину як самостійне явище та обґрунтовувати її позитивну роль у розвитку особистості.

К. Ізард піднімає питання про маркування емоційних реагувань, тобто віднесення одних до розряду позитивних, у той час як інших - до розряду негативних. Дослідник пише, що «замість того, щоб говорити про негативні й позитивні емоції, було б вірніше вважати, що існують такі емоції, які сприяють підвищенню психологічної ентропії, і емоції, які, навпроти, полегшують конструктивну поведінку. Подібний підхід дозволить нам віднести ту або іншу емоцію в розряд позитивних або негативних залежно від того, як впливає вона на внутрішні особистісні процеси та процеси взаємодії особистості з найближчим соціальним оточенням при обліку більш загальних етологічних і екологічних факторів» [4].

Е. Ільїн [5] робить висновок про відносність поняття негативних і позитивних емоцій. Позитивними або негативними бувають не емоції, а їхній вплив на поведінку і діяльність людини, а також враження, що вони роблять. При цьому, емоції, які традиційно вважають «негативними» можуть служити стимулом для самовдосконалення.

Феномен провини досліджувався і неофрейдистами, висновки яких дали поштовх для розвитку гуманістичного напрямку в психології.

О. Ранк пов'язував поняття провини з поняттям вільної волі. На його думку, життя - це процес сепарації й індивідуалізації, у той час як смерть - це зворотне явище, пов'язане з об'єднанням, злиттям і залежністю. Воля функціонує на рівні свідомості, намагаючись вирішити існуючий конфлікт між страхом життя й страхом смерті. Людина повинна постійно досліджувати нові можливості, а кожна нова можливість приносить із собою не тільки виклик, але й елементи почуття провини. Виклик як рух уперед до реалізації нової можливості й почуття провини - дві сторони однієї медалі. Провина, подібно страху життя, співвідноситься з відчуттям втрачених можливостей, стагнацією й регресією, які викликані відмовою від сепарації [цит. за 2].

О. Ранк пов'язував провину з розвитком особистості. Е. Фромм також вказував на зв'язок почуття провини з відчуттям порожнечі та безплідності існування, коли людина не використовує свій особистісний потенціал («зупинка розвитку особистості»).

Е. Фромм [18] пов'язував поняття провини з відповідальністю перед самим собою (з відчуттям порожнечі й безплідності власного існування). Фромм ввів поняття «гуманістичної совісті», що, на відміну від «авторитарної», є голосом щирого, справжнього «Я» людини. Гуманістична совість призиває людину стати тим, ким він може стати. На його думку, почуття провини, яку людина випробовує перед авторитетом за невиконання його приписів, на підсвідомому рівні переживається як провинна перед самим собою, тому що не виправдує своїх власних очікувань.

Ідеї О. Ранка та Е. Фромма знайшли відбиття в роботах психологів гуманістичного напрямку. А. Маслоу, подібно Фромму, проводить розбіжності між совістю (Суперего) і внутрішнім почуттям провини. Перше означає засвоєння схвалення чи не схвалення інших людей: батька, матері, вчителів і т.д., що складається під впливом соціуму. Внутрішнє ж почуття провини виникає як наслідок «зрадництва індивідом своєї внутрішньої природи або відхилення від шляху, що веде до самоактуалізації; це, по суті, обумовлене невдоволення самими собою» [18]. Таким чином, воно не так пов'язане із цивілізацією, як провинна за Фрейдом. Провина є «істиною», «заслуженою», «справедливою» або «праведною», тому що є результатом розбіжності людини із чимсь глибоко щирим, з тим, що знаходиться в ньому самому. Маслоу доходить висновку, що коли людина заслуговує, їй корисно відчувати внутрішню провинну. Це вказує шлях до реалізації істинної суті і її потенціалу.

Питання про походження провини, її самостійності (незалежності від тривоги або страху), а також про позитивну роль феномена в розвитку особистості людини успішно вирішується представниками екзистенціально-гуманістичного напрямку. Важливість екзистенціального підходу для психології підкреслював А. Маслоу, який писав: «Для психологів надзвичайно важливо, що екзистенціалісти можуть сполучити психологію з філософськими основами» [13, С. 55].

І. Ялом [21] визначає почуття провини як «темну тінь відповідальності». Людина несе відповідальність не тільки за заподіяне зло іншим людям, або за порушення моральних і соціальних правил, але також за «злочини проти самого себе». Людина наділена величезним потенціалом і більшими можливостями, і все це вона може реалізувати у своєму житті. І якщо вона не реалізувала себе, уникала життя, то вона винна.

Дж. Б'юдженталь [1] також пов'язує почуття провини з усвідомленням відповідальності за свої дії або бездіяльності. Ця провина властива людському буттю та виникає тому, що людина не реалізує свій потенціал, живе у не відповідності зі своїми цінностями й намірами, і не цінує своїх ближніх за те, що вони існують. В ідеалі, така провина вчить тому, щоб надалі повніше реалізувати найбільш глибокі прагнення. Почуття провини повертає людину до його індивідуальності, до його внутрішнього світу, і коли людина перекладає відповідальність за свої невдачі й лиха на інших, він придушує «усвідомлення внутрішнього почуття, яке необхідне для справжнього переживання власного життя» [1, С. 124].

Головною заслугою психологів екзистенціального напрямку є те, що, досліджуючи феномен провини з погляду розвитку людини з підкресленням аспекту саморозвитку і самовдосконалення, вони виробили та ввели поняття *онтологічної провини*, що дозволяє охарактеризувати феномен провини як самостійне явище, людського існування, що не ототожнюється з такими категоріями, як страх або тривога.

Ролло Мей [19] визначає онтологічну провину як *почуття невідповідності між тим, що він є, і тим, чим він повинен бути, тим, що він робить, і тим, що він повинен робити, як склалася ситуація, і якою вона повинна бути*. Аналогічним чином визначає онтологічну провину американський філософ і психолог екзистенціально-гуманістичного напрямку Д.В. Морано [цит. за 12], при цьому підкреслює не просто відповідність «реального» і «належного», а вказує на нерозв'язність конфлікту (невідповідності) «реального» і «бажаного» (що розуміється як «Ідеал»).

Справа у тому, що всі тварини, як примітивні, так і високоорганізовані діють у рамках заданої їм видової програми. Природа створила їх відносно завершеними, зі сформованими, біологічно заданими стереотипами поведінки. Вони закриті для подальшого вдосконалення. Універсальні можливості, якими наділена людина, роблять її принципово відкритою істотою. Генетика людини не стискає її, не обмежує її можливостей, а виступає базою для самого неймовірного прояву. Людина не тільки відкрита для нескінченної самореалізації, вона ще й постійно прагне до самозмін, самовдосконалення. У зв'язку із цим, вона не вдоволена своїм емпіричним станом. Це почуття незадоволеності Д.В. Морано визначає як *онтологічну провину, що полягає в нерозв'язному конфлікті, який виникає через протиріччя між тим, чим вона (Людина) насправді є й тим, чим вона (Людина) хотіла б бути (Ідеал); тим, чим вона (Людина) стала і тим, чим вона (Людина) хотіла б стати (Ідеал);*

тим часом, чим він (Людина) хотів би стати в майбутньому (Ідеал) і тим, чим вона (Людина) ніколи не зможе стати (Реальна дійсність) [цит за 12].

Зсув акцентів у формулюванні поняття онтологічної провини від «реального» і «належного» до «реального» і «бажаного» підкреслює природне прагнення людини до досконалості. Вона нікому й нічого не винна, навіть самій собі (вільний вибір). Почуття незадоволеності собою й навколишньою дійсністю природно для універсальної природи людини. Її здатність до ідеалотворчості, що розуміється як прагнення до досконалості, безмежна, і з цього погляду, екзистенціальний конфлікт нерозв'язний і зіставимий з теологічним поняттям Первородного гріха. У теології онтологічна провина розуміється як «Первородний гріх», з погляду неможливості відповідати Абсолюту. Так, «Історико-етимологічний словник сучасної російської мови» [6] приводить поняття «провини» і «гріха» як синоніми. К. Юнг [20] визначає *провину як почуття, що переживає людина, коли вона втрачає відчуття своєї цілісності, тобто віддаляється від Бога*. Людина може відновити свою цілісність, переживши свій внутрішній конфлікт, тим самим, активізуючи те, що Юнг назвав трансцендентною функцією.

Почуття провини виховується в людині зі здатності випробовувати невдоволення собою й навколишньою дійсністю в соціумі завдяки засвоєнню ціннісної традиції характерної для даного соціуму. Лише поступово з тої ж незадоволеності собою й навколишньою дійсністю у людини виробляється критична позиція стосовно традиційної системи цінностей. Якщо це трапляється, то особистість прагне удосконалити свої, так само як і інших людей, ціннісні установки. У становленні особистості людини вирішальну роль грає його здатність до ідеалотворчості, що, у свою чергу, залежить від освіченості, життєвого досвіду й культури людини, оскільки саме ці якості дозволяють їй успішно орієнтуватися у світі цінностей [20].

Д. Морано підкреслює, що позбутися онтологічної провини не можна, треба навчитися з нею жити. Невдоволення (незадоволеність) собою й навколишньою дійсністю змушує людину шукати вихід у синтезі гуманістичних позицій і ідеалів, так само як і в їхньому відновленні, тому що у своєму прагненні до досконалості людині не уникнути тягаря відповідальності перед самою собою.

Ролло Мей [16] виділив три типи онтологічної провини, які відповідають одному з образів буття-в-світі: *Umwelt*, *Mitwelt* і *Eigehwelt*. Перший тип, що ставиться до *Umwelt*, корениться в недостатньому усвідомленні нашого буття -у-світі. Сучасна людина, що живе в цивілізованому світі, втратила свій зв'язок із природою й цією провинною, відповідно до класифікації Мея, називається провинною через розділ.

Другий тип провини пов'язаний з нашою нездатністю правильно розуміти інших людей (*Mitwelt*). Ця нездатність обумовлена не мораль-

ною недосконалістю, це неминучий результат того, що кожен з нас являє собою унікальну особистість, і тому у нас немає іншого вибору, - за винятком єдиного - дивитися на світ власними очима.

Третій тип провини пов'язаний із запереченням наших власних можливостей, а також неможливістю їх реалізувати. Цей тип провини заснований на відносинах із власним «Я» (*Eigehwelt*).

Отже, провинна, є самостійним феноменом, обумовлена здатністю людини випробувати невдоволення собою й навколишньою дійсністю. Вона призначена природою виконувати регулятивну функцію керування людською поведінкою. У процесі розвитку особистості людини відбувається перетворення цієї функції від морального регулятора соціально-прийнятних норм поведінки (соціалізація) до саморегулятора особистісних моральних принципів (індивідуація), коли людина знаходить здатність самостійно визначати й регулювати власне життя (особистісна автономія)

Крім того, оскільки у дослідженні використані матеріали як вітчизняних, так і закордонних учених, у тому числі й дві нові закордонні методики для вимірювання провини, у запобіганні плутанини в поняттях, необхідно вказати на кроскультуральні розбіжності у визначенні поняття емоція.

Е. Ільїн [5] проводить розбіжності між емоцією й почуттям, визначаючи емоцію як емоційне реагування на конкретну ситуацію. Отже, емоція провини - це ситуаційна негативна оцінка своєї конкретної поведінки. У той час як почуття, виражає довгострокове відношення до того або іншого об'єкта. Звідси, почуття провини - це тривала емоційна установка, що викликає негативну оцінку своєї поведінки у випадку порушення інтерналізованих норм і правил поведінки.

Західні психологи не проводять розбіжності між емоціями й почуттями. У свою чергу, вони розрізняють *провину-стан* і *провину-рису* [12]. Провина-стан розглядається як тимчасове, ситуаційне емоційне переживання, що відповідає визначенню емоції, у той час провинна-рису розглядається як стійка особистісна характеристика, яка виражається у схильності до переживання стану провини, і відповідає визначенню почуття.

Провина є категорією людського існування, а отже, самостійним психологічним феноменом із власною структурою й функціями. У структурі провини розрізняють три компоненти: емоційний, когнітивний і мотиваційний.

Висновки. Будучи категорією людського існування, провинна або онтологічна провинна розуміється як конфлікт «бажаного» (ідеал) і «дійсного» і переживається як невдоволення собою й навколишньою дійсністю, вона є одною з фундаментальних відмінностей людини від усіх інших живих істот, навіть високоорганізованих, завдяки онтологічній провини людина здатна до соціалізації. Саме незадоволеність собою (онтологічна провинна) робить людину принципово відкритою істотою для подальшої самозміни та самовдосконалення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бьюдженталь Дж. Наука быть живым : диалоги между терапевтом и пациентом в гуманистической терапии / Дж. Бьюдженталь. – М. : «Класс», 1998. – 336 с.
2. Иванова В. В. Эмоция вины как предпосылка формирования нравственного идеала правды / В. В. Иванова // Гуманитарные исследования : Межвуз. сб. науч. тр. : Ежегодник. – Омск, 2002. – Вып. 7. – С. 52–57.
3. Игнатьева А. А. Понятие о нравственных чувствах альтруизма, эгоизма, стыда и вины как устойчивых эмоциональных отношениях / А. А. Игнатьева // Научные труды Вятского социально-экономического института. – Киров, 2002. – Вып. 1. – С.178–191.
4. Изард К. Э. Психология эмоций / К. Э. Изард. – СПб. : Питер, 2002. – 464 с.
5. Ильин Е. П. Эмоции и чувства : уч. пособие / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2001. – 749 с.
6. Историко-этимологический словарь современного русского языка. – Т.1. – М. : Русский язык, 1994. – 621 с.
7. Канке В. А. Философия. Исторический и систематический курс / В. А. Канке. – М. : «Логос», 2001. – 344 с.
8. Кирилина Т. Ю. Совесть и ее роль в нравственном развитии личности / Т. Ю. Кирилина. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та леса, 2001. – 126 с.
9. Куликов В. Н., Ковалев А. Г. Эмоции и чувства в жизни человека / В. Н. Куликов, А. Г. Ковалев. – Иваново : Иван. гос. ун-т, 1997. – 152 с.
10. Куликов Л. В. Психология настроения / Л. В. Куликов. – СПб. : Из-во С.-Петербур. Гос. Ун-та, 1997. – 226 с.
11. Куницына В. Н. Трудности межличностного общения / В. Н. Куницына : дисс. на соискание ученой степени док. психол. наук. СПб, 1991.
12. Мадци С. Р. Теории личности: сравнительный анализ / С. Р. Мадци. – СПб. : «Речь», 2002. – 539 с.
13. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу. – М. : Рефл-бук, 1997. – 254 с.
14. Матюшин Г. Г. Стыд и совесть как формы моральной самооценки / Г. Г. Матюшин. – М. : Изд- во МГОПУ : НОУ, 1998. – 233 с
15. Муздыбаев К. Переживание вины и стыда / К. Муздыбаев. – СПб. : С.- Петерб. фил. Ин-та социологии, 1995. – 39 с.
16. Мэй Р. Искусство психологического консультирования. Как давать и обретать душевное здоровье / Р. Мэй. – М. : Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 256 с.
17. Фрейд З. Я и Оно / З. Фрейд. – М. : ЭКСМО-ПРЕСС, 1998. – 104 с.

18. Фромм Э. Бегство от свободы : человек для самого себя / Э. Фромм. – М. : Изида, 2004. – 398 с.
19. Экзистенциальная психология / под ред. Р. Мэй. – М. : ЭКС-МО-ПРЕСС, 2001. – 624 с.
20. Юнг К. Г. Психология бессознательного / К. Г. Юнг. – М. : «Изд-во АСТ- ЛТД», «Канон +», 1998. – 400 с.
21. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / И. Ялом. – М. : Класс, 2000. – 576 с.
22. Barrett K. C. A functionalist approach to shame and guilt / Self-Conscious Emotions : The Psychology of Shame, Guilt, Embarrassment, and Pride / Ed. by Tangney J. P., Fischer K.W. – Guilford Press, 1995. – P. 25–64.
23. Ferguson T.J., Crowley S.L. Measure for measure: a multitrait-multimethod analysis of guilt and shame // Journal of Personality Assessment. 1997. V.69, N.2. – P. 425–444.
24. Harder D. W., Zalma, A. Two promising shame and guilt scales : A construct validity comparison // Journal of Personality Assessment. 1990. V.55, N.3–4. – P.729–745.
25. Jones W. H., Schratte A. K., Kugler, K. The Guilt Inventory // Psychological Reports. 2000. V.87. – P. 1039–1042.

УДК 159.9

Кравченко О.В., к. психол. н., доцент кафедри військового навчання та виховання Академії внутрішніх військ України

ПСИХОМЕТРИЧНА ПРОЦЕДУРА ТА КРИТЕРІЇ ПРОГНОЗУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СУМІСНОСТІ ФАХІВЦІВ МАЛИХ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ГРУП

У статті приведені принципи розробки критеріїв прогнозування психологічної сумісності фахівців екстремального профілю в межах малої функціональної групи із зовнішнім статусом. Представлені результати проведення експериментального психологічного дослідження, яке проводилося за допомогою комплексу психологічних тестів.

Ключові слова: адаптивність, психологічна сумісність, екстремальна діяльність, симптомокомплекс.

В статье приведены принципы разработки критериев прогнозирования психологической совместимости специалистов экстремального профиля в пределах малой функциональной группы с внешним статусом. Представлены результаты проведения экспериментального психологического исследования, которое проводилось с помощью комплекса психологических тестов.

Ключевые слова: адаптивность, психологическая совместимость, экстремальная деятельность, симптомокомплекс.

Постановка проблеми. Проблема надійності групової діяльності фахівців ризиконебезпечних професій (працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС, працівників МВС, військовослужбовців внутрішніх військ, підводників, льотчиків, тощо) є однією з головних у рамках екстремальної психології.

Висока аварійність сучасної техніки з вини людини, груповий характер діяльності фахівців у складі малих функціональних груп, значна "ціна" помилки фахівця обумовлюють актуальність і високу економічну ефективність розробки проблеми оцінки й прогнозування психологічної сумісності й згуртованості фахівців екстремального профілю. І хоча проблема ефективності групової діяльності й згуртованості фахівців екстремального профілю має досить пророблені теоретичні основи [1] її не можна вважати вирішеною.

У практичній роботі психолога й керівників виникає необхідність прогнозування психологічної сумісності фахівців на етапі комплектування підрозділів, коли фахівці не знають один одного й не виконували спільну діяльність. У такій ситуації традиційні психометричні процедури (типу соціометрії й тестів оцінки психоемоційного статусу), що використовуються для оцінки вже сформованих колективів, не застосовні.

У цьому випадку прогноз психологічної сумісності фахівців малих функціональних груп (МФГ) може бути проведений за допомогою психометричних тестів, що дозволяють оцінити характерологічні особливості фахівців. До числа цих тестів відносяться опитувальники МОС, РСК, КОС, Айзенка, Прогноз, СМДО, 16-ФОО й інші. Однак, для цього повинні бути розроблені діагностичні процедури й виявлений комплекс інформативних показників психологічних тестів.

Основу такого прогнозу повинні скласти надійні, валідні й практичні психологічні засоби, що дозволяють оцінювати симптомокомплекси професійно важливих психологічних якостей фахівців. Є підстави вважати, що встановлення таких симптомокомплексів особистісних властивостей дозволить надійно прогнозувати психологічну сумісність і згуртованість фахівців екстремального профілю, дати достовірний прогноз ефективності групової діяльності підрозділу; виробити диференційовані підходи й рекомендації з комплектування підрозділів і формуванню оптимального психологічного клімату в колективі.

Широкі можливості багатомірних методів математичного моделювання дозволяють здійснити практичну розробку таких критеріїв на основі емпіричних даних.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема психологічної сумісності розглядалася багатьма закордонними та вітчизняними психологами: А.Д. Горбовим, М.А. Новіковим, К.К. Платоновим, Олтменом і В. Хейтоном, В.А. Бодровим, В. Смелсером і К. Фрайом, Ю.Н. Єгоровим, В.В. Кормачевим, М. Шоу, В.П. Захаровим, Н.Н. Обо-

довим, Н.В. Голубевой, Н.Ф. Лук'яною, В. Шутцем, в військовій сфері діяльності І.П. Волковим.

Мета дослідження полягала в обґрунтуванні психометричної процедури та критеріїв прогнозування психологічної сумісності фахівців екстремального профілю в межах малої функціональної групи із зовнішнім статусом.

Виклад основного матеріалу. З метою розробки вищевказаних критеріїв прогнозування психологічної сумісності фахівців екстремального профілю нами були проведені експериментальні дослідження, що включали базове психологічне обстеження фахівців екстремального профілю на етапі їх профвідбору, тобто на етапі комплектування підрозділів, коли повинне вирішуватися завдання прогнозу психологічної сумісності фахівців. Для цього використався досить великий комплекс психологічних тестів у складі СМДО, 16-ФОО, РСК, КОС, МОС, Прогноз, Айзенка й деяких інших.

Надалі після комплектування підрозділів і виконання реальної групової професійної діяльності фахівцями в складі МФГ проводилося вивчення міжособистісних відносин, аналіз конфліктних ситуацій і результатів спільної діяльності, соціометричне обстеження. Ці дані дозволили виділити нам ряд полярних груп фахівців. Причому всі успішні й неуспішні (проблемні) фахівці (по ефективності діяльності, психологічній сумісності, соціально-психологічному статусу й авторитету) були розділені на дві підгрупи.

У першу "негативну" підгрупу (з низькою соціально-психологічною адаптивністю) були включені особи з високим рівнем конфліктності, низькою якістю діяльності, що відрізнялися психологічною несумісністю з багатьма членами колективу, ціннісно-мотиваційні установки яких найчастіше не збігалися із груповими.

У другу "негативну" підгрупу увійшли особи з низьким авторитетом і статусом у групі, що мали положення "ізолянтів", "знедолених", тобто з низьким соціально-психологічним статусом у колективі.

У першу "позитивну" підгрупу (з високою соціально-психологічною адаптивністю) увійшли фахівці з низьким рівнем конфліктності, високою якістю діяльності, що відрізнялися широкими емоційними взаєминами й психологічною сумісністю з багатьма членами колективу, ціннісно-мотиваційні установки яких збігалися із груповими.

У другу "позитивну" підгрупу (з високою соціально-психологічною компетентністю й адаптивністю) увійшли особи з високим авторитетом і статусом у групі, що мали положення "лідерів", "мазунчиків", тобто з високим соціально-психологічним статусом у колективі.

Ці дані виступали в якості узагальнених зовнішніх критеріїв для наступної математико-статистичної обробки.

За допомогою одномірних статистик (критерій Ст'юдента, непараметричні критерії) і факторного аналізу показників психологічних те-

стів були вивчені провідні психологічні особливості особистості фахівців зазначених вище "полярних" груп.

Потім, за допомогою дискримінантного аналізу були визначені симптомокомплекси особистісних властивостей, що забезпечують "розподіл" (виявлення, класифікацію) цих полярних груп фахівців. Таких симптомокомплексів було виділено шість, змістовний аналіз їх змінних і зовнішніх критеріїв дозволив назвати їх як "соціально-психологічна компетентність" і "соціально-психологічна адаптивність". Склад цих симптомокомплексів наведений на рисунку 1.

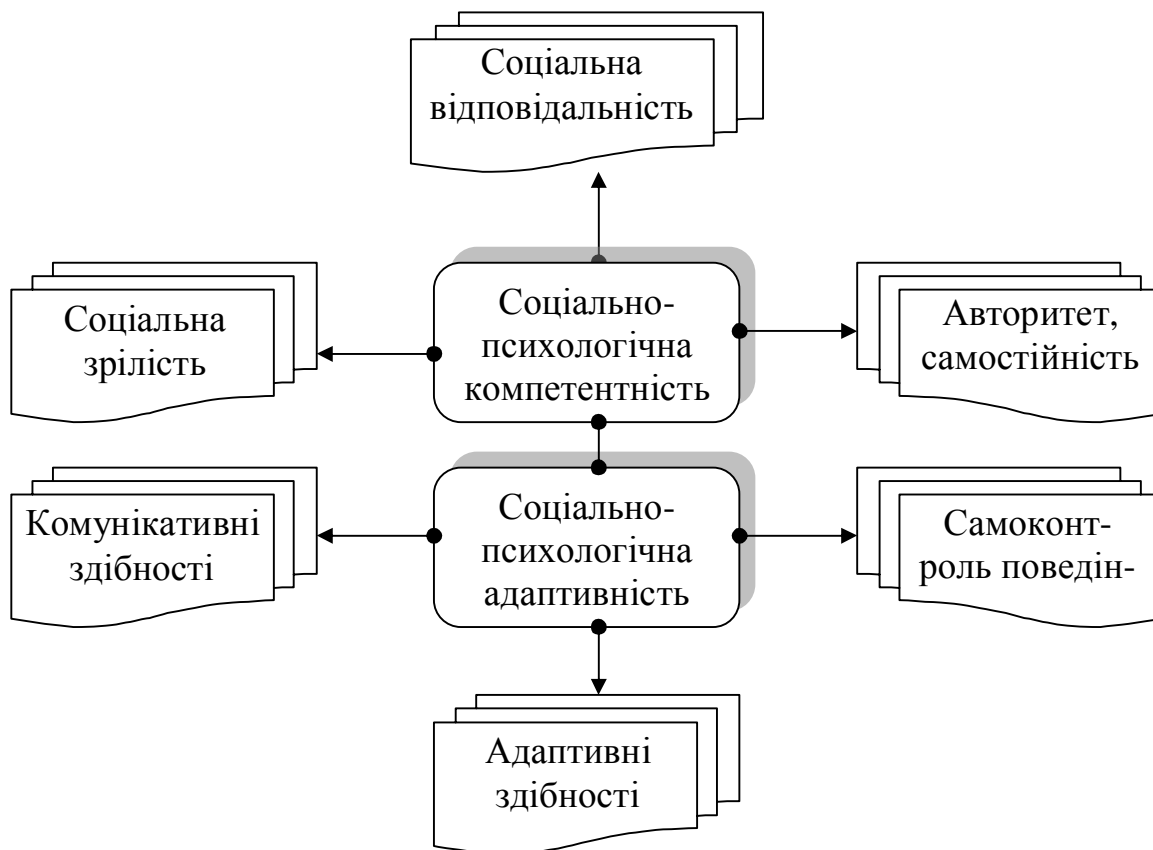

Рис. 1 – Симптомокомплекси особистісних властивостей для прогнозу психологічної сумісності фахівців МФГ

Потім на основі обстеження різних груп фахівців за допомогою методу логічних правил максимальної відповідності були розроблені інтегральні критерії формування підсумкового висновку про прогноз психологічної сумісності фахівців екстремального профілю. Психометрична процедура й критерії прогнозу психологічної сумісності на основі зазначених інтегральних критеріїв наведені в таблиці 1.

Як видно з таблиці 1, правило формування підсумкового висновку про прогноз психологічної сумісності по особистісних властивостях, що характеризує соціально-психологічну адаптивність і соціально-психологічну компетентність, полягає в наступному. Висновок за ре-

зультатами перевірки вирішального правила щодо оптимальної виразності особистісних (характерологічних) особливостей, що сприяють або перешкоджають формуванню необхідного соціально-психологічного статусу й прояву соціально-психологічної компетентності й адаптивності (безконфліктності, адекватності взаємодії) кандидата в МФГ.

Таблиця 1

Правило формування підсумкового висновку про прогноз психологічної сумісності фахівців МФГ

Категорія прогнозу психологічної сумісності	Правило винесення висновку	Форма висновку
рекомендується в першу чергу	по всіх трьох комплексах соціально-психологічної компетентності й по всіх трьох комплексах соціально-психологічної адаптивності отримані позитивні значення критеріїв	Рекомендується для комплектування МФГ у першу чергу (Прогноз психологічної сумісності по особистісних властивостях, що характеризує соціально-психологічну адаптивність і соціально-психологічну компетентність, у край сприятливий). 1 категорія профпридатності за критеріями психологічної сумісності.
рекомендується	по двох – трьох комплексах соціально-психологічної компетентності й по двох-трьох комплексах соціально-психологічної адаптивності отримані позитивні значення критеріїв	Рекомендується для комплектування МФГ. (Прогноз психологічної сумісності по особистісних властивостях, що характеризує соціально-психологічну адаптивність і соціально-психологічну компетентність, сприятливий). 2 категорія профпридатності за критеріями психологічної сумісності.
рекомендується умовно	будь-які сполучення позитивних або негативних значень симптомомокомплексів, що не входять в 1,2 і 4 категорію прогнозу.	Рекомендується для комплектування МФГ умовно. (Прогноз психологічної сумісності по особистісних властивостях, що характеризує соціально-психологічну адаптивність і соціально-психологічну компетентність, умовно сприятливий). 3 категорія профпридатності за критеріями психологічної сумісності
не рекомендується	сполучення двох і більше негативних значень симптомомокомплексів, що характеризують соціально-психологічну компетентність і соціально-психологічну адаптивність.	Не рекомендується для комплектування МФГ. (Прогноз психологічної сумісності по особистісних властивостях, що характеризує соціально-психологічну адаптивність і соціально-психологічну компетентність, не сприятливий). 4 категорія профпридатності за критеріями психологічної сумісності

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, у ході дослідження за допомогою методів багатомірного математичного моделювання були виявлені симптомокомплекси особистісних індивідуально-психологічних властивостей фахівців екстремального профілю, що обумовлюють їхню психологічну сумісність і згуртованість у складі малих функціональних груп. Показано доцільність їхнього використання для довгострокового прогнозування психологічної сумісності й згуртованості фахівців малих функціональних груп із зовнішнім статусом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Аспект-пресс, 1996. – 358 с.
2. Багрецов С. А. Диагностика социально-психологических характеристик малых групп с внешним статусом / С. А. Багрецов. – СПб. : «Лань», СПб. : Ун-т МВД РФ., 1999. – 640 с.
3. Бодров В. А., Орлов В. Я. Психология и надежность человека в системах управления техникой / В. А. Бодров, В. Я. Орлов. – М. : ИП, 1998. – 285 с.

УДК 159.9 : 159.94

Краснокутський М.І., начальник кафедри фізичної підготовки НУЦЗУ

ВІДНОШЕННЯ ДО ЖИТТЯ ТА СМЕРТІ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОЇ СИТУАЦІЇ

В статті подано обґрунтування та розкриття відношення рятувальників до життя та смерті як до основних складових дефініцій їх професійної діяльності в умовах підготовки та проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації природного, техногенного або соціального походження.

Ключові слова: життя», смерть», особистість, критична ситуація», стрес, посттравматичний стресовий розлад.

В статье приведено обоснование и раскрытие отношения спасателей к жизни и смерти как к основным составляющим дефиниций их профессиональной деятельности в условиях подготовки и проведения аварийно-спасательных и других неотложных работ по ликвидации последствий чрезвычайной ситуации природного, техногенного или социального происхождения.

Ключевые слова: жизнь, смерть, личность, критическая ситуация, стресс, посттравматическое стрессовое расстройство.

Постановка проблеми. Специфіка службової діяльності персоналу Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи містить у собі

постійний підвищений фактор ризику, напружене виконання завдань в умовах недостатньої, невизначеної інформації, дефіциту часу, високої відповідальності за результати праці. Пожежні та рятувальники в багатьох випадках залишаються останньою надією у постраждалого населення на можливість залишитися живими та отримати дієву допомогу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Професійна діяльність працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України протікає в умовах несприятливого впливу цілого ряду фізичних, хімічних, біологічних та інших патогенних факторів, здатних викликати різні негативні психічні стани. У подібних ситуаціях неправильні дії, обумовлені негативним психічним станом, недостатньо високим рівнем професійної підготовки, неадекватною поведінкою рятувальників, можуть призвести до травматизації особового складу й навіть його загибелі. Тому не випадково, що психологічне забезпечення діяльності служби цивільного захисту стає сьогодні одним з найпріоритетніших напрямів у політиці Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи (що, до речі, підтверджується відповідними нормативно-правовими документами).

Відомо, що професія «наділяє» людину певними, притаманними тільки даному виду діяльності, рисами. А вже багато чого зі своєї роботи людина переносить у своє життя, оскільки для багатьох людей робота і є життям, або займає більшу його частину. Через це людина починає мислити, відчувати, діяти крізь призму своєї професійної діяльності. Професія рятувальника асоціюється з добротою, відвагою, сміливістю, чуйністю. Певно, такими рисами володіє кожний рятувальник та цінує їх в інших людях. Під впливом професійної діяльності можуть формуватися та змінюватися прагнення людини, її життєві цілі і спрямування, а також смисл життя. Отже, всебічне вивчення смисложиттєвих та ціннісних орієнтацій рятувальників, їх ставлення до життя та смерті як до основних складових дефініцій їх професійної діяльності дозволить встановити більш ефективні шляхи формування психологічної готовності фахівця МНС до діяльності в умовах надзвичайної ситуації.

Отже, все вищезазначене і підтверджує актуальність та практичну значущість даного дослідження.

Мета нашої роботи полягає у теоретичному обґрунтуванні та розкритті відношення рятувальників до життя та смерті як до основних складових дефініцій їх професійної діяльності в умовах підготовки та проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації природного, техногенного або соціального походження.

Виклад основного матеріалу. Критичний аналіз існуючих на сьогодні підходів у висвітленні та розумінні таких понять, як «життя» та «смерть», дозволив нам виділити та обґрунтувати чотири основні напрямки, які розвиваються у сучасній психологічній науці:

1. Вивчення психології смертельно хворих і шляхів психологічної допомоги їм (А.В. Гнездилов, К. і С. Гроф, І. Кюблер-Росс, З. Левін, К. і С. Саймонтоні, Дж. Хеліфакс та інші). Відношення й сприйняття смерті у смертельно хворих людей залежать від стадії захворювання, на якій перебуває хворий, і міняється при переході хвороби з однієї фази в іншу. Смерть стає для хворої людини або ворогом, з яким ця людина бореться чи від якого намагається втекти, або довгоочікуваним рятівником від болю і страждань.

2. Дослідження причин суїцидів і суїцидальної поведінки, станів, що передують їм, а також можливих напрямків профілактики суїцидів (А.Г. Амбрумова, О.В. Боєнако, А.В. Маров, Ю.М. Лях, О.В. Тимченко, В.О. Тихоненко та інші). Цей напрямок займається дослідженням причин суїцидів і, у зв'язку із цим, – відношенням до життя й смерті людей, які входять до групи ризику суїцидальної поведінки. Відношення до смерті у таких людей відрізняється від загальноприйнятого за деякими пунктами:

- власна смерть здається їм найбільш прийнятним способом вирішення всіх особистих проблем;
- часто вона носить привабливий характер;
- рівень цінності життя для них нижчий, ніж в інших людей.

3. Дослідження відношення й сприйняття смерті та їх зміни в різні вікові періоди (Ф. Дольто, А.І. Захаров, Д.А. Ісаєв, І.С. Кон та інші). Цей напрямок розглядає відношення людини до смерті як до складного, багат шарового й багатопланового утворення, що відбиває загалом основні вікові, соціальні, релігійні розбіжності, регіональні й національні особливості.

4. Дослідження спогадів людей, що одержали досвід помирання в результаті клінічної смерті (Б. Грейсон, О.П. Лаврин, Р. Моуді, А. Форд, Б. Харрис та інші). Цей напрямок вивчає те, що відчуває людина в момент смерті та в перші хвилини після неї. Психологи, які працюють у цьому напрямку, зайняті вивченням не тільки змісту подібних переживань, але й того, як можна допомогти людям пристосуватися до своїх переживань та їхніх наслідків, адже часто таке пристосування вимагає перегляду всіх цінностей, інтересів і відносин.

Зацікавлене й турботливе ставлення до проблем людського буття й глибинних переживань особистості переважало у психології не завжди. Відношення до двох найбільших основ існування – життя й смерті – змінювалося у психологічній науці відповідно до її власного зростання й розвитку.

Психологія на початку ХХ століття «підхопила» з рук філософії образ смерті, що став на той час жахливим, неприйнятним для людини й повністю розділений з життям. Така «спадщина», що дісталася першим концепціям у психології (біхевіоризму і психоаналізу), виразилася у відхиленні й недостатній увазі до теми смерті. Особистість, організм,

психіка й, відповідно, ціль всього людського життя розумілися в даних напрямках досить механістично.

Але, розвиваючись, наука про душу стала прагнути повернути поняттям «життя» й «смерть» колись загублену гармонію. Це висвітилося не тільки у визнанні їх законного місця в системі психологічних знань і впливі на становлення особистості, але й у визнанні їх тісного взаємозв'язку. Поняття життя й смерті стали наближатися одне до одного, усе більше інтегруючи в собі досвід людського існування.

Для того, щоб чіткіше побачити динаміку уявлень про життя й смерть у психологічній науці ХХ століття, розглянемо уявлення різних психологічних шкіл відносно цих проблем більш детально.

Наприклад, З. Фрейд у своїх ранніх роботах, що стосуються теорії психоаналізу, пов'язував страх смерті із тривогою. Він вважав, що тривогу викликають обставини, які асоціюються з ранніми, давно забутими ситуаціями страху та безпорадності; тривога в даних випадках може бути пов'язана з розлукою, страхом кастрації або ховатися в едіпових стадіях розвитку лібідо. Цю ідею підтримував і його учень Отто Фенікел, який вважав, що ідея власної смертності є суб'єктивно безглуздою, тому що цей страх приховує інші підсвідомі ідеї (наприклад, страх втрати любові; страх перед власним збудженням, особливо перед сексуальним оргазмом).

Пізніше З. Фрейд виділив два інстинкти, які рухають людиною, – це інстинкт життя (Ерос) та інстинкт смерті (Танатос). Ці інстинкти – це сили, що володіють свідомим і несвідомим життям людини. Тож Ерос прямо пов'язаний з ідеєю самозбереження, а Танатос із ідеєю того, що люди спонукаються прагненнями до саморуйнування й смерті. Таким чином, ці інстинкти перебувають у перманентному стані конфронтації.

З. Фрейд виходить з того, що в сьогоденні смерті не існує; це майбутня подія. А оскільки ця подія, локалізована в майбутньому, ще не пережита по-справжньому, то вона не може існувати в несвідомому, тож не може впливати на поведінку. У такий спосіб З. Фрейд розглядав страх смерті або як різновид будь-якого первинного страху, або визначаючи прагнення до смерті як один із двох фундаментальних потягів, що лежать в основі всієї поведінки.

Ерих Фромм намагався уточнити концепцію смерті Фрейда. На його думку, гіпотеза про існування інстинкту смерті вирізняється тим достоїнством, що вона відводить важливе місце руйнівним тенденціям, які не приймалися до уваги в ранніх теоріях Фрейда. Таким чином, якщо говорити про некрофілію як про одну з можливих життєвих орієнтацій, Е. Фромм мав на увазі тягу до руйнування – прагнення зробити життя механічним, контрольованим, омертвілим. Друга можлива орієнтація – біофілія, навпаки, характеризується інтенсивним спонуканням зберегти своє життя й гаряче любити все живе на Землі. Фромм визначав біофілію за допомогою таких якостей, як турбота, відповідальність, повага й знання.

На відміну від всіх інших теоретиків психоаналізу, К. Юнг мав глибокі знання містичних традицій та з більшою повагою ставився до духовних аспектів психіки й людського існування. На відміну від свого вчителя, К. Юнг розглядав сексуальність як домінуючу силу першої половини життя, а проблему біологічного старіння й наближення до смерті – як основну в другій його половині. Він вважав, що в нормальних умовах заклопотаність проблемою смерті виникає в більш пізні десятиліття життєвого шляху, прояв же її на ранніх етапах звичайно пов'язаний із психопатологією. Становлення індивідуальності, яке описував К. Юнг як процес індивідуації, приводить до психологічної повноцінності особистості й містить у собі дозвіл проблеми смерті.

На думку В. Райха, засновника тілесно-орієнтованої терапії, містичні схильності відображають закріпачення, тому містичні вишукування можна звести до невірних зрозумілих біологічних потреб. Таким чином, він зводив страх смерті до потреб в оргазмі.

Ці підходи, разом із внесками більш пізніх теоретиків, доповнюють, але не замінюють структурну теорію З. Фрейда. Смерть завжди була включена в динамічну модель психіки, ховаючись за кастрацією, сепарацією й залишенням. У цьому аспекті З. Фрейд і наступна аналітична традиція залишилися занадто поверхневими. Наступні теоретики внесли коригувальний фактор і тим самим дозволили поглибити уявлення про людину.

Одним з авторів, що заслуговують пильної уваги у зв'язку з темою нашого дослідження, був Р. Ассаджіолі, який спочатку належав до школи З. Фрейда й був одним з піонерів психоаналізу в Італії. Однак пізніше він висловив серйозні заперечення проти підходу З. Фрейда й показав недоліки й обмеженість психоаналізу. У наступні роки Р. Ассаджіолі намітив розширену модель психіки й розробив систему психосинтезу як нового методу психотерапії й самодослідження. Його концептуальна система базується на припущенні, що індивід перебуває в постійному процесі зростання, актуалізуючи свій невиявлений потенціал.

Картографія особистості за Ассаджіолі має деяку подібність із моделлю Юнга, тому що включає духовні сфери, колективні елементи психіки, має концепцію надсвідомості й трансперсональний акцент. Важливим у цій концепції, крім іншого, є поняття про те, що певні стани (які іноді вважаються навіть психотичними) вірніше розглядати як духовну кризу, в яку закладена можливість духовного зростання й трансформації особистості. Самоактуалізація, за словами Р. Ассаджіолі, «припускає радикальні зміни «нормальних» елементів особистості, пробудження здібностей, що дримали досі, сходження свідомості до нових сфер і функціонування відповідно до внутрішніх можливостей, що відкрилися. Тому не слід дивуватися, що такі сильні зміни, такі фундаментальні перетворення відзначені рядом критичних етапів».

На відміну від психоаналізу, в екзистенціально-гуманістичній парадигмі проблемі відношенню до життя й смерті приділяється набагато більше значення. Гуманістична психологія глибоко сягає «корінням» в екзистенціальну філософію, розроблену такими європейськими мислителями й письменниками, як С. Кьєркегор, К. Ясперс, М. Хайдеггер і Ж.-П. Сартр. Розвиток і становлення особистості в гуманістичній психології розглядається як творчий пошук людиною свого призначення, згоди із собою, актуалізації своїх можливостей. Представники гуманістичного напрямку в психології (А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс та інші) розглядають тенденцію до саморозвитку й особистісного росту як споконвічну здатність особистості.

Екзистенціальний погляд на людину бере початок зі специфічного усвідомлення унікальності буття окремої людини, що існує в конкретний момент часу й простору. Кожна людина є унікальною й незбагненою. Цей підхід розвиває ідею про те, що кожна людина відповідальна за те, як і ким вона стає.

З погляду екзистенціально-гуманістичного напрямку особистість сама здійснює вибір між позитивними й негативними можливостями, сама несе за це персональну відповідальність і саме в цьому – потенціали особистісного росту. Вибір у даному напрямку психології завжди пов'язаний з вирішенням фундаментальних (екзистенціальних) проблем, таких, як життя й смерть, воля й відповідальність, сенс життя та його втрата, спілкування й самотність.

Таким чином, кожна людина стоїть перед завданням наповнити своє життя сенсом. Зрозуміло, унікальний людський досвід волі й відповідальності за наповнення свого життя сенсом не дається даром. Іноді воля й відповідальність можуть бути важкою й навіть страшною ношею. У людини є воля вибору, що робить її майбутнє непередбачуваним і хвилюючим. З погляду екзистенціальних психологів, люди усвідомлюють, що вони відповідають за свою долю й тому іноді відчувають розпач, біль, тривогу й страх. Розуміння сенсу життя людини й відношення до її смерті змінювалося у психологічній науці відповідно із її розвитком від психоаналітичного підходу до екзистенціально-гуманістичного. На сучасному етапі розвитку психологічного знання з'являється тенденція до все більшої інтеграції понять «життя» й «смерті» в цілісний досвід особистості й визнання значущості подібного досвіду для особистісного росту й самоактуалізації.

Для рятувальників критична ситуація у деякій мірі є звичною умовою їх професійної діяльності, а від цього сам факт сприйняття суб'єктом праці та обміркування життя є більш цікавим з позицій його емпіричного вивчення. Крім того, на сьогодні не вирішеним залишається і питання про те, чому одна й та ж травматична подія робить безпомічною жертвою одну людину, а іншу не тільки не зачіпає, але часом навіть зміцнює.

Щоб дати повноцінну відповідь на ці запитання, треба чітко усвідомити той факт, що розвиток людини й становлення особистості – процеси нелінійні, їх рух може носити різноманітний характер і залежати від індивідуальних особливостей, а також від соціальних, культурних та інших умов.

Критична ситуація в загальному виді у сучасній психологічній науці визначається як «ситуація, в якій суб'єкт стикається з неможливістю реалізації внутрішніх потреб життя (мотивів, прагнень, цінностей і таке інше)».

Тип критичної ситуації, з погляду Ф.Є. Василюка, складається з чотирьох параметрів:

- 1) специфічної життєвої необхідності;
- 2) зовнішніх умов життєдіяльності, стосовно яких здійснюється робота переживання;
- 3) внутрішніх умов життєдіяльності, стосовно яких здійснюється робота переживання;
- 4) типу активності суб'єкта.

До критичних ситуацій автор відносить:

1. Стрес, що розуміється як організмичний рівень функціонування людини, що свідчить про напруженість вітальних потреб, які задовольняються регулярно, без тривалих відстрочок.

2. Фрустрацію – критична ситуація, що виражається в незадоволенні предметно спрямованої потреби (мотиву) у результаті зіткнення з певним бар'єром, де труднощі реалізації мотиву діяльності стають непереборними, тобто переходять у ситуацію неможливості.

3. Конфлікт, який, на відміну від фрустрації, виникає на основі двох внутрішніх спонукань, що відбиваються у свідомості у вигляді самостійних понять (цінностей). Внутрішній конфлікт протікає у формі особливого «ціннісного переживання».

4. Кризу, яка є ситуацією переживання неможливості реалізації життєвого задуму, що виникає в поворотних пунктах життєвого шляху особистості й завершується або збереженням колишнього життєвого задуму, або переродженням особистості, прийняттям нової життєвої стратегії, нових цінностей.

Як відомо, у своєму розвитку кожна людина проходить декілька універсальних для всього людства стадій, перехід на які супроводжується кризою. Е. Еріксон, наприклад, припускав, що повноцінно функціонуюча особистість формується тільки шляхом проходження у своєму розвитку послідовно всіх стадій і подолання кожної кризи, що супроводжує ту або іншу стадію розвитку.

Однак не тільки розвиток людини, але й процеси становлення особистості також мають неоднорідний характер, наповнений, за словами Е. Йоманс, «крім періодів цілісності й гармонії, поривів радості й натхнення, також і періодами дезорієнтації, відходу назад, боротьби й кризи».

На різних етапах свого життєвого шляху людина стикається із критичними ситуаціями, які можуть спровокувати особистісну кризу. На думку Дж. Якобсона, криза виникає, якщо життєві події створюють потенційну загрозу задоволенню фундаментальних потреб і при цьому вони ставлять перед індивідом проблему, від якої він не може піти і яку не може вирішити в короткий час звичними способами.

У деяких випадках можна виявити ситуації, які стають пусковим механізмом для кризи. Це може бути якийсь фізичний фактор (хвороба, аварія, операція або емоційне переживання), наприклад, ситуації, пов'язані зі смертю коханої людини, втратою родини або роботи; кризи, викликані розлукою, самотністю тощо. Фактори, що визначають кризу, можуть носити не тільки фізичний, а й особистісний і міжособистісний, а також духовний характер.

Іноді в даній культурі за такими кризами закріплюються певні назви – наприклад, «прощання з рідною домівкою» або «кризи середнього й похилого віку». Однак багато з подібних криз залишаються безіменними і являють собою серйозні особистісні потрясіння, що відбиваються як на зовнішній, так і на внутрішній сторонах життя людини.

Будь-які ситуації, що вимагають від людини змін у життєвому стилі, способу мислення або відношень до себе й навколишнього світу можна описати як критичні. В екзистенціальній термінології це можуть бути ситуації «зіткнення зі смертю», причому смерть у цьому випадку розуміється не тільки у прямому, але й у переносному значенні (як «психологічна смерть»). Адже біль або фізичне страждання – це своєрідне запам'ятовування про фізичну обмеженість, кінець й смертність, а щирі страждання, за словами Т. Йоманса, можна розглядати як якийсь досвід психологічної смерті, у тому розумінні, що ми вмираємо як носії старого способу буття й відроджуємося як носії нового».

Криза переміщує людину в маргінальне положення або нейтральну зону; специфічне положення, коли звичні стереотипи мислення й поведінки вже не працюють, а нових – ще немає. Це час між кінцем і початком, «проміжний період». Під час знаходження у просторі між «тим, що вже зруйновано» і «тим, що ще не створено» людина може зрозуміти, що для того, щоб упоратися із критичним періодом у житті, їй треба зустрітися із собою.

Критична ситуація може стати поворотним моментом у житті людини.

Будь-яка криза за своєю природою є амбівалентною, вона містить як позитивний, так і негативний компонент. Негативна складова полягає в тім, що для особистості, яка перебуває в критичній ситуації, характерна завантаженість недозволеними проблемами, почуття безнадійності, безпорадності, переживання життя як «тупика». Тиск цих почуттів штовхає людину до дій, які могли б розв'язати проблему негайно. Якщо криза не вирішена або вирішена неадекватно, то це може привнести в

особистість деструктивний аспект і тим самим ускладнити процес подальшого росту й розвитку. Затяжна криза несе в собі загрозу соціальної дезадаптації, нервово-психічних і психосоматичних розладів.

Але криза – це не тільки «загроза катастрофи», але й можливість зміни, переходу на новий щабель розвитку особистості, джерело сили, – й у цьому її позитивний аспект. Якщо людина адекватно вирішує кризу, то це дає їй можливість перейти на наступний щабель розвитку, стати більш зрілою особистістю.

Отже, ми бачимо, що в період кризи людина є відкритою для нового досвіду, а це значить, що криза може служити підставою для позитивних змін і стати важливим особистим досвідом. Біль, що відчуває людина у кризі, мотивує її на пошук нових шляхів рішення, ресурсів, на набуття нових навичок і, як наслідок, на подальший розвиток. Таким чином, характер кризи можна описати і як такий, що трансформує, тому що він одночасно несе не тільки відмову від старих звичних способів буття, але також пошук і вдосконалювання нових, більш прогресивних.

Криза в цьому випадку може стати для особистості можливістю щось змінити у собі й у своєму житті, навчитися чомусь новому, переосмислити, а іноді й уперше усвідомити свій життєвий шлях, власні цілі, цінності, відношення до себе й до інших людей.

Сутність критичної ситуації – це зустріч старого і нового «способу буття».

Таким чином, щоб розвиватися, актуалізувати свої потенційні можливості, а іноді й просто вижити, людині необхідно вчитися справлятися з різними критичними ситуаціями. Також, ми бачимо, що екзистенціально-гуманістична парадигма, яка стрімко розвивається у закордонній психологічній науці, розглядає розвиток і становлення особистості як творчий пошук людиною свого призначення, злагоди із самою собою, актуалізації своїх можливостей. Життєвий шлях особистості пов'язаний із проходженням різних критичних ситуацій, найдужчими з яких є ті, які пов'язані з усвідомленням власної смертності (невиліковна хвороба, участь у бойових діях) або зіткнення зі смертю іншого (переживання втрати близької людини). Однак в екзистенціально-гуманістичній парадигмі будь-які інші критичні ситуації (вирок про відправлення у місця позбавлення волі, втрата роботи) також можна розглядати як своєрідне «зіткнення зі смертю». Причому, смерть у даному контексті розуміється як те, що трансформує процес, відмова від старих, звичних способів буття й підбір, удосконалювання нових, більш адекватних умов, що змінилися.

Як таке поняття «кризова ситуація» окремо від особистості не існує, тому що кризова ситуація розглядається людиною крізь призму суб'єктивного сприйняття. Криза у свідомості виникає як критичне відношення людини до самої себе у плані її самопізнання. А оскільки одним з головних моментів самопізнання виступає подолання людиною самої

себе, на цьому рівні кризи можна розуміти, за словами В.М. Пряміцина, «як ексклюзивне подолання людиною самої себе та її інтеграцію в особистість».

Таким чином, критична ситуація – це така ситуація, в якій суб'єкт не може реалізувати основні потреби свого життя і яка ставить його перед необхідністю зміни способу буття (відношення до себе, до інших, до життя й смерті). У вітчизняній психології здійснення поворотних ситуацій у житті людини розуміється як передумова особистісних змін: змінюється соціальна ситуація розвитку особистості, відбувається зміна ролей, змінюється коло осіб, включених у взаємодію з нею, спектр розв'язуваних проблем і спосіб життя.

Надзвичайні (екстремальні) ситуації характеризуються, насамперед, надсильним впливом на психіку людини, що викликає в неї травматичний стрес. Психологічні наслідки травматичного стресу в крайньому своєму прояві виражаються в посттравматичному стресовому розладі (ПТСР), що виникає як затяжна або відстрочена реакція на ситуації, сполучені із серйозною загрозою життю або здоров'ю. ПТСР може розвиватися в катастрофічних обставинах практично в кожній людині, навіть за повної відсутності явної особистої схильності.

Травматичний стрес – особлива форма загальної стресової реакції. Як відомо, стрес є неспецифічною відповіддю організму на будь-яку зміну умов, що вимагають пристосувань. Центральними положеннями в концепції стресу, запропонованій у 1936 році Г. Сельє, є гомеостатична модель самозбереження організму й мобілізація ресурсів для реакції на стресор.

Стрес стає травматичним, коли перевантажує психологічні, фізіологічні, адаптаційні можливості людини й руйнує захист, коли результатом впливів стресора є порушення у психічній сфері за аналогією з фізичними порушеннями. Як стресор в таких ситуаціях виступають травматичні події – екстремальні, кризові та надзвичайні ситуації, що мають потужний негативний наслідок.

ПТСР являє собою комплекс реакцій людини на травму, де травма визначається як переживання, потрясіння, що у більшості людей викликає страх, жах, безпорадність. Це, у першу чергу, ситуації, коли людина сама переживає загрозу власному життю, смерть або травмування іншої людини. Передбачається, що симптоми можуть з'явитися відразу після перебування у травматичній ситуації, а можуть виникнути через багато років – у цьому особлива каверзність посттравматичних стресових розладів.

Як відомо з ряду досліджень, присвячених вивченню посттравматичних стресових станів, деякі люди, що пережили психотравмуючу ситуацію, пов'язану із загрозою життю, продовжують відчувати, що травма залишається актуальним моментом їх життя, заповнюючи весь простір минулого, сьогодення й майбутнього. Минуле «розколюється» на час «до» і «після» травми, сьогодення є болісним, майбутнього начебто і немає або воно «знеструмлене» – бажання, цілі, плани, усе, що рухає людиною у

звичайному житті, паралізовано. Цей стан позначений як почуття вкороченої життєвої перспективи й включений у перелік діагностичних симптомів ПТСР в Американський діагностичний стандарт. Як правило, жертви травматичного стресу втрачають цікавість до життя в цілому й до тих занять, які раніше мали для них сенс і були приємними, а також переживають почуття відгородженості від інших людей.

Під впливом травматичної ситуації у людини порушується процес сприйняття безперервності життя і руйнуються індивідуальні пояснювальні схеми, які до травматичного впливу робили суб'єктивний світ зрозумілим і передбачуваним.

Таким чином, перед людиною, що пережила екстремальну, кризову ситуацію, постає необхідність не тільки справлятися з виниклими внаслідок травматичного впливу переживаннями й необхідністю відновлення зруйнованої когнітивно-емоційної структури, але також стає важливим усвідомлення сенсу того, що відбувалося, й найчастіше – усвідомлення сенсу свого справжнього й подальшого життя, його переосмислення, формування нових значенневих орієнтирів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Науково-історичний та теоретико-методологічний аналіз проблеми розуміння особистістю смерті та відношення до життя дозволив нам зауважити, що на сучасному етапі розвитку психологічної науки питанню відношення до життя та смерті, а також вивченню сутності критичних життєвих ситуацій приділяється багато уваги, в першу чергу, через їх вплив на становлення особистості, особливо в ціннісно-смісловому аспекті. Провідну позицію в цьому питанні відведено екзистенціально-гуманістичній парадигмі.

Теоретичний аналіз дозволив встановити особливу значущість екстремальних ситуацій в осмисленні та переосмисленні особистістю свого життя. Особливе значення цей висновок набуває для людей, які частіше за інших стикаються з екстремальними ситуаціями через свою професійну діяльність. «Яскравими» представниками «екстремальних» професій є рятувальники. Незважаючи на явну теоретичну та практичну значущість досліджень смисложиттєвих та ціннісних орієнтацій у людей, які регулярно потерпають від стресових, критичних та екстремальних ситуацій, вони є майже відсутніми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская – М. : Мысль, 1991. – 276 с.
2. Александровский Ю. А. Чрезвычайные ситуации и психогенные расстройства / Ю. А. Александровский // Врач. – 1997. – № 9. – С. 2–6.
3. Бурлачук А. Ф., Коржова Е. Ю. Психология жизненных ситуаций : [учебное пособие] / А. Ф. Бурлачук, Е. Ю. Коржова. – М. : Российское педагогическое агентство, 1998. – 315 с.

4. Василюк Ф. Е. Психология переживания: анализ преодоления критических ситуаций / Ф. Е. Василюк. – М. : МГУ, 1984. – 351 с.

5. Дубровский Д. И. Смысл смерти и достоинство личности / Д. И. Дубровский // Философские науки. – 1990. – № 5. – С. 67–72.

УДК 159.91

Кратинов В.А., здобувач кафедри педагогіки та психології ХДАФК

ОСОБЛИВОСТІ ПОТРЕБОВО-МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ КУРСАНТІВ, ЯКІ НАВЧАЮТЬСЯ У ВНЗ ЗАКРИТОГО ТИПУ

У статті здійснено аналіз впливу чинників навчально-службової діяльності курсантів першого і п'ятого курсів, які навчаються на факультеті ДАІ, на їх потребово-мотиваційну сферу. Показано, що між потребами першокурсників і курсантів п'ятого курсу існують суттєві розходження. Встановлено, що їх навчально-службова діяльність викликає значні нервово-психічні напруження; негативні зміни в психіці виявлено в результаті спілкування з начальством.

Визначено також, що у значної кількості курсантів відношення до законів України незадовільне, або вони вважають, що у їх майбутній діяльності їх знання не обов'язкові. Зроблено висновок про необхідність поглибленого дослідження умов навчально-службової діяльності курсантів з метою її оптимізації.

Ключові слова: курсанти закритих ВНЗ, потребово-мотиваційна сфера, навчально-службова діяльність

Постановка проблеми. Навчально-службова діяльність курсантів ВНЗ закритого типу має бути пов'язана не тільки з освоєнням ними самої діяльності, а і з осмисленням суб'єктом діяльності відношень з оточуючими їх людьми (викладачами, офіцерами, курсантами) та формування потреб і мотивації до певних процесів, наприклад, до засвоєння законів.

Відомо також, що джерелом розвитку особистості через діяльність має бути її активність. Але досить довгий час в радянській психології активність студентів оцінювалась шляхом перевірки засвоєних ними соціально заданих нормативів поведінки і діяльності. А ефективність навчальних впливів визначалась тим, наскільки у навчанні молоді людини вдалося сформулювати заздалегідь задані властивості та якості. Тобто, не враховувалась активність суб'єкта у вибіркового відношенні до присвоєваних зразків поведінки, нормативного складу діяльності, які пов'язані з його індивідуальними цілями й намірами, інтересами, потребами, емоціями. Інакше кажучи, спроба нав'язати ззовні суспільно визнані цінності завжди буде мало продуктивна, якщо вона не узгоджується з цінностями самого суб'єкта. На наш погляд, це і сьогодні є одним із негативних явищ у навчально-службовій діяльності курсантів університетів системи Міністерства внутрішніх справ України.

Про негативне відношення до навчання і служби курсантів мова йде у дисертаційному дослідженні Н.П. Сергієнко.

Автор даного дослідження робить висновок про необхідність перегляду принципів навчання та служби курсантів у вузах правоохоронної системи. Отже, наявність невирішених питань навчально-службової діяльності курсантів, протиріччя в організації виховного процесу, недостатня психологічна підготовка їх до майбутньої правоохоронної діяльності обумовлюють необхідність вирішення цієї актуальної і практично важливої проблеми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Професійна підготовка молодих людей до майбутньої діяльності є складним і надзвичайно важливим процесом. Здійснюється вона по-різному в університетах звичайних і закритого типу. В останніх навчаються курсанти, в навчально-службовій діяльності яких виникають проблемні, важкі ситуації, або ситуації, що мають суттєве значення для цієї діяльності і сприймаються ними як критичні [1]. Це можуть бути ситуації, що вимагають негайного розв'язання життєво важливих для них питань або подолання певних труднощів, пошуку нового рішення і ресурсів переживання [3; 4].

Домінуючу роль в успішності навчально-службової діяльності курсантів відіграють їх потреби і мотивація до цієї діяльності, усвідомлення її значення як для сьогодення, так і в майбутній професії [5].

До висновку про необхідність враховувати недосконалість системи вищої освіти в Україні в період перебудови держави (особливо це стосується ВНЗ закритого типу) прийшла Н.П. Сергієнко [2].

Таким чином, дослідниками усвідомлюється значущість аналізу сучасного стану навчально-службової діяльності курсантів, доводиться також важливість в цьому процесі їх потребово-мотиваційної сфери. Але дослідження цієї проблеми у курсантів ВНЗ правоохоронної системи висвітлюється у поодиноких роботах. Отже, у зв'язку з актуальністю даної проблеми і наявністю лише фрагментарних даних в її межах ми здійснили дане дослідження.

Мета дослідження. Установити особливості потребово-мотиваційної сфери у курсантів ВНЗ закритого типу.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні взяли участь курсанти Харківського національного університету внутрішніх справ. Для дослідження було сформовано дві групи курсантів, які навчаються в Донецькому юридичному інституті Луганського національного університету. Перша (n=61) – це курсанти першого курсу; друга (n=59) складалась з курсантів, які навчаються на п'ятому курсі. Усі досліджені були чоловічої статі, віком 17 та 21 рік.

Для реалізації поставленої мети ми використали методику діагностики ступеня задоволеності основних потреб, яка була адаптована автором для проведення даного дослідження. Так, поняттями, що підлягали оцінці курсантами були наступні: навчання, служба, начальство, особис-

тісний ріст, кар'єра і відношення до закону. Для діагностики домінуючих потреб застосовувався стандартний 8-кольоровий набір Люшера.

Вивчення потреб курсантів у різко змінених умовах життя і відношення їх до його цінностей (до навчання, служби, начальства та до законів України) ми визначали одночасно у курсантів першого і п'ятого курсів, маючи на меті одержати дані для порівняння можливих змін у потребова-мотиваційній сфері упродовж їх навчання та служби.

Отримані дані свідчать про різне відношення досліджених курсантів до основних потреб у їх житті і діяльності. Так, 17,5 % першокурсників і 18,2 % курсантів п'ятого курсу пов'язують поняття «навчання» із зеленим кольором. Це означає, що згадана кількість досліджених осіб процес навчання розцінюють як можливість самоствердження і, що воно у них викликає завзятість і наполегливість.

Співвіднесення поняття «навчання» з фіолетовим кольором дає право стверджувати, що у цих суб'єктів є домінуюча потреба «відірватись» від реальної дійсності у процесі навчання, тобто використати його як можливість задоволення своїх ірраціональних домагань. Таким чином до згаданого поняття відносяться 20,3 % першокурсників і 28,8% курсантів п'ятого курсу.

Зв'язок поняття «навчання» з червоним кольором продемонстрували 11,5 % курсантів першого курсу і 9,1 % - п'ятого. Отриманий вибір свідчить про те, що указана кількість курсантів вкладають у процес навчання значний обсяг життєвої енергії, проявляючи при цьому велику активність.

Співвідношення поняття «навчання» з синім кольором означає, що у цих людей спокійне, урівноважене відношення до цієї діяльності. Серед першокурсників таких виявилось 10,2 %, а курсантів п'ятого курсу - 25,8 %.

Аналізований зв'язок поняття «навчання» з коричневим кольором дозволяє відмітити відношення досліджених осіб до навчання як до джерела негативних переживань, яке викликає нервово-психічне напруження. Таких першокурсників було 23,2 %, а курсантів п'ятого курсу – 6,2 %.

Виявлено також, що тільки 11,7 % першокурсників і 8,9 % курсантів п'ятого курсу поняття «навчання» зв'язали з жовтим кольором. Така уява досліджених може трактуватись як те, що вони зв'язують із навчанням можливість пережити різні яскраві враження, довідатись про щось нове, одержати емоційну розрядку, спокій.

Зв'язок поняття «навчання» з чорним кольором установлено у 5,6 % курсантів з першого курсу і у 3,0 % - з п'ятого. Такі оцінки дозволяють говорити про те, що указана кількість досліджених осіб мають бажання взагалі відмовитись від навчання, тобто вони його сприймають негативно.

Байдуже відношення до навчання означає вибір курсантами сірого кольору. Таких осіб на першому курсі виявилось 7,1 % та 2,1 % - на п'ятому.

До наступного поняття «служба» 28,7 % курсантів першого курсу віднесли чорний колір. Це свідчить про те, що майже у третини курсантів негативне відношення до служби. Водночас курсанти п'ятого курсу чорний колір із службою зв'язують значно менше, а саме - на рівні 13,3 %.

Співвідношення поняття «служба» з сірим кольором є доказом бажання досліджених осіб якомога менше відчувати її дію на собі, у крайньому разі - у них нейтральне відношення до цього процесу. Серед курсантів першого курсу 20,6 % вирішили саме так, а у їх колег з п'ятого курсу до такого рішення прийшли 17,6 % суб'єктів.

Зв'язок поняття «служба» із синім кольором у першокурсників дорівнював 4,1 % і 6,7 % у курсантів п'ятого курсу. Це означає, що указана кількість курсантів урівноважено і спокійно відносяться до служби.

Червоний колір зв'язують із поняттям «служба» 14,6 % першокурсників і 3,3 % курсантів п'ятого курсу. Ймовірно, цей процес у даної кількості досліджених осіб викликає підвищену затрату енергії і вимагає значної активності.

Зв'язок якогось процесу з зеленим кольором досить часто трактують як свідчення позитивного відношення до нього людини. Відносно поняття «служба» курсанти розділились наступним чином: поєднали його із зеленим кольором 5,7 % першокурсників і 2,9 % курсантів п'ятого курсу.

Жовтий колір до поняття «служба» підбрало 7,7 % першокурсників і 5,8 % курсантів п'ятого курсу. Зв'язок зі згаданим кольором означає, що до цього процесу у курсантів недостатньо щире відношення.

Наступне поняття - «начальство». 6,0 % курсантів першого курсу зв'язали його з синім кольором, що означає відсутність у цих осіб напружених емоційно насичених відносин з командирами і начальниками, а є довірливе відношення до начальницького складу.

Зв'язок поняття «начальство» з червоним кольором говорить про активне прагнення цих опитаних до заняття ними керівної посади, тому що ними керівництво сприймається як джерело агресії і сили. Серед курсантів першого курсу таких було 29,3 %, а п'ятого курсу – 18,5 %.

Співвідношення поняття «начальство» із зеленим кольором дає можливість відмітити, що курсанти, які зв'язують це поняття з таким кольором у відносинах з начальством проявляють критичний аналіз, послідовність і прагнуть справляти на керівництво гарне враження. Таких осіб серед першокурсників виявлено 17,5 % і 20,6 % курсантів п'ятого курсу.

Асоціація поняття «начальство» з коричневим кольором викликає у опитаних осіб негативні емоції, переживання і навіть страх. Для курсантів першого курсу такі стани притаманні для 38,8 %, водночас для їх товаришів з п'ятого курсу цей стан характерний для 12,1 %.

Сірий колір зв'язують з поняттям «начальство» 20,5 % курсантів першого і 7,8 % п'ятого курсу. Таке відношення до цього поняття у поєднанні з сірим кольором означає, що ці курсанти не бажають зіштовху-

ватись з начальством у процесі своєї навчально-службової діяльності або вважають, що краще вплив керівництва на себе обмежити.

Асоціацію розглядаємого поняття з фіолетовим кольором можна трактувати як свідчення недостатньо сформованих відносин у них до керівництва. Серед першокурсників таких курсантів було 13,3 %, а курсантів п'ятого курсу, що мають такі асоціації – 6,4 %.

Відношення поняття «начальство» до жовтого кольору виявлено у 6,8 % курсантів першого курсу і 3,3 % - п'ятого курсу. Взаємозв'язок цього поняття з жовтим кольором дозволяє думати про присутність у цих людей потреби у захисті з боку начальства і їх бажання мати вільні відносини з керівництвом.

Слід також підкреслити, що зв'язали поняття «начальство» із чорним кольором 7,5 % курсантів першого курсу і 2,6 % - п'ятого. У зв'язку з отриманими даними можна припустити про наявність у цих курсантів нетерпіння тиску з боку керівництва і небажання підкорятись і зважати на їхній авторитет.

Стосовно поняття «особистісний ріст» можна відмітити, що велика кількість курсантів (30,2 % - першого та 40,6 % - п'ятого курсів) зв'язали його із червоним кольором. Таке рішення опитаних може бути зв'язане з жагучим прагненням їх до саморозвитку. Отже отримання цих даних додає нам віри у можливість доказу нашої робочої гіпотези, а саме, до саморозвитку через психологічну підготовку можна оптимізувати негативну дію на них стресогенних чинників навчання і служби.

Зв'язок поняття, яке розглядається, з зеленим кольором означає, що в процесі особистого самовдосконалення ці особи проявлятимуть більшу наполегливість, завзятість, тому що це є для них одним із засобів самоствердження. Таких курсантів серед першокурсників знайшлося 20,0 % і 24,1 % - з п'ятого курсу.

Асоціація поняття «особистісний ріст» з фіолетовим кольором означає, що, ймовірно, ті, хто підібрав цей колір у зв'язку з даним поняттям, мають недостатньо сформоване уявлення про те, що собою являє особистісний ріст або ці особи пред'являють до себе нереальні вимоги. У групі першокурсників таких було 10,2 %, а серед курсантів п'ятого курсу – 9,8 %.

Синій колір співвіднесли з поняттям «особистісний ріст» 4,3 % курсантів першого курсу і 3,8 % - з п'ятого. Такий зв'язок можна пояснити наявністю у них спокійного, планомірного відношення до процесу саморозвитку та відсутністю стрімких поривів і спадів активності на цьому шляху.

Коричневий колір співвідносять з поняттям «особистісний ріст» 6,6 % курсантів першого курсу і 3,1 % - з п'ятого. Останнє слід розуміти як підтвердження нездатності або неможливості цих людей займатися своїм розвитком.

Зв'язок поняття, що вивчається, з сірим кольором вибрали 1,2 % курсантів першого курсу і 6,8 % - п'ятого. Такий вибір досліджених осіб говорить про байдуже відношення їх до самовдосконалення і про їх бажання проявити у цій справі пасивність.

Співвіднесення поняття «особистісний ріст» з жовтим кольором означає наявність у осіб, які не проявили прагнення до самовдосконалення при відсутності чітких поглядів і розуміння змісту цього процесу.

До поняття «кар'єра» велика кількість (39,8 %) курсантів, особливо першого курсу, віднесли, зв'язуючи його з фіолетовим кольором. Серед курсантів п'ятого курсу таких осіб менше – 16,5 %. Ймовірно, першокурсники ще не мають досить чіткого і ясного уявлення по відношенню до кар'єрного росту, а вдале просування по службі здається їм ще далеким і нереальним.

Співвідношення поняття «кар'єра» з сірим кольором теж говорить про пасивне ставлення курсантів до процесу пересування вверх по службі. Серед курсантів першого курсу таких було 7,8 %, а четвертого – 4,2 %.

Зелений колір асоціювали з поняттям «кар'єра» 15,2 % курсантів першого курсу і 14,1 % - п'ятого. Цей вибір курсантів можна пояснити наявністю у них прагнення домогтись кар'єрного росту, проявляючи при цьому наполегливість і завзятість.

А зв'язок даного поняття із червоним кольором здійснили 19,5 % курсантів першого і 6,2 % - четвертого курсу. Інакше кажучи, зазначена кількість досліджених осіб має намір активно й енергійно підніматись службовими сходами, витрачаючи на цьому шляху значну енергію.

Синій колір і поняття «кар'єра» асоціювались у 6,8 % курсантів першого і 4,2 % - п'ятого курсу. Це означає, що у даної кількості курсантів уява про кар'єрний ріст як про явище, що здійснюється саме по собі без особливих витрат енергії і часу, тому можна спокійно чекати результатів цього процесу.

Зовсім негативне відношення до кар'єрного росту у осіб, які зв'язали це поняття з чорним кольором. Такі суб'єкти вважають, що просування по службі не для них, вони згодні відмовитись від реалізації цього процесу. Серед першокурсників таких курсантів виявилось 5,3 %, а курсантів п'ятого курсу – тільки 1,0 %.

І, нарешті, аналіз одного із основних понять «відношення до закону». Справа в тому, що відношення курсантів до цього поняття, розуміння його значущості для їх професійного становлення, ролі в навчально-службовій діяльності багато в чому обумовлює їх успішність у майбутній професійній діяльності.

Так, співвідношення поняття «відношення до закону» із синім кольором демонструє байдуже, в крайньому разі, спокійне відношення до засвоєння правових норм опитаних курсантів. Серед них першокурсників виявилось 7,3 %, а курсантів п'ятого курсу ще менше – 6,6 %.

Зв'язок цього поняття з зеленим кольором розглядається як можливість підняття за рахунок засвоєння законодавчих актів самооцінки, особистого «Я». Треба погодитись, що це уже позитивний крок у бік реалізації змісту цього поняття у житті курсантів. Хоча 18,8 % першокурсників мали таку асоціацію і 20,8 % курсантів п'ятого курсу.

Співвідношення поняття «відношення до закону» із фіолетовим кольором несе з собою негативне відношення до даного процесу. Особи, які здійснили вибір цього кольору, вважають законослухняність недостойною їх уваги, краще її замінити чимось більш прийнятним для них особисто. Таку точку зору мали 13,7 % першокурсників і 19,3 % курсантів п'ятого курсу.

Ще в більшій мірі небажаним є засвоєння законів курсантами, які асоціювали це поняття з коричневим кольором. Добре, що таких курсантів зовсім мала кількість: 1,1 % - з першого і 2,3 % - з п'ятого курсів.

Схоже відношення до цієї потреби демонструють особи, які у зв'язку з нею обрали чорний колір. Таких курсантів у групі першокурсників 1,3 %, а у курсантів з п'ятого курсу - 1,8 %. Ці особи вважають, що засвоєння законів - не для них, що це майже пуста витрата часу.

Зв'язок поняття «відношення до закону» із сірим кольором може означати, що для осіб, які здійснили такий вибір, це заняття зовсім байдуже, вони відносяться до цього процесу пасивно і можуть більше спостерігати за ним. Серед першокурсників таких виявилось 1,7 %, а серед курсантів п'ятого курсу – 4,1 %.

Жовтий колір, що асоціюється у опитаних суб'єктів з поняттям «відношення до закону», дозволяє говорити, що ці курсанти зв'язують з ним можливість набуття не тільки знань про закони України, а й поліпшити успішність у навчанні і, крім того, можливість у майбутній професійній діяльності їх використовувати.

Співвідношення цього поняття з червоним кольором відрізняє курсантів як осіб, які у найбільш позитивному плані сприймають процес засвоєння законів як необхідний, бажаний і, безумовно, позитивний. Вони згодні у процес вивчення законів вкладати багато сил, енергії, ставитись до цього відповідально і серйозно і сподіваються отримати як результат підмогу у професійному зростанні.

Висновки.

1. Отримані дані дають змогу переконатись, по-перше, у тому, що у значній кількості курсантів навчання і служба викликають нервові напруження і негативне відношення до них; по-друге, більше половини з них вважають, що необхідно самостверджуватись, домагатись особистісного росту; по-третє, відношення до начальства у 38,8% першокурсників і 12,1% п'ятикурсників викликає негативні емоції, переживання і навіть страх. Більше п'ятої частини першокурсників (20,5%) і 7,8% курсантів п'ятого курсу не вважають, що вплив начальства на себе краще обмежити, тобто не зіштовхуватись з ним.

2. Особливе занепокоєння викликає відношення курсантів до законів України: 13,7% першокурсників і 19,3% п'ятикурсників вважають недостойним їх уваги це заняття, а від 1,1% до 2,3% курсантів не бажають засвоювати закони, або вважають, що це пуста трата часу. Безумовно, майбутні правоохоронці не можуть ігнорувати закони України, вони, перш за все, повинні бути законослухняними.

3. Пасивне і негативне відношення курсантів до навчання, начальства та до законів країни свідчить про необхідність поглибленого дослідження умов їх навчально-службової діяльності, пошуку нових форм і шляхів виховної роботи, перегляду відношення керівного складу до курсантів та використання ділових ігор, розроблених з метою корекції та оптимізації перелічених процесів психологічної підготовки.

Перспективою подальших досліджень може бути виявлення впливу на особистість курсантів чинників навчально-службової діяльності та пошук шляхів її оптимізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Макаренко П. В. Психологічна адаптація працівників ОВС до професійної діяльності / П. В. Макаренко // Вісник університету внутрішніх справ. – 1999. – №8. – С.162–164.

2. Сергієнко Н. П. Психолого-правові засади формування особистості майбутніх працівників ОВС у процесі професійної підготовки : автореф. дис. ... к. псих. наук : спец. 19.00.06 – «Юридична психологія» / Сергієнко Надія Павлівна. – Харків, 2005. – 19 с.

3. Слепцов В. В. Процесс обучения как фактор воспитания будущих офицеров внутренних войск МВД России: автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 – «Теория и методика профессионального образования» / В. В. Слепцов. – СПб., 1996. – 18 с.

4. Трусъ А. А. Личностные и социально-психологические предпосылки успешности деятельности курсантов военного вуза : автореф. дис. ... к. псих. наук : спец. : 19.00.05 - «Социальная психология: психология социальной работы» / Трусъ Александр Алексеевич. – М., 1998. – 23 с.

5. Устюжанин В. Н. Формирование военно-профессиональных учений командиром подразделения у курсантов вузов внутренних войск МВД России : автореф. дис. ... к. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика и история педагогики» / Устюжанин Виктор Николаевич. – СПб., 1997. – 19 с.

Кулешов М.М., к. т. н., доцент, професор кафедри управління та організації діяльності у сфері цивільного захисту НУЦЗУ

ПРО ДЕЯКІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ КАДРОВОГО РЕЗЕРВУ ТА ПІДГОТОВКИ КЕРІВНИКІВ СЛУЖБИ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ

В статті викладені підходи до формування якісного складу резерву керівних кадрів МНС України, їх системи підготовки та оцінки кандидатів на керівні посади.

Ключові слова: резерв, оцінка, метод, модель, керівник, фактор, критерій.

В статье изложены подходы до формирования качественного состава резерва руководящих кадров МЧС Украины, их системы подготовки и оценки кандидатов на руководящие должности.

Ключевые слова: резерв, оценка, метод, модель, руководитель, фактор, критерий.

Постановка проблеми. Ефективне керівництво органами і підрозділами служби цивільного захисту як під час їх повсякденної планової діяльності, так і в умовах екстремальної і кризової ситуації у багатьох випадках залежить від належної організації роботи з підготовки управлінських кадрів. Ця робота розпочинається з формування кадрового резерву керівників і передбачає процедуру відбору працівників потенційно спроможних до керівної діяльності, які після відповідної цілеспрямованої підготовки можуть висуватися на керівні посади. Разом з тим саме на стадії відбору трапляються випадки формального підходу до цієї справи. Тобто не проводиться поглиблене вивчення кандидатів до складу резерву, спираючись на науково обґрунтовані форми і методи оцінки особистих якостей претендентів на керівні посади. Крім цього, є потреба в удосконаленні системи професійної підготовки керівників, адже професійне становлення, розвиток керівника є дуже складний і тривалий процес, який супроводжує особу протягом усього її життя.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемам формування якісного складу кадрового резерву та його підготовки присвячено багато наукових праць та публікацій [1; 2; 3; 4], в яких викладені підходи до організації роботи з персоналом, підбору кадрів, їх класифікації, підготовки, формування резерву на посади. Крім цього, існують відомчі документи, у тому числі в Міністерстві надзвичайних ситуацій України (МНС) [5], які регулюють процеси створення кадрового резерву та визначають порядок його підготовки. Необхідність організації системної підготовки професійних управлінців, навчання яких має відбуватися протягом усієї службової кар'єри, підтверджується політикою усіх розвинутих країн світу [4].

Разом з тим більшість цих робіт носить загальний характер і присвячені вирішенню проблем формування якісного складу кадрів «взагалі», без орієнтації їх на управлінську діяльність і не враховують багато інших чинників, які треба мати на увазі при прийнятті рішень щодо спроможності кандидатів на керівні посади у майбутньому ефективно здійснювати управлінські функції.

Мета - розглянути складові елементи системи формування якісного складу керівних кадрів служби цивільного захисту.

Виклад основного матеріалу. Відбір керівних кадрів МНС і подальше їх переміщення передбачає постійну роботу не тільки з виявлення людей, придатних за своїми якостями до професійної управлінської діяльності, а і їх подальшої підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації.

Резерв формується з метою підготовки керівників для наступного планомірного заміщення конкретних посад. При цьому розширюються можливості своєчасної заміни керівників, які з різних причин залишають посади.

У практиці не виключається можливість висунення та призначення осіб на керівні посади і поза резервом. Разом з тим найкращим засобом забезпечення своєчасного заміщення працівників залишається підготовлений належним чином резерв кадрів.

Під кадровим резервом слід розуміти групу керівників і фахівців, які мають здібності до управлінської діяльності, відповідають вимогам до відповідної посади, пройшли відбір і систематичну цільову підготовку.

Найбільш характерними для МНС, на погляд автора, є такі типи резерву, як:

- за видами діяльності;
- за часом призначення.

За видами діяльності може формуватися:

- резерв розвитку - група керівників і фахівців, які готуються до роботи в рамках нових напрямів. Вони можуть обирати один із двох видів кар'єри: професійну або керівну;

- резерв функціонування - група керівників і фахівців, які повинні у майбутньому забезпечити ефективне функціонування організації (органу або підрозділу МНС). Ця категорія співробітників орієнтується на керівну кар'єру.

За часом призначення кандидатів доцільно розділяти на дві групи:

- група А - кандидати з резерву, які вже можуть бути висунуті на вищі посади (пройшли цільову підготовку та відповідають встановленим вимогам за своїми якостями і здібностями);

- група В - кандидати з резерву, висування яких планується в найближчі 3 роки (особи, процес підготовки яких не завершений).

При формуванні кадрового резерву слід дотримуватися наступних принципів:

актуальність резерву, тобто потреба в заміщенні посад повинна бути реальною;

відповідність кандидата посаді і типу резерву - вимоги до кваліфікації кандидата, рівень професіоналізму, здібності тощо;

перспективність кандидата - орієнтація на професійне зростання, вимоги до освіти, стаж роботи на посаді, динамічність кар'єри, стан здоров'я.

З урахуванням того, що підготовка професійного керівника на базі вищої школи займає 4-6 років, а розквіт творчої діяльності людини настає в 35-40 років; вік кандидатів в резерв для висування на керівні посади нижчого і середнього рівнів управління не повинен, як правило, перевищувати 25-30 років [3].

На практиці ми маємо декілька рівнів резерву. Перший рівень – це резерв кадрів для заміщення посад молодшого начальницького складу. Другий рівень передбачає заміщення посад середнього начальницького складу. Наступний рівень резерву орієнтований на заміщення посад старшого і вищого начальницького складу органів і підрозділів МНС України.

Для організації роботи з формування і підготовки кадрового резерву керівників нижчого, середнього і вищого рівнів управління пропонується наступна схема (рис.1).

Основний резерв складають керівники різних рангів (рівнів). Саме на системі роботи з цим контингентом акцентуємо свою увагу.

Отже, як правильно організувати роботу з формування резерву керівного складу та його підготовки.

Відомчими документами МНС і зокрема "Інструкцією про порядок формування кадрового резерву на посади, що підлягають заміщенню особами рядового і начальницького складу в органах і підрозділах цивільного захисту" визначено порядок формування кадрового резерву та організація навчання і стимулювання осіб, зарахованих до резерву [5]. Для розвитку цього та реалізації принципів, на яких ґрунтується формування кадрового резерву, робота з резервом керівних кадрів передбачає такі етапи:

- аналіз потреб в резерві;
- формування самого резерву;
- підготовка осіб, які включені до складу резерву.

Аналіз потреби в резерві включає в себе прогноз зміни структури апарату управління від районного до обласного рівня, удосконалення системи просування і переміщення працівників по службі, визначення ступеня забезпеченості резервом номенклатурних посад керівників.

За підсумками цього аналізу стає можливим визначення поточної і перспективної потреби в резерві.

На етапі формування і складання списку резерву необхідно враховувати такі найважливіші моменти, як:

- категорія посад, які є базовими для створення резерву керівника конкретного підрозділу, диференціація резерву залежно від напрямку діяльності служби цивільного захисту;
- можливість підбору заступників для відповідної групи керівників.

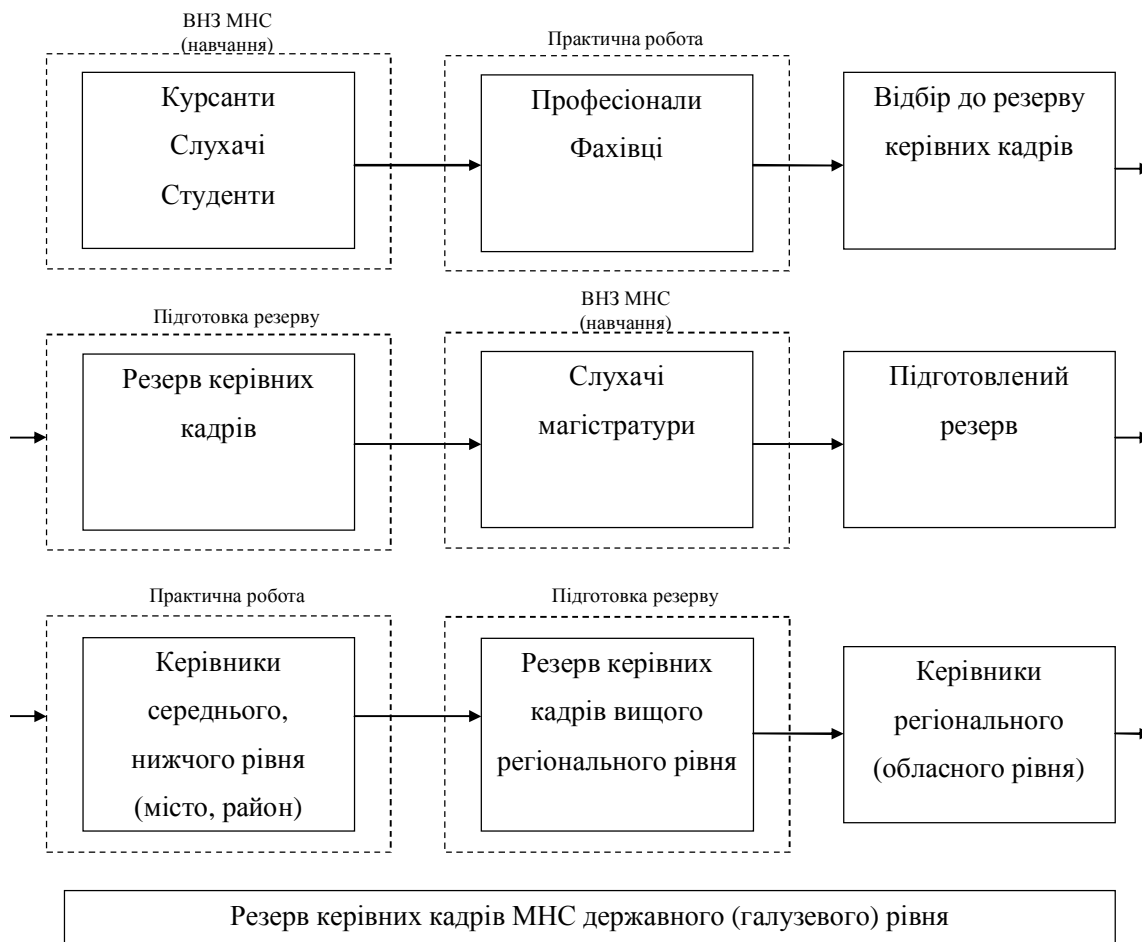

Рис.1 – Схема формування та підготовки резерву керівників служби цивільного захисту МНС України

Крім цього, на стадії відбору кандидатів до резерву використовуються такі методи, як:

- спостереження за поведінкою працівника в різних ситуаціях (на службі, в побуті та ін.);
- оцінка результатів службової діяльності;
- метод загального угруповання працівників - порівнюються якості претендентів з вимогами посади, на яку вони можуть претендувати. За відповідними вимогами обирається кращий кандидат (кандидати).
- інтерв'ю (бесіда) за спеціально складеним планом (запитаннями), або без плану, для виявлення потрібних відомостей про особу (прагнень, потреб, мотивів поведінки та ін.);
- аналіз документальних даних: автобіографій, характеристик, висновків службових атестацій тощо.

Для оцінки ефективності праці, ділових і особистісних якостей осіб начальницького складу на етапі відбору їх до резерву пропонується використовувати наступні критерії:

- професійна майстерність;
- проявлення творчого підходу в роботі;
- самостійність в роботі;
- своєчасність виконання завдань;
- складність робіт, які виконуються;
- якість робіт, які виконуються;
- службова дисципліна, відношення до праці;
- соціально-психологічні якості;
- відповідність кваліфікації робітника посадовому положенню.

Крім останнього критерію, який оцінює кадровий підрозділ, усі інші повинні оцінюватися безпосереднім керівником.

При формуванні системи якостей керівника на резервованій посаді доцільно використовувати базову модель керівника служби цивільного захисту [1].

Ефективність і якість відбору кандидатів на посади керівників із числа наявного кадрового резерву будуть значно підвищені при використанні професіограм – типових посадових, професійно-кваліфікаційних моделей. В такій моделі, яка розробляється для кожної окремої посади, вказуються головні якості, що вимагаються від кандидата на цю посаду. В професійно-кваліфікаційній моделі майбутній керівник має бути представлений таким, яким хотіли б його бачити. Використання моделі керівника значно полегшує вирішення питання щодо призначення особи на керівну посаду або зарахування до резерву, оцінки ступеня його відповідності займаній посаді і перспектив просування по службі.

В узагальненому вигляді найбільш вагомими факторами і критеріями, які підлягають урахуванню при відборі кандидата на керівну посаду з числа підготовленого резерву, є:

- професіоналізм і компетентність (освітній рівень і досвід роботи, рівень професійної підготовки, самостійність у прийнятті рішень, вміння аргументувати свою позицію, відстоювати її та ін.);
- мотивація праці (інтерес до професійних проблем і творчої праці, орієнтація на перспективу, успіх і досягнення, прагнення до розширення кругозору, готовність до соціальних конфліктів в інтересах підлеглих і справи, готовність до обґрунтованого ризику);
- особистісні якості і потенційні можливості (уважність, гнучкість, доступність, авторитетність, тактовність, комунікабельність, високий рівень інтелігентності, наявність організаторських здібностей, нервово-психологічна та емоційна стійкість та ін.).

Як можна розрізнити ці якості у кандидатів до резерву?

Більшість цих якостей легко розпізнаються і оцінюються під час реалізації вищезазначених методів відбору: оцінка, інтерв'ю, аналіз документальних даних.

Оцінка деяких окремих якостей, таких, як самостійність у прийнятті рішень, наявність організаторських здібностей, готовність до обґрунтованого ризику стосовно осіб, які включаються до резерву з діючого складу керівників, (з метою висунення на керівну посаду більш високого рівня), теж не є проблемою. Адже вона впливає з аналізу управлінської діяльності і оцінки саме цих керівників.

Більш проблематичним є виявлення зазначених якостей у осіб, які вперше залучаються до резерву керівних кадрів.

У цієї категорії кандидатів виявити та оцінити наявність окремих якостей можливо, як правило, тільки під час підготовки діючого резерву через виконання особою відповідних доручень, обов'язків під час стажування тощо. Крім цього, багато з перелічених якостей при наявності у кандидата широкого спектра розумових здібностей прищеплюються під час проходження спеціального навчання, а в подальшому удосконалюються під час перебування його вже на керівній посаді.

Питання, навколо якого може виникнути дискусія, стосується того, яким повинен бути резерв - відкритим або закритим. Чи слід сповіщати про нього самого резервіста, щоб уникнути в подальшому розчарування і образ? Мабуть, мало хто має сумнів у тому, що резерв треба формувати як відкритий, з широким залученням громадськості. Майбутньому керівникові корисно заздалегідь знати про можливе підвищення на посаді. Це буде сприяти формуванню у працівника визначеності в перспективі свого службового просування, поєднання особистих життєвих планів з даною системою, де помітили й оцінили його здібності. Крім цього, знаючи про це, він буде більше приділяти уваги своїй професійній підготовці.

Разом з тим слід пам'ятати, що включення працівника до резерву - це не більше як свідчення його відбору до навчання професії керівника і зовсім не є гарантією його призначення на посаду.

В умовах гласності створюється обстановка, яка сприяє громадській перевірці особистих якостей резервіста. Зрозуміло, що до людини, яка є кандидатом на посаду, колектив придивляється більш уважно, і якщо вона не відповідає сподіванням, то це буде, напевно, своєчасно виявлено.

Звичайно, що формування особи як керівника не завершується терміном перебування в резерві та етапом підготовки, а продовжується після призначення на керівну посаду протягом усього періоду службової кар'єри.

В психології і акмеології під особистим професіональним розвитком розуміється процес формування особистості (в широкому розумінні) і її професіоналізму під час саморозвитку, навчання, професійної діяльності.

Пропонується наступна модель професійного розвитку керівника (рис.2) [3].

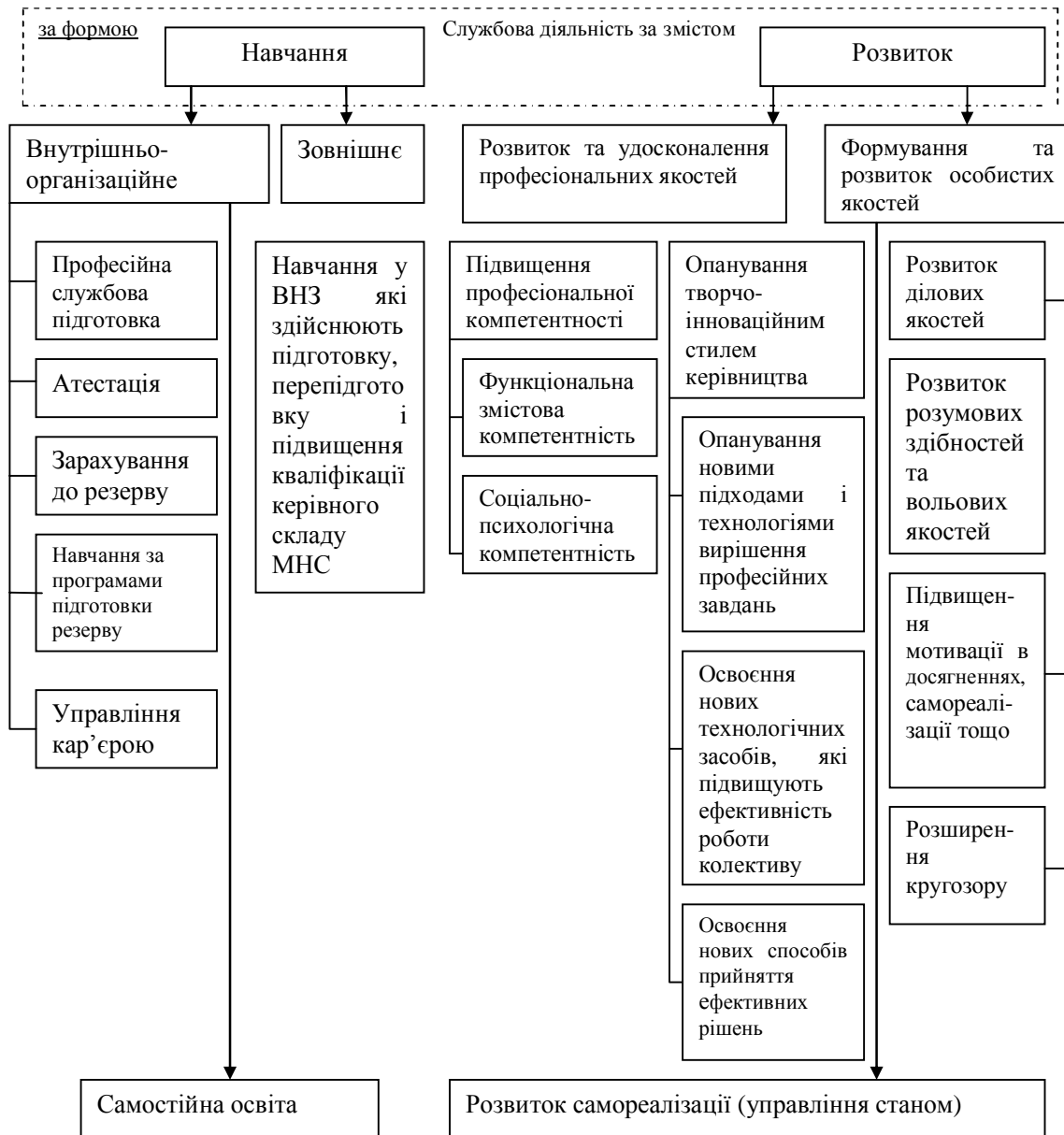

Рис.2 – Модель професійного розвитку керівника

В цій моделі, яка може бути адаптованою до МНС, відображені процеси безперервного професійного розвитку осіб начальницького складу МНС, основа яких закладається у вищих навчальних закладах МНС, де поряд з наданням професійних знань дуже важливе формування в особи, яка навчається, мотивації до діяльності, ціннісних орієнтацій, що направлені на прогресивний розвиток, прагнення стати професіоналом своєї справи. Виходячи із цієї моделі, професіональне становлення (розвиток) керівника здійснюється у формі навчання, яке відбувається самостійно, за місцем служби або у спеціалізованому навчальному закладі.

Висновки. Використання запропонованих підходів органами управління МНС України сприятиме підвищенню рівня управлінської компетентності керівників та зменшить імовірність призначення на керівні посади осіб, не здатних до управлінської діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Основи управління в органах і підрозділах МНС України : [навч. посібник / Альбоцій О. В., Болотських М. В., Кулешов М. М., Калашников О. О., Попов В. М., Рашкевич С. А., Рогозін А. С., Садковий В. П., Труш О. О.]. – Харків, НУЦЗУ, 2009. – 370с
2. Кузнецов В. И. Управление персоналом : [учебно-практическое пособие] / В. И. Кузнецов. – М. : Наука, 1999. – 287 с.
3. Порошин А. А., Эфанова И. Н. и др. Диагностика профессионального развития руководителей ГПС : [методические рекомендации] / А. А. Порошин, И. Н. Эфанова. – М. : ВНИИПО, 2001. – 282 с.
4. Токарева В. І. Науково-теоретичні засади формування і системи підготовки управлінського персоналу в Україні / В. І. Токарева. – К. : Освіта, 2005. – 328с.
5. Інструкція про порядок формування кадрового резерву на посади, що підлягають заміщенню особами рядового і начальницького складу в органах і підрозділах цивільного захисту (Наказ МНС України № 854 від 24.11.08р.)

УДК 159.92

Куфлієвський А.С. к.психол.н.,доцент, начальник соціально-психологічного факультету НУЦЗУ ;

Гузенко В.А., . к.т.н., начальник оперативно-тактичної кафедри НУЦЗУ;

Соколов Д.Л. к.т.н., доцент оперативно-тактичної кафедри НУЦЗУ;

Неклонський І.М., ст.викладач оперативно-тактичної кафедри НУЦЗУ

ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ КУРСАНТІВ ТА СТУДЕНТІВ НА СМУЗІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ РЯТУВАЛЬНИКІВ

Стаття присвячена проблемі психологічної підготовки рятувальників до екстремальних умов служби. Велику роль в процесі адаптації до служби грає психологічна і психофізична готовність рятувальника.

Ключові слова: професійна діяльність рятувальників, екстремальні умови служби, смуга психологічної підготовки рятувальників.

В статті аналізується проблема психологічної підготовки спасателів к екстремальним умовам служби. Большую роль в процессе адаптации к службе играет психологическая и психофизическая готовность спасателя.

Ключевые слова: профессиональная деятельность спасателей, экстремальные условия службы, полоса психологической подготовки спасателей.

Постановка проблеми. Професійна діяльність спеціальних підрозділів МНС, рятувальників і пожежних в своїй повсякденній практиці пов'язана з впливом на фахівців великого числа стресогенних чинників і відноситься до категорії екстремальних. Тому поряд з вимогами високого рівня професійних знань, умінь, навичок, високі вимоги пред'являються до рівня психологічної підготовки фахівців даних професій.

Термін «психологічна підготовка» найчастіше використовується для позначення широкого кола дій, які спрямовані на формування і розвиток психічних процесів і якостей особистості рятувальників, необхідних для успішної професійної діяльності.

Під психологічною підготовкою розуміється процес цілеспрямованого формування психічних якостей, що забезпечуються готовність рятувальників до успішних дій в різних умовах обстановки.

Психологічна підготовка - це система заходів щодо формування у працівників МНС стану готовності до подолання психологічного негативного впливу стрес-чинників надзвичайної ситуації й ефективного вирішення професійних завдань у ході проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт в зв'язку з їх ліквідацією.

В основі досягнення у кожного рятувальника стану психологічної готовності лежить процес формування стійких психічних якостей, необхідних для виконання будь-якого поставленого завдання в різних умовах професійної діяльності, а також здатності протистояти психотравмуючим чинникам. Це є головною метою психологічної підготовки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Психологічна підготовка - один з аспектів використання наукових досягнень психології, реалізації її засобів і методів для підвищення ефективності професійної діяльності.

Дуже істотним понятійним компонентом психологічної підготовки є взаємодія видів підготовки (психологічної, фізичної, спеціальної, технічної, теоретичної). Найчастіше психологічна підготовка розглядається як один з видів підготовки. У цьому випадку їй, поряд з іншими видами, відводиться певна роль у плануванні процесів підготовки, призначаються відповідні цілі, форми і методи. Такий підхід спрощує вирішення організаційних завдань і структурування підготовки, проте є проблематичним для вирішення завдань системної взаємодії різних її видів.

Психологічна підготовка може бути розглянута не тільки як особливий вид підготовки, поряд з фізичної, спеціальної, тактичної, теоретичної, технічної, але і як особлива функція кожного з цих видів підготовки - функція формування суб'єктивного ставлення, оцінки значимості всіх видів виконаної роботи для успіху в професійній діяльності. Тільки в цьому випадку досягається більш високий системний рівень підготовки, коли всі дії рятувальника організуються відповідно до логіки високих досягнень, мають чітку мотиваційну структуру. І саме ця суб'єктивізація сприяє включенню цілеспрямованих дій рятувальника до

складу діяльності. Суб'єктивізація - умова і процес виникнення і розвитку активності людини, в якому його психіка збагачується знаннями і засобами перетворення дійсності, укладеними в освоєваної діяльності. Подальше використання цього збагаченого психічного образу самим суб'єктом при вирішенні практичних завдань створює передумови для оцінки відповідності цього образу реальній дійсності. Практична перевірка реального значення психічного образу для даного суб'єкта робить його прибічником, прихильником або, навпаки, противником освоєваної діяльності. Отже, психологічна підготовка - це формування, розвиток і вдосконалення властивостей психіки, необхідних для успішної діяльності спортсменів та команд.

Використовуючи у своїй діяльності випробувані рекомендації з психологічної підготовки, в Національному університеті цивільного захисту України не забувають про пошук нових її методів, постійно виявляють турботу про вдосконалення матеріально-технічної бази з урахуванням вимог психологічної підготовки. З даною метою і була створена смуга психологічної підготовки рятувальників.

Виклад основного матеріалу. Смуга психологічної підготовки рятувальників Національного університету цивільного захисту України, що містить імітатори конструкцій та імітатори пожеж, відрізняється від аналогів тим, що додатково введені імітатори вибухів вибухонебезпечних елементів конструкцій. Імітатори вибухів виконані у вигляді звукових випромінювачів.

В свою чергу звукові випромінювачі можуть бути виготовлені з п'єзокераміки і розміщені всередині вибухонебезпечних елементів конструкцій.

Корисна модель відноситься до навчальних засобів, заняття на яких сприяють розвитку професійно-необхідних якостей фахівців оперативно-рятувальних служб, в тому числі і ОРС ЦЗ МНС України.

Відомі тренажери для пожежних та рятувальників [1-5], які дозволяють відпрацьовувати навички щодо гасіння пожеж. Але в таких учбово-тренувальних комплексах недостатньо елементів раптовості, динаміки, небезпечності, невизначеності та складності. Це не дозволяє забезпечувати належний рівень підготовки рятувальників.

Керівний документ МНС [6] передбачає тактичні заняття на психологічних смугах, але не визначає їх конкретну структуру. Тому найбільш близькою до запропонованої і вибраною нами за прототип є смуга психологічної підготовки [7], що містить імітатори конструкцій та імітатори пожеж.

Умови тренувань на відомій смузі більш наближені до бойової обстановки, але в них відсутній комбінований вплив чинників вогню і вибухів. Проте відомо, що вибухи під час пожежі виникають досить часто.

В основу корисної моделі було поставлено задачу створення смуги психологічної підготовки з дією не тільки вогню і диму, а й вибухів,

імітації зон можливого хімічного забруднення тощо. Всі ці чинники наближують тренування рятувальників до реальних умов надзвичайної ситуації і цим підвищує рівень підготовки фахівців.

Поставлена задача вирішується тим, що в смугу психологічної підготовки рятувальників, яка містить імітатори конструкцій та імітатори пожеж, додатково введені імітатори вибухів вибухонебезпечних елементів конструкцій.

В конкретному виконанні імітатори вибухів можуть бути виконані у вигляді звукових випромінювачів, які виготовлені з п'єзокераміки й розміщені всередині вибухонебезпечних елементів конструкцій.

На Фіг.1 подано схему смуги психологічної підготовки рятувальників, до складу якої входять секції 1-6. Секція 1 призначена для тренувань з аварійно-рятувальних робіт на пошкоджених ємностях з вибухонебезпечною рідиною. Секція 2 імітує евакуацію бочок з вибухонебезпечними хімічними продуктами. Секція 3 служить для відпрацювання навичок транспортування транспортних балонів. Секція 4 імітує загоряння в резервуарному парку. На секції 5 відбуваються аварійні роботи з боєприпасами. Секція 6 являє собою площадку для розвантаження вибухонебезпечних контейнерів.

На кожній із секцій 1-6 розміщені імітатори конструкцій відповідно 7-12 та імітатори пожеж 13. Деякі вибухонебезпечні елементи конструкцій оснащені імітаторами вибухів. Це такі елементи, як: одна з ємностей 7, бочка 8, балон 9, резервуар 10, снаряд 11, контейнер 12.

На Фіг.2 зображено типовий імітатор вибуху, створений у вигляді мобільного циліндричного модуля 1, всередині якого на пластинчастих донцях 2 закріплені широкополосні п'єзокерамічні випромінювачі 3, електроди яких 4 підключені до генератора 5. Цей генератор створює електричні коливання зі спектром частот, що відповідає вибуху певного вибухонебезпечного елемента конструкції. Генератор 5 живиться електричним струмом від акумулятора 6, а для його запуску служить вимикач 7. Вимикач 7 може працювати за власною програмою або виконувати команди керівника навчань (занять) через радіозв'язок. Захист апаратури від пошкоджень здійснюється екранами 8.

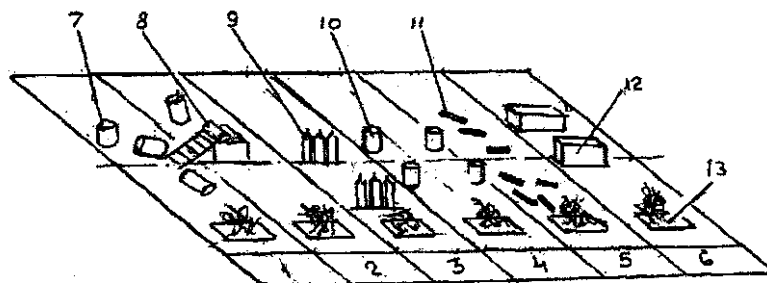
Смуга психологічної підготовки рятувальників функціонує наступним чином (Фіг.1).

Відділення рятувальників долає послідовно секції 1-6 з імітаторами конструкцій та імітаторами пожеж згідно поставленої задачі. Заняття проводять науково-педагогічні працівники профільних кафедр за певною методикою, особливість якої полягає в наявності імітаторів вибухів вибухонебезпечних елементів конструкцій 7-12.

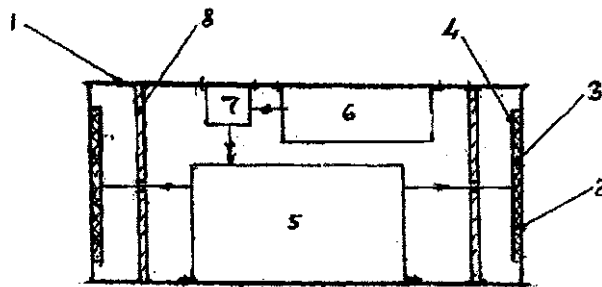
Під час тренувань кожен з імітаторів вибухів (Фіг.2) спрацьовує під дією вимикача 7. При цьому від акумулятора 6 електрична енергія надходить в генератор 5, на виході якого з'являються сигнали зі спектром частот вибуху, що моделюється. Ці електричні сигнали надходять на

електроди 4 п'єзоелементів 3 і перетворюються в механічні коливання пластин 2. Від пластин 2 в повітря надходять акустичні коливання, що імітують вибух.

Таким чином відбувається наближення середовища тренувань до бойового і підвищення рівня адаптації організму рятувальника з дотриманням вимог безпеки.

Фіг.1

Фіг. 2

Висновки та перспективи подальших досліджень. Психологічна підготовка рятувальників це заходи, спрямовані на профілактику порушень психічної адаптації та оптимізацію особистісних особливостей і психічного стану фахівців. Включає: адаптацію рятувальників до діяльності у надзвичайних ситуаціях; створення у них ще до початку аварійно-рятувальних робіт адекватного психологічного фону, мінімізує стрес, пов'язаний із сприйняттям екстремальних умов, і що сприяє збереженню працездатності фахівця.

ЛІТЕРАТУРА

1. SU 1014003, G09B9/00, A62C39/00, 23.04.83.
2. SU 1593671, A62C39/00, 23.09.90.
3. SU 1623668, A62C39/00, 30.01.91.
4. DE 10028614, A62C39/00, 03.01.2002.
5. DE 10118077, G09B9/00, 07.11.2002.
6. Інструкція з організації психологічного забезпечення службової діяльності аварійно-рятувальних служб, затверджена наказом МНС України від 23.02.2004р. №89, Видавництво «Форт», Харків, 2004, с.23.

7. Самонов А. П. Психологическая подготовка пожарных / А.П. Самонов. – М. : Стройиздат, 1982. – С. 67, рис.15. Огневая полоса – прототип.

8. Основи психологічного забезпечення діяльності МНС : [підручник / за заг. ред. В. П. Садкового]. – Х. : УЦЗУ, 2009. – 244с.

УДК 159.9

Літвін А., магістрант кафедри загальної психології НУЦЗУ

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ОСОБИСТОСТІ РЯТУВАЛЬНИКА МНС УКРАЇНИ

У статті викладено результати дослідження особливості використання копінг-стратегій рятувальниками, які знаходяться на різних етапах професійного розвитку. Визначено, що існує взаємозв'язок між захисними механізмами та копінг-стратегіями. Найбільшу кількість взаємозв'язків мають такі копінг-стратегії, як «імпульсивні дії», «вступ в соціальний контакт», «агресивні дії», «уникнення», «обережні дії». Щодо захисних механізмів, то найбільшу кількість взаємозв'язків мають: «раціоналізація», «заміщення» та «проекція».

Ключові слова: копінг-стратегії, захисні механізми, рятувальники, професіоналізація.

В статье изложены результаты исследования особенности использования копинг-стратегий спасателями, которые находятся на разных этапах профессионального развития. Определенно, что существует взаимосвязь между защитными механизмами и копинг-стратегиями. Наибольшее количество взаимосвязей имеют такие копинг-стратегии, как «импульсивные действия», «вступление в социальный контакт», «агрессивные действия», «избегание», «осторожные действия». Относительно защитных механизмов, наибольшее количество взаимосвязей имеют: «рационализация», «замещение» и «проекция».

Ключевые слова: копинг-стратегии, защитные механизмы, спасатели, профессионализация.

Постановка проблеми. Професійна діяльність рятувальників МНС України реалізується в умовах несприятливого впливу цілого ряду фізичних, хімічних, біологічних і інших патогенних факторів, здатних викликати різні негативні психічні стани. У подібних ситуаціях неправильні дії, обумовлені негативним психічним станом, недостатньо високим рівнем професійної підготовки, неадекватною поведінкою рятувальників, можуть призводити до травматизації особового складу і навіть загибелі.

Тому не випадково, що психологічний захист населення та психологічне забезпечення діяльності служби цивільного захисту на сьогодні виступають одними з найбільш пріоритетних напрямків у політиці Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій.

Основою ефективної і безпечної діяльності працівників рятувальних підрозділів є адекватність фізичних і психічних характеристик ря-

тувальників тим об'єктивним вимогам дійсності, які пред'являються до них, а також відповідна професійно-психологічна підготовка. Для успішного вирішення цих проблем необхідним є комплексний науковий аналіз факторів і причин, що обумовлюють психологічний захист серед працівників пожежно-рятувальних підрозділів, всебічне дослідження психологічних закономірностей та умов зниження рівня психічних втрат та психічної недієздатності серед пожежних-рятувальників.

Мета - дослідити та порівняти особливості психологічного захисту особистості рятувальника МНС.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні брали участь працівники підрозділів МНС, які працюють на посаді начальника караулу, пожежні, водії, інспектори у кількості 50 чоловік.

Виходячи з поставлених завдань, а саме визначень залежності між перемінними, нами був використаний кореляційний метод. Цей метод дозволяє перевіряти гіпотези – гіпотези зв'язків. В таких гіпотезах стверджується, що зміна однієї перемінної пов'язана зі змінами іншої.

Існує два розуміння визначення «кореляційного підходу». В першому випадку розуміється як емпіричний метод перевірки психологічних гіпотез, який дає змогу встановлювати зв'язки між перемінними, рівні яких не змінюються, а лише вимірюється дослідником. Другий – охоплює методи статистичного аналізу даних на основі використання коефіцієнтів коваріації та кореляції.

Одним з важливих завдань аналізу є встановлення та оцінка взаємозв'язків між окремими ознаками для певної сукупності об'єктів. Цю роботу починають з побудови кореляційних таблиць. Вони дають змогу впорядковувати інформацію про розподіл сукупності об'єктів за двома ознаками. Такі таблиці мають прямокутну форму. Кількість рядків у них дорівнює кількості можливих значень однієї ознаки, а кількість стовпчиків – кількості можливих значень другої ознаки.

Кількісно силу кореляційного зв'язку оцінюють за допомогою коефіцієнтів кореляції. Нами використовувався коефіцієнт Пірсона (r), який оцінює силу зв'язку за лінійної кореляції (тобто в припущенні, що значення однієї ознаки пов'язані з відповідними середніми значеннями другої ознаки лінійною залежністю).

Встановлення кореляції між двома ознаками ще не означає встановлення причинного зв'язку між ними. Це лише свідчення того, що одна з ознак частково спричинила іншу або обидві ознаки і є наслідком деяких спільних для них причин. Зауважимо, що кількісна оцінка кореляційних зв'язків не може замінити спеціальних знань, але може допомогти дослідникові відкинути несуттєві зв'язки, чіткіше окреслити напрям пошуків, порівняти вплив різних чинників тощо. Крім того, коефіцієнти часткової кореляції дають змогу оцінити зв'язок між двома ознаками, усуваючи вплив однієї або кількох інших ознак. Якщо після усунення впливу третьої ознаки коефіцієнт кореляції між двома ознаками

збільшується, то третя ознака послаблює зв'язок, а якщо зменшується, то саме ця третя ознака певною мірою спричиняє наявність цього зв'язку (тобто зв'язок, можливо, є лише наслідком впливу цієї третьої ознаки). Обчислити коефіцієнти часткової кореляції досить складно через коефіцієнти кореляції Пірсона. Обсяг обчислень зростає з кількістю тих ознак, вплив яких бажають усунути. Силу спільного зв'язку сукупності ознак дає змогу оцінити коефіцієнт множинної кореляції.

Для виявлення взаємозв'язків між копінг-стратегіями та захисними механізмами проводився аналіз матриць інтеркореляцій тестових показників для груп рятувальників різного рівня професіоналізації. Отримані дані представлялися у вигляді матриць інтеркореляцій, а також у формі структурограм особистісно-мотиваційних чинників, що значимо корелюють між собою (корелограм).

Подальший аналіз виявлення взаємозв'язків між копінг-стратегіями та захисними механізмами проводився на основі методу обчислення організованості структур корелограм полярних груп успішності, розробленого А.В. Карповим.

Розраховувалися наступні індекси: індекс когерентності структур індивідуальних якостей (ІКС) – функція числа позитивних значимих зв'язків в структурі і міри їх значущості, індекс дивергентності (ІДС) – функція числа і значущості негативних зв'язків у структурі, індекс загальної організованості (ІОС) – функція загальної кількості зв'язків і їх значущості. При цьому зв'язкам, значимим при $p \leq 0,001$ ($0,61 < r < 1,00$), приписується ваговий коефіцієнт 3 бали; зв'язкам, значимим при $p \leq 0,01$ ($0,50 < r < 0,61$), приписується ваговий коефіцієнт 2 бали; зв'язкам значимим при $p \leq 0,05$ ($0,39 < r < 0,50$) приписується ваговий коефіцієнт 1 бал.

Копінг – це безперервно змінні когнітивні і поведінкові спроби справитися із специфічними зовнішніми і/або внутрішніми вимогами, які оцінюються як надмірні або такі, що перевищують ресурси людини.

Для показання взаємозв'язків між копінг-стратегіями та захисними механізмами проводився аналіз матриць інтеркореляцій тестових показників. Отримані дані представлялися у вигляді матриць інтеркореляцій.

Для кращого наглядного показу взаємозв'язків між захисними механізмами та копінг-стратегіями була побудована структурограма, з якої добре видно взаємозв'язок між захисними механізмами та копінг-стратегіями, а саме добре проглядається, що найбільшу кількість взаємозв'язків мають такі копінг-стратегії, як «імпульсивні дії», «вступ в соціальний контакт», «агресивні дії», «уникнення», «обережні дії» по одному взаємозв'язку мають такі копінг-стратегії, як «пошук соціальної підтримки» та «маніпулятивні дії». Щодо захисних механізмів, то найбільшу кількість взаємозв'язків мають: «раціоналізація» - п'ять взаємозв'язків, «заміщення» - чотири, «проекція» - три, «компенсація» - два та «заперечення» і «проективне утворення» - по одному взаємозв'язку. Виявлено прямі взаємозв'язки, а непрямих значимих взаємозв'язків не виявлено.

Автори підкреслюють, що копінг – це процес, який весь час змінюється, оскільки особа і середовище утворюють нерозривний, динамічний взаємозв'язок і роблять один на одного взаємний вплив.

Для порівняння показників копінг-стратегій та захисних механізмів в групах початківців, молодих та досвідчених рятувальників була побудована таблиця, з якої видно, що досліджувані з групи працівників-початківців та групи молодих працівників МНС відрізняються між собою за одним показником захисного механізму, а саме - «проективне утворення». Працівники з групи початківців, тобто зі стажем роботи до 3-х років, рідше вдаються до використання такого захисного механізму як «проективне утворення», а вже молоді працівники із стажем роботи від 3-х до 6-ти років частіше використовують захисний механізм «проективне утворення». Тобто із збільшенням стажу роботи змінюються і механізми психологічного захисту. Це може спричинювати те, що професійна діяльність рятувальників підрозділів МНС України реалізується в умовах несприятливого впливу цілого ряду фізичних, хімічних, біологічних і інших патогенних факторів, здатних викликати різні негативні психічні стани. У подібних ситуаціях неправильні дії, обумовлені негативним психічним станом, недостатньо високим рівнем професійної підготовки, неадекватною поведінкою пожежних-рятувальників, можуть призводити до травматизації особового складу і навіть загибелі. Тому із пристосуванням до умов праці змінюються й захисні механізми.

Порівнюючи рятувальників з групи початківців, тобто зі стажем роботи до 3-х років, та досвідчених рятувальників із стажем більше шести років, можна сказати, що вони відрізняються вже за двома показниками, а саме показником захисного механізму «проективне утворення» та такою копінг-стратегією, як «асоціальні дії», де початкуючі рятувальники вдвічі рідше вдаються до використання такого захисного механізму, як «проективне утворення», а рятувальники з досвідченої групи із стажем роботи від 6-ти років вдвічі частіше використовують захисний механізм «проективне утворення»; за шкалою копінг-стратегії «асоціальні дії» рятувальники МНС з групи досвідчених рятувальників частіше вдаються до використання копінг-стратегії «асоціальні дії», ніж працівники-початківці.

Порівнюючи групу молодих рятувальників та групу досвідчених рятувальників з даної таблиці видно, що вони відрізняються між собою за трьома показниками копінг-стратегій, а саме: «вступ в соціальний контакт», «пошук соціальної підтримки», «асоціальні дії». За такою копінг-стратегією, як «вступ в соціальний контакт», видно, що молоді та досвідчені працівники вдаються до неї по-різному, а саме: одні використовують рідше, інші - частіше; за такою копінг-стратегією, як «пошук соціальної підтримки» є відмінності в її використанні тобто молоді працівники використовують її частіше, ніж досвідчені працівники. Це можна пояснити тим, що копінг-стратегія «пошук соціальної підтримки» -

це звернення по допомогу до інших людей. Це буває дуже потрібно і дієво в ситуації гострого горя, оскільки наодинці з нещастям може залишатися далеко не кожен. Однак терапія соціумом - штука дуже потужна і виправдана лише тоді, коли сталося дійсно щось надзвичайне. А от якщо ця стратегія використовується часто, якщо самотійно ніякого вантажу людина переносити не бажає, - це свідчить про її невміння вирішувати проблеми і про деяку інфантильність. Порівнюючи таку копінг-стратегію, як «асоціальні дії», видно, що молоді рятувальники використовують її частіше, ніж досвідчені рятувальники.

На різних етапах професіоналізації рятувальники підрозділів МНС використовують як різні, так і однакові копінг-стратегії та захисні механізми, але одні вдаються до них частіше ніж інші. Також з професіоналізацією рятувальники підрозділів МНС вдаються до зміни вибору копінг-стратегій та захисних механізмів, які краще впливають на психологічний захист особистості рятувальника.

Подальший аналіз особливостей адаптаційної трансформації психологічного захисту особистості рятувальника МНС проводився на основі методу обчислення матриці інтеркореляції всіх показників з першої до третьої групи (методика «Індекс когерентності систем» А.В. Карпова). На основі одержаних матриць побудовані цілісні структури системи психологічного захисту, включаючи показники особистісної регуляції.

Для кожної структури були виділені базові характеристики системи психологічного захисту. Для визначення базових характеристик системи психологічного захисту було запропоновано структурну вагу кожної якості як функції числа зв'язків даної якості з іншими та їх значущість. Кожна інтеркореляційна значущість на рівні $P = 0,001$ оцінювалась чотирма балами, на рівні $P = 0,01$ - трьома, на рівні $P = 0,05$ - двома і на рівні $P = 0,1$ - одним балом. Якість, що набирає більше число ваги, визначається як базова якість системи психологічного захисту. Перевищення числа ваги негативного зв'язку над позитивним у базовій характеристиці визначає її як антибазову. Базові якості системи психологічного захисту з більшою кількістю значущих зв'язків і з наявністю високої сумарної оцінки ваги повинні розглядатися як суттєві фактори адаптаційної трансформації, що виявляють великий вплив на психологічний захист особистості. Базові характеристики системи психологічного захисту своїми позитивними взаємовідношеннями посилюють і прискорюють захисний процес. Що стосується антибазових якостей, то це дестабілізує психологічний захист і негативно впливає на успішність адаптаційної трансформації психологічного захисту особистості рятувальника.

Метод вирахування матриці інтеркореляції всіх показників з першої до третьої групи дозволив визначити якісну своєрідність стратегій адаптаційної поведінки особистості рятувальника МНС на різних етапах професіоналізації. В першій групі виявлено 4 базові якості, та одну, яка виступає як антибазова; в другій групі виявлено 13 базових якостей, та

одну, яка виступає як антибазова; в третій групі - 14 базових якостей. Низький рівень інтеграції системи може розглядатися або як показник її несформованості, або як показник її відносної стабільності. Очевидно, що в першій групі система психологічного захисту рятувальників МНС ще не сформована, тому слабо інтегрована, в другій та третій групі вона знаходиться у стані «функціонального спокою».

Найбільшу кількість базових характеристик психологічного захисту особистості рятувальника МНС виявлено в другій та третій групі (13; 14; якостей відповідно). Високий рівень інтегрованості системи психологічного захисту свідчить про напруження адаптаційних процесів. При цьому в першій та другій групі кількість антибазових якостей складає відповідно 1 і 1 якості, в третій групі антибазові якості відсутні взагалі. Отже, в третій групі працівників МНС із стажем роботи вище шести років система психологічного захисту особистості працівника стає більш когерентною. Чим меншу кількість негативних якостей нараховує структура психологічного захисту, тим ефективніше вона забезпечує захисну адаптивну поведінку.

Особливо слід наголосити на тому, що розгляд цілісних структур психологічного захисту особистості рятувальника МНС неможливий без урахування його системної детермінації, що відіграє вирішальну роль у розгортанні цього процесу та визначає його своєрідність на кожному конкретному етапі. Системоутворюючий фактор дозволяє об'єднати в цілісну функціонально динамічну систему різні психологічні особливості особистості, механізми та підсистеми.

Якісний аналіз системи психологічного захисту з першої по третю групу дозволив нам виділити дві стратегії адаптаційної трансформації особистості рятувальника МНС: стратегію самозбереження і стратегію самоздійснення. Стратегія самоздійснення визначається нами як активність людини, направлена на втілення свого життя в дійсність, на детермінований особистісними смислами вибір власної життєвої лінії наперекір впливові деструктивних факторів.

Наявність таких адаптивних механізмів, як заперечення, уникнення, в групі молодих працівників не в змозі змінити спрямованість даної стратегії.

Існують дослідження, у яких підтверджується зв'язок потреби в досягненні з потребою в пізнанні. Інакше кажучи, досягнення неможливе без змін у внутрішньому плані, яке здійснюється в пізнанні не лише заради самої справи, але й заради самого себе, своїх можливостей. Готовність змінити самого себе для досягнення більш глобальних цілей - найбільш значуща характеристика потреби в досягненнях, а для цього необхідна відкритість для пізнання нового.

Афіліативні тенденції особистості розуміються у психології як потреба людини в установленні, збереженні та зміцненні емоційно позитивних, дружніх, товариських стосунках з оточуючими людьми, що ви-

являються у прагненні бути в товаристві інших людей, взаємодіяти з оточуючими, надавати кому-небудь допомогу та підтримку і приймати її від інших, прагнення до особистісного, емоційного зближення з людьми. В одному смислового ряду з афіліацією знаходяться такі поняття, як емпатія – здатність людини до співчуття та співпереживання іншим людям, до розуміння їхнього стану, готовність надати їм посильну допомогу. За своїм змістом афіліація відноситься до просоціальних мотивів, тобто тих, які виявляються «у прагненні робити людям добро».

Усі ці характеристики структури психологічного захисту як єдиної структурної організації, що визначається нами як стратегія самоздійснення, демонструють якісно своєрідні системи психологічного захисту особистості.

Так, найбільшу вагу здобув такий захисний механізм, як «раціоналізація», але порівнюючи захисні механізми та копінг-стратегії, видно, що копінг-стратегії набирають більше якостей по своїй вазі, що свідчить про те, що в захисних механізмах більш досвідчених рятувальників переважають свідомі форми захисту.

Проводячи порівняння, ми розраховували наступні індекси: індекс когерентності структур індивідуальних якостей (ІКС) – функція числа позитивних значимих зв'язків в структурі і міри їх значущості; індекс дивергентності (ІДС) – функція числа і значущості негативних зв'язків в структурі; індекс загальної організованості (ІОС) – функція загальної кількості зв'язків і їх значущості. При цьому зв'язкам, значимим при $p \leq 0,001$, приписується ваговий коефіцієнт 3 бали; зв'язкам, значимим при $p \leq 0,01$, приписується ваговий коефіцієнт 2 бали; зв'язкам, значимим при $p \leq 0,05$, приписується ваговий коефіцієнт 1 бал.

Копінг-стратегія, або захисний механізм, що набирає більше число ваги, визначається як базовий чинник психологічного захисту рятувальників. Перевищення числа ваги негативного зв'язку над позитивним у базовій характеристиці визначає її як антибазову. Базові чинники копінг-стратегій, або захисні механізми рятувальників, з більшою кількістю значущих зв'язків і з наявністю високої сумарної оцінки ваги повинні розглядатися як суттєві фактори психологічного захисту рятувальників, що виявляють великий вплив на психологічний захист. Базові характеристики копінг-стратегій чи захисних механізмів рятувальників своїми позитивними взаємовідношеннями посилюють і прискорюють процес і результат психологічного захисту. Що стосується антибазових якостей, то це дестабілізує психологічний захист.

На кожній структурограмі лініями позначалися кореляційні зв'язки між копінг-стратегіями та захисними механізмами.

Для розрахунку χ^2 необхідно вирахувати df – ступінь свободи, який розраховується за формулою: $df = (L - 1)(K - 1)$, тобто $(2 - 1)(17 - 1) = 16$ χ^2 при 16 ступенях свободи дорівнює 26,30

χ^2 при порівнянні кореляційної матриці рятівників-початківців з молодими склав 26,601, що свідчить про їх якісну гетерогенність.

χ^2 при порівнянні кореляційної матриці початкуючих рятівників з досвідченими рятівниками склав 27,107, виявились статистично достовірно різнорідними, що свідчить про їх якісну гетерогенність.

χ^2 при порівнянні кореляційної матриці молодих рятівників з досвідченими склав 5,598, що свідчить про їх неякісну гетерогенність.

Аналіз структурограм копінг-стратегій та захисних механізмів і даних дозволяє зробити наступні висновки. Не дивлячись на те, що склад копінг-стратегій та захисних механізмів в групах повністю ідентичний, їх організація в них глибоко різна матриці інтеркореляції (додаток А, Б, В) копінг-стратегій та захисних механізмів, на основі яких побудовані структурограми, виявились статистично достовірно різнорідними за критерієм $\chi^2 = 26,30$ відповідно, що свідчить про їх якісну гетерогенність). Звідси витікає, що із зміною рівня професіоналізації рятувальників в значній мірі обумовлюється власне і зміна вибору тієї чи іншої копінг-стратегії та того чи іншого захисного механізму, що впливає на психологічний захист .

Висновки. Виходячи з поставлених завдань дослідження, можна зробити наступні висновки.

1. Отже, копінг-поведінка визначається так: копінг – це "безперервно змінні когнітивні і поведінкові спроби справитися із специфічними зовнішніми і/або внутрішніми вимогами, які оцінюються як надмірні або такі, що перевищують ресурси людини". Автори підкреслюють, що копінг – це процес, який весь час змінюється, оскільки особа і середовище утворюють нерозривний, динамічний взаємозв'язок і роблять один на одного взаємний вплив.

2. До копінг-ресурсів, що допомагають справитися із стресогенними ситуаціями відносяться: ресурси особистості (Я-концепція; інтернальний локус контролю; ресурси когнітивної сфери; афіліція; емпатія; позиція людини по відношенню до життя, смерті, любові, віри; духовність; ціннісна мотиваційна структура особистості) і ресурси соціального середовища (оточення, в якому живе людина, а також її уміння знаходити, приймати і подавати соціальну підтримку).

3. В результаті теоретичного аналізу літератури з проблеми соціально-психологічної адаптації можна зробити висновок, що адаптація - це динамічний процес, завдяки якому рухливі системи живих організмів, незважаючи на мінливість умов, підтримують стійкість, необхідну для існування, розвитку й продовження роду. Саме механізм адаптації, вироблений у результаті тривалої еволюції, забезпечує можливість існування організму в постійно мінливих умовах середовища

4. Встановлено, що психічне і фізичне самопочуття залежить від вибору копінг-стратегій у момент зіткнення з психотравмуючою си-

туацією. Використання активних поведінкових стратегій подолання і відносно низька сприйнятливність до стресових ситуацій сприяють поліпшенню самопочуття. А до його погіршення і наростання негативної симптоматики призводять уникнення проблем і застосування пасивних стратегій, направлених не на вирішення проблеми, а на зменшення емоційної напруги.

5. Встановлено статистично значимі взаємозв'язки між копінг-стратегіями та захисними механізмами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волкова Н. В. Coping strategies как условие формирования идентичности / Н. В. Волкова // Мир психологии. – 2004. – № 2. – С. 119–124.
2. Дементий Л. И. К проблеме диагностики социального контекста и стратегий копинг-поведения / Л. И. Дементий // Журнал прикладной психологии. – 2004. – № 3. – С. 20–25.
3. Нартова-Бочавер С. К. «Coping behavior» в системе понятий психологии личности / С. К. Нартова-Бочавер // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18, № 5. – С. 20–30.

УДК 159.9.018

Литвиненко Д.М., старший психолог сектору кадрового забезпечення Держинського РВ ХМУ ГУМВС України в Харківській області

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОВС НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ

Стаття присвячена дослідженню проблеми професійної адаптації працівників ОВС на різних етапах службової діяльності. Виявлені індивідуально-психологічні особливості, які достовірно відрізняються у працівників ОВС з різним досвідом професійної та навчальної діяльності. Показано, що такі особливості особистості як невротичність, дратівливість, емоційна лабільність та врівноваженість суттєво впливають на процес професійної адаптації особистості в ОВС.

Ключові слова: особистість, індивідуально-психологічні особливості, професійна адаптація, професіоналізація.

Статья посвящена исследованию проблемы профессиональной адаптации сотрудников ОВД на различных этапах служебной деятельности. Выявлены индивидуально-психологические особенности, которые достоверно отличаются у сотрудников ОВД с различным опытом профессиональной и учебной деятельности. Показано, что такие особенности личности как невротичность, раздражительность, эмоциональная лабильность и уравновешенность существенно влияют на процесс профессиональной адаптации личности в ОВД.

Ключевые слова: личность, индивидуально-психологические особенности, профессиональная адаптация, профессионализация.

Постановка проблеми. Темпи і якість перебудови ОВС як найважливішого елемента соціальної структури, насамперед, залежать від рівня професіоналізму людей, які займаються правоохоронною діяльністю. Той факт, що професіоналізм припускає наявність деякої сукупності знань, умінь і навичок, не викликає сумніву. Але не менше значення має наявність особистісних якостей, що забезпечують відповідність працівника характеру та умовам трудової діяльності, із урахуванням відповідності працівників певним психофізіологічним параметрам, володіння певним набором знань і умінь, наявності у структурі особистості диспозиційних утворень, що відповідають специфіці роботи, необхідних ділових та особистісних якостей.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У психології, протягом останніх декількох десятиліть, дослідження розвитку й становлення особистості в процесі її взаємодії з навколишнім середовищем, так чи інакше пов'язані з вивченням механізмів, що забезпечують соціально-психологічну та психічну адаптацію особистості до тих умов дійсності, у яких відбувається цей розвиток.

Професійна адаптація – це процес пристосування, звикання людини до вимог професії, засвоєння нею виробничо-технічних і соціальних норм поведінки, необхідних для виконання трудових функцій. Елементи професійної адаптації починаються формуватися ще під час навчання професії, коли не тільки засвоюються знання, навички, правила, норми поведінки, але й складається характерний для представників даної спеціальності стиль поведінки. Період професійної адаптації залежить від індивідуальних здібностей людини, її схильностей та інтересів. Професійна адаптація працівників органів внутрішніх справ – це процес пристосування особи, яка поступила на службу в органи внутрішніх справ, до вимог професії, умов праці, до завдань та змісту діяльності, специфічних особливостей служби, а також до трудового колективу.

Особливості професійної адаптації працівників ОВС обумовлюються специфікою правоохоронної діяльності. По-перше, результат праці ОВС відрізняється від результату праці багатьох підприємств і організацій. Одним із завдань ОВС є підтримання порядку і боротьба із злочинністю, що здійснюється за допомогою специфічних засобів і способів. Орган внутрішніх справ – це одна з не багатьох установ, результатом праці яких, як правило, безпосередньо не відчувається одразу після закінчення повної службової операції, його ефективність може бути виявлена лише через деякий час. Це може викликати невдоволеність службою у молодих працівників.

По-друге, ОВС як елемент особливої системи керування повинен відповідати вимогам значної централізації, єдиноначальності, суборди-

нації та суворой дисципліни. Невиконання наказів або недбале ставлення до службових обов'язків тягне за собою в ОВС не тільки моральне засудження, але й сувору відповідальність.

По-третє, особливості діяльності працівників ОВС потребують у багатьох випадках дуже значних щоденних витрат часу, фізичного напруження і підсилених емоційних навантажень та перевантажень, скорочення свого вільного часу, віддачі всіх фізичних сил і здібностей. Більш того, від кожного працівника міліції вимагаються сміливість, мужність, самопожертва, здатність і готовність піти на ризик і пожертвувати своїм здоров'ям і навіть життям для виконання свого службового обов'язку. Це, в свою чергу, потребує від підрозділів більшої згуртованості, а від кожного його члена – готовності до взаємовиручки та взаємоповаги.

По-четверте, будь-який підрозділ ОВС є гетерогенним колективом за всіма ознаками. В ньому працюють люди різного віку й освіти, різних професій і спеціальностей, з різними соціально-психологічними особливостями, характерами й здібностями. Гетерогенність підрозділу ОВС – обов'язкова умова його ефективної роботи. Завдання управління полягає в тому, щоб в процесі охорони громадського порядку й боротьби зі злочинністю забезпечити, прояв групової солідарності в умовах його соціальної неоднорідності.

У зв'язку з професійною адаптацією працівників ОВС усе більш гострою стає проблема підвищення рівня професіоналізму кадрового складу органів внутрішніх справ. Дослідження, присвячені вивченню психологічних чинників професійного становлення молодих працівників, показали, що чисельні випадки їх звільнення більшою мірою пояснюються зривами адаптації, ніж сприятливістю розкладу професійно важливих властивостей.

Виклад основного матеріалу. Предметом дослідження є індивідуально-психологічні особливості особистості працівників ОВС на різних етапах професійної адаптації.

Мета дослідження полягає у виявленні індивідуальних особливостей особистості працівників органів внутрішніх справ при адаптації до умов професійної діяльності.

Методи та вибірка. У дослідженні взяли участь 90 чоловіків – по 30 курсантів з 2-го та 4-го курсів ФПМСІТ ХНУВС, віком від 16 до 25 років, та 30 слухачів Центру післядипломної освіти при ХНУВС. Був використаний Фрайбургський особистісний опитувальник «FPI» (форма Б), призначений для діагностики властивостей особистості, що мають важливе значення для процесу соціальної, професійної адаптації і регуляції поведінки.

Результати дослідження. Показники методики FPI були опрацьовані відповідно до рівнів сформованості, згідно з даними авторів методики. В узагальненому вигляді вони наведені у таблиці 1.

Для визначення значущих відмінностей між групами по рівням сформованості показників був використаний ϕ -критерій кутового перетворення Фішера. Спочатку порівнювались групи працівників за низьким рівнем сформованості показників індивідуально-психологічних особливостей. Так, між курсантами 2-го та 4-го курсів значимі відмінності були виявлені тільки по шкалі «Депресивність» ($\phi=2,43$; $p \leq 0,01$). Виявлено, що курсанти зі збільшенням часу навчання стають менш схильними до погіршення психічних станів у бік депресивності, що свідчить про їх більшу адаптованість до умов навчання у ВНЗ. У курсантів 4-го курсу достовірно більшою мірою сформованою є здатність до протистояння негативним проявам, що впливають на психоемоційний стан та вміння саморегуляції.

Таблиця 1

Індивідуально-психологічні особливості працівників ОВС на різних етапах професійної адаптації (у %)

Шкали	Курсанти 2 курсу			Курсанти 4 курсу			ППСМ		
	Низ.	Сер.	Вис.	Низ.	Сер.	Вис.	Низ.	Сер.	Вис.
Невротичності	46,7	43,3	10	46,3	43,7	20	85,7	13,3	3,3
Спонтанної агресивності	40	40	20	40,3	45,7	15	36,7	43,3	20
Депресивності	30	63,4	6,6	60	30	10	69	30	3,3
Дратівливості	10	43,3	46,7	13,3	33,3	50	40	40	20
Товариськості	6,6	53,4	40	10	40	50	13,3	33,3	50
Врівноваженість	3,3	63,4	35,6	3,3	40	60	10	40	50
Реактивної агресивності	3,3	33,3	63,4	3,3	50	46,7	3,3	39	60
Сором'язливості	46,6	43,4	10	36,7	50	13,3	73,4	20	6,6
Відкритості	16,7	66,6	16,7	6,6	46,7	46,7	3,3	50	46,7
Екстраверсії-інтроверсії	3,3	60	39	3,3	65	34	3,3	70	26,7
Емоційної лабільності	36,7	50	13,3	38	55,4	6,6	69	30	3,3
Маскуліності-фемінізму	6,6	46,7	46,7	10	43,3	46,7	10	40	50

При порівнянні групи 4-го курсу та працівників патрульно-постової служби міліції, відмінності було виявлено по показникам невротичності ($\phi=2,86$; $p \leq 0,01$), дратівливості ($\phi=2,41$; $p \leq 0,01$), сором'язливості ($\phi=2,93$; $p \leq 0,01$), врівноваженості ($\phi=1,72$; $p \leq 0,05$) та емоційної лабільності ($\phi=2,45$; $p \leq 0,01$). Схожі результати отримано при порівнянні курсантів другого курсу та працівників ППСМ, а саме за шкалами: невротичність ($\phi=3,52$; $p \leq 0,01$), депресивність ($\phi=3,1$; $p \leq 0,01$), дратівливість ($\phi=2,8$; $p \leq 0,01$), врівноваженість ($\phi=1,71$; $p \leq 0,05$), сором'язливість ($\phi=2,15$; $p \leq 0,05$), емоційна лабільність ($\phi=2,55$; $p \leq 0,01$). Такі результати свідчать про те, що з набуттям професійного та життєвого досвіду знижується рі-

вень невротизації, що забезпечує організованість поведінки у стресових ситуаціях, також змінюється рівень дратівливості, а чим менше працівник має негативних емоційних переживань, тим краще він адаптується до умов зовнішнього середовища та професійної діяльності, тим менше у нього конфліктів з колегами. Працівники ППСМ виявились менш сором'язливими, ніж курсанти 4-го курсу, що звісно приходить з досвідом, до того ж професія не передбачає високого рівня сором'язливості, адже ця риса може заважати виконанню службових обов'язків. Також констатовано зниження емоційної лабільності та збільшення врівноваженості працівників протягом адаптації до умов служби.

При порівнянні показників середніх рівнів сформованості індивідуально-психологічних особливостей у працівників, а саме у курсантів 2-го та 4-го курсу, було виявлено відмінності по показникам депресивності ($\varphi=2,37$; $p\leq 0,01$) та врівноваженості ($\varphi=1,83$; $p\leq 0,05$). Порівнюючи результати працівників патрульно-постової служби та курсантів 2-го курсу, виявлено значимі відмінності по шкалам невротичності ($\varphi=2,67$; $p\leq 0,01$), депресивності ($\varphi=1,82$; $p\leq 0,05$), врівноваженості ($\varphi=1,83$; $p\leq 0,05$) та сором'язливості ($\varphi=1,98$; $p\leq 0,05$). Такі результати свідчать про те, що під час навчання курсанти набувають більш високих адаптаційних здібностей щодо регуляції власних психічних станів. При порівнянні результатів дослідження курсантів 4-го курсу та працівників ППСМ, ми отримали значимі відмінності по показникам невротичності ($\varphi=2,65$; $p\leq 0,01$), сором'язливості ($\varphi=2,49$; $p\leq 0,05$) та емоційної лабільності ($\varphi=2,01$; $p\leq 0,05$). Зниження емоційної лабільності та врівноваженості працівників може пояснюватись розвитком синдрому емоційного вигорання, яке супроводжує професійну діяльність працівників міліції.

Порівняння показників високих рівнів сформованості індивідуально-психологічних особливостей між курсантами 2-го та 4-го курсів значимі відмінності було виявлено по показнику відкритості ($\varphi=2,01$; $p\leq 0,05$), тобто курсанти 4-го курсу є більш спрямованими на спілкування та активну взаємодію, ніж другокурсники. Ймовірно, із збільшенням терміну спілкування з однокурсниками змінюються якісні показники взаємовідносин, курсанти стають більш відкритими та готовими до спілкування. За іншими показниками достовірних відмінностей не виявлено.

При визначенні відмінностей між групами 4-го курсу та працівниками ППСМ, виявлені достовірні відмінності за показниками невротичності ($\varphi=2,81$; $p\leq 0,01$), депресивності ($\varphi=1,72$; $p\leq 0,05$) та дратівливості ($\varphi=2,49$; $p\leq 0,05$). В цілому працівники ППСМ виявились більш стійкими до впливу зовнішніх стрес-факторів, та більш врівноваженими, ніж курсанти. Між групами 2-го курсу та працівниками ППСМ існують достовірні відмінності у показниках невротичності ($\varphi=1,72$; $p\leq 0,05$) та дратівливості ($\varphi=2,24$; $p\leq 0,05$), відкритості ($\varphi=2,57$; $p\leq 0,01$) та емоційної лабільності ($\varphi=2,12$; $p\leq 0,05$). З часом працівники стають більш ригідними в

емоційній сфері, схильні до застрягання на негативних емоціях, що негативно впливає на адаптивність.

Висновки. Вивчивши індивідуально-психологічні особливості особистості працівників органів внутрішніх справ при адаптації до умов професійної діяльності, ми можемо говорити про те, що з набуттям професійного та життєвого досвіду знижується рівень невротизації, що забезпечує більшу організованість поведінки у стресових ситуаціях. Також у працівників ППСМ нижчим є рівень дратівливості, що дозволяє краще адаптуватись до умов зовнішнього середовища та професійної діяльності, передбачає більш низьку конфліктність в колективі. Працівники ППСМ виявились менш сором'язливими, ніж курсанти 4-го курсу, що можна розглядати як наслідок професійної адаптованості. Зниження емоційної лабільності та врівноваженості працівників є ще одним вектором розвитку особистості в ході професійної адаптації, а зміни цих показників пояснюються тим, що зі збільшенням стажу роботи загострюються показники емоційного вигорання, як наслідок емоційної напруженості.

Перспективами подальших досліджень є вивчення зв'язків між показниками соціально-психологічного клімату та професійною адаптацією працівників ОВС до умов службової діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абабков В. А. Адаптация к стрессу. Проблемы теории, диагностики, терапии / В. А. Абабков, М. Перре. –СПб. : Речь, 2004. – 166 с.
2. Водопьянова Н. Е. Психодиагностика стресса / Н. Е. Водопьянова. – СПб. : Питер, 2009. – 336 с.
3. Корольчук М. С. Психофізіологія діяльності : підручн. для студентів вищих навч. заклад / М. С. Корольчук. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 400 с.
4. Лефтеров В. О. Психологічні детермінанти загибелі та поранень працівників органів внутрішніх справ : монографія / В. О. Лефтеров, О. В. Тімченко. – Донецьк. : ДІВС МВС України, 2002. – 324 с.

УДК 159.9:331

Мазоренко М.О., завідувач кафедру культури Харківського національного технічного університету сільського господарства ім. Петра Василенка, здобувач кафедри психології, філософії та освітніх технологій Української інженерно-педагогічної академії

ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ІМІДЖУ ПРОФЕСІОНАЛА

В статті розглянуті питання формування іміджу професіонала. Структура професійного іміджу розглянута в контексті професійної діяльності фахівця.

Ключові слова: імідж, психологічна структура іміджу, соціальна перцепція.

В статті рассмотрені питання формування іміджу професіонала. Структура професіонального іміджу розглянута в контексті професіональної діяльності спеціаліста.

Ключевые слова: имидж, психологическая структура имиджа, социальная перцепция.

Постановка проблеми. Важливим питанням психології праці є побудування об'єктивного образу людини-професіонала. Вирішення цього питання неможливо без вивчення психологічних складових та особливостей формування іміджу фахівця.

Дотепер в психології нема єдиної концепції професійного іміджу, представники різних течій сперечаються у питанні щодо складових частин іміджу. Не повністю розкриті механізми його формування в процесі професійного становлення, та нема чітких рекомендацій з питання його ефективного побудування.

Виклад основного матеріалу. Об'єкт дослідження – професійний імідж. Предмет дослідження – психологічна структура іміджу професіонала.

Ми часто чуємо про необхідність формування позитивного іміджу професіонала тої або іншої професії, але дуже мало практичних психологічних рекомендацій, що стосувалися б не тільки формування власного стилю в одязі.

Імідж професіонала – поняття, що залучає не тільки його зовнішні ознаки, тому і самих професіоналів і фахівців цікавить питання про структуру і особливості формування іміджу, тобто, як це правильно зробити з психологічної точки зору. Таку ситуацію можна спостерігати ще й тому, що нема точної дефініції, що таке імідж і з яких складових частин він складається, і за якими законами формується і існує.

Ми розуміємо імідж як образ людини - професіонала в цілому; тобто, як вона сприймається іншими людьми. Це комплексне уявлення оточуючих про зовнішній вигляд, внутрішній світ, людські та професійні властивості та фаховий досвід фахівця.

Імідж професіонала робить великий вплив на його цільову аудиторію. Тому ми вважаємо, що імідж пов'язаний з компетентністю професіонала, професійною майстерністю та його психологічною культурою.

Імідж – це соціально сприйманий образ людини професіонала. Фахівець повинний мати високий рівень професіоналізму та притягувати до себе інших завдяки власним особистісним даним. Але достатньо частим є ситуація, коли внутрішній зміст не відповідає тому, що декларується при формуванні власного іміджу.

Імідж – це певне повідомлення, яке людина-професіонал передає власному оточенню, і яке містить в собі інформацію про себе, розкриває

власні особливості. Головною частиною такого повідомлення є інформація про власну унікальність.

Важливим є те, який вплив має професіонал на власне оточення, яке враження залишається в людей, що з ним спілкуються. Ефективний імідж потребує від людини бути приємним, емпатичним, відкритим, відчувати симпатію до інших.

Імідж виділяє ціннісні характеристики людини, які є соціально привабливими. Він виражає явні та скриті потреби оточуючих людей, в образі професіонала, що є приємними для його аудиторії.

Імідж говорить, як одна людина виглядає в очах інших людей. Створити враження на інших, ще не означає створити власний імідж тому, що враження – це реакція миттєва та така, що минає, а імідж є складним утворенням, що залишається тривалий час, та може майже не піддаватися змінам. Правильно побудований імідж є заставою професійного успіху. При його формуванні виконується наступне правило: спочатку професіонал працює на свій імідж, потім вдало побудований імідж працює на професіонала, допомагає йому досягти успіху та соціального признання.

Треба відмітити, що при формуванні іміджу іміджеві складові, якщо вони не відповідають уявленню сучасної епохи, сучасних людей, повинні спочатку бути приведені до сьогоденних стандартів, а потім залучені до системи відносин у професійній діяльності.

Поняття іміджу стосується не тільки зовнішності професіонала, фахівець, що має гарні зовнішні дані та ідеальний костюм може не мати позитивного іміджу тому, що може бути поганим спеціалістом, може не мати гарних відносин з оточенням, або викликати недовіру й засудження з боку інших з-за порушень моральних норм професійної діяльності.

Імідж залучає до себе і професіоналізм людини, і її внутрішній світ, і особливості взаємин фахівця з оточенням.

Ми вважаємо, що складовими компонентами іміджу професіонала є:

- Зовнішні компоненти іміджу
- Професійна спрямованість;
- Професійна компетентність
- Професійно-важливі психофізіологічні особливості;
- Професійно-важливі властивості особистості;

Структура професійного іміджу представлені на рисунку 1.

Розглянемо психологічний склад підструктур.

Ми розглядаємо процес формування, підтримки та вдосконалення власного іміджу як цілеспрямовану діяльність людини-професіонала, у яку він залучається завдяки власній професійній діяльності.

Першою підструктурою є професійна мотивація й цілеспрямованість. У дослідженнях Л.І. Божович, В.С. Мерліна показано, що спрямованість є системостворюючим фактором особистості.

Теоретичний аналіз дозволив виділити компоненти професійної спрямованості: мотиви (наміри, інтереси, схильності, покликання), мети, ціннісні орієнтації (заповзятливість, діловитість, професіоналізм, професійну чесність, соціальну відповідальність, корпоративність), потреби; професійну позицію (відношення до професії, установки, очікування й готовність до професійного розвитку), професійне самовизначення, та цінності людини-професіонала.

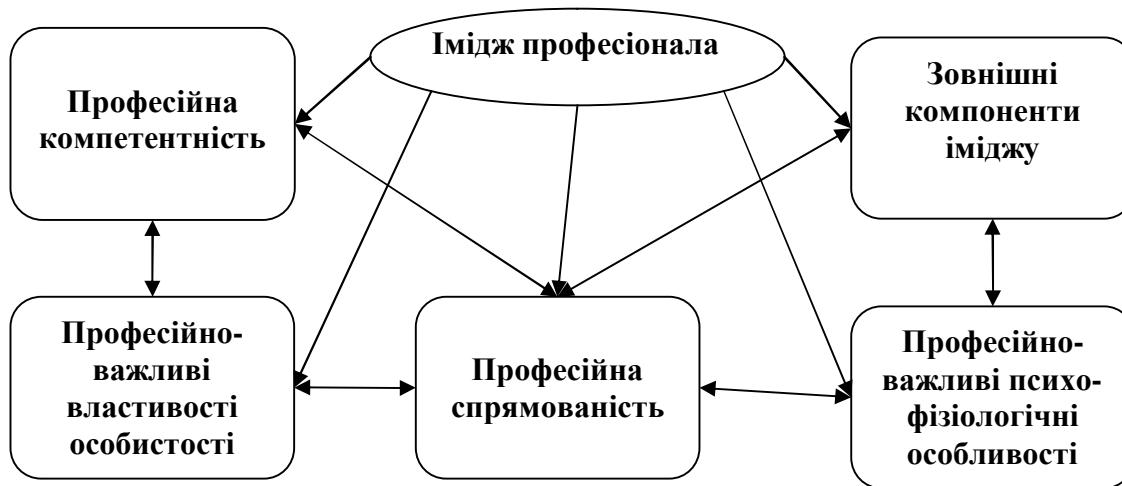

Рис.1 – Психологічна структура іміджу професіонала

Енергетичну основу формування та існування (або підтримки) іміджу створюють потреби людини. Саме для задоволення потреб людини в повазі, сприйнятті іншими людина створює власний професійний імідж. Вектор «мотив-ціль»спрямовує процеси створення іміджу. Внутрішнє наповнення складають цінності людини , термінальні та інструментальні.

На різних стадіях становлення іміджу професіонала ці компоненти мають різний психологічний зміст, що обумовлений характером провідної діяльності й рівнем професійного розвитку особистості.

Другою підструктурою є підструктура професійної компетентності. Професійну компетентність утворюють знання, уміння й навички фахівця, що дозволяють йому успішно виконувати професійні завдання.

У психології праці компетентність часто ототожнюється із професіоналізмом. Зв'язок іміджу та компетентності, професійної майстерності полягає в тому, що майстерність є складовою частиною іміджу, а засоби формування та підтримки іміджу входять до складу професійної майстерності.

Вважається, що для того, щоб бути гарним професіоналом недостатньо мати професійний досвід та гарно працювати, треба ще сформулювати та підтримувати свій позитивний професійний імідж. Треба вико-

нувати роль гарного професіонала та в цій грі бути переконливим для свого оточення, клієнтів, партнерів.

Підструктура професійно важливих якостей містить якості особистості, що визначають ефективність діяльності (продуктивність, якість, результативність).

Професійно-важливі якості, що входять до складу іміджу професіонала можна розділити на три групи:

- когнітивні;
- комунікативні;
- регулятивні.

До професійно важливих когнітивних якостей можна віднести особливості сприйняття, пам'яті, мислення. Когнітивні якості дають уявлення про те як міркує професіонал, як розвинуті в нього розумові операції, з якою ефективністю він може вирішувати професійні завдання. В системі розумових якостей великого значення набувають увага, уява та творче мислення фахівця

Роль інтегруючого та системоутворюючого фактору в системі когнітивних якостей професіонала відіграє пам'ять спеціаліста тому, що зберігає минулий професійний досвід, стандарти, правила, еталони виконання певних видів професійної діяльності.

Роль ефективності пам'яті для формування позитивного іміджу професіонала можна побачити, наприклад, у його здатності відбирати, запам'ятовувати, спеціальним чином організувати та вчасно використовувати актуальну професійну інформацію

Якості ума та пам'яті фахівця, та, що треба виділити особливо, стильові особливості когнітивної діяльності фахівця формують його власний професійний імідж.

До регулятивних якостей треба віднести емоційну стабільність, рішучість, витривалість, наполегливість, цілеспрямованість, дисципліну, самоконтроль і пластичність. Кожна професія має свій склад професійно важливих регулятивних якостей, які формують імідж фахівця.

До комунікативних якостей можна віднести доброзичливість, привітність, емпатію, ненав'язливість, товариськість, щирість, вміння тримати дистанцію, незалежність, об'єктивність. До складу підструктури може входити й вміння викликати інтерес, подібатись іншим, вміння впливати на власну аудиторію. До складу комунікативних якостей можна віднести розвиненість та нормативність мовлення.

Психологічно імідж найбільш пов'язаний із спілкуванням. Знання засобів ефективного ділового спілкування забезпечує ефективність формування власного іміджу.

Розвиток професійно важливих якостей багато в чому визначають психофізіологічні особливості. До них відносять тип нервової системи, індивідуальні властивості темпераменту (екстраверсію, нейротизм), тип темпераменту (холерик, сангвінік, флегматик або меланхолік), реактивність, енергійність, зорово-рухову координацію, окомір та ін..

Дослідники відзначають, що коли психофізіологічні властивості професіоналізуються, вони можуть здобувати самостійного значення в процесі розвитку фахівця.

Психофізіологічні властивості приділяють особливості рухів, мовлення, швидкість реакції професіонала, що створюють зовнішню сторону іміджу людини.

Зовнішніми компонентами іміджу є:

- фізичні дані ;
- одяг та зачіска;
- особливості поведінки - манери, рухи, міміка, жести;
- мовлення та голос – розвиненість мовлення, швидкість мовлення, тембр голосу;
- запах.

Розкриємо особливості підструктур. В зовнішній складовій іміджу важливу роль відіграють зовнішні та демографічні дані людини - професіонала: вік, стать, ріст, вага, комплекція, зовнішній вигляд, зовнішні індивідуальні особливості, наявність або відсутність зовнішніх дефектів.

Важливу роль відіграє особливості одягу, часто говорять про візуальний імідж людини, стиль одягання, аксесуари, косметику. Візуальний імідж ставить різні вимоги для людей різних професій.

Порівняємо, наприклад, вимоги до зовнішнього іміджу вчительки та ведучої юнацького ток-шоу. Зовнішній імідж вчительки потребує скромності та акуратності в одязі, акуратної зачіски, міри при вживанні аксесуарів та косметики. Неприпустимими є надмірно короткі спідниці, яскравий колір волосся, екстравагантні зачіски, наявність пірсингів та татуювання. Але все це буде допустимо для телевізійної ведучої, в її зовнішньому іміджі гармонійно будуть виглядати і екстремальні, яскраві кольори, і надсучасний фасон одягу, височезні підбори, екзотичні аксесуари.

Зовнішній вигляд повинен відповідати сучасним професійним вимогам (дресс – коду професії), віку та особливостям зовнішності, соціально-культурним особливостям оточення, ситуації, гендерному статусу.

Загально відомо, що одна людина сприймає іншу за допомогою всіх сенсорних каналів, так людина може сприймати візуальну, слухову, смакову, нюхову, тактильну інформацію.

Головна роль належить зору.. Результати досліджень демонструють, що інформація про професійний образ одержується оточенням за допомогою сенсорних каналів у такій пропорції:

- 1) зір — 75%;
- 2) слух— 13%
- 3) дотик— 6%;
- 4) запах – 6% [13].

Головна роль належить візуальній інформації, люди мають судження один про одного в основному не на підставі слів, а на підставі

спостереження за рухами, жестами, мімікою, манерами іншої людини, Слухова інформація підтверджується, анулюється, посилюється завдяки аналізу супутніх жестів.

Важливу роль відіграє тембр голосу, інтонації і модуляції голосу, швидкість мовлення. Наприклад, оптимальна швидкість мовлення -120-150 слів за хвилину. Якщо швидкість менша, людина втрачає інтерес, якщо людина говорить швидше, частина інформації втрачається.

Важливе значення має й запах. Важкий, неприємний запах може відштовхнути одну людину від одної, при цьому, той партнер, якого він дратує не завжди зможе відповісти, чому інша людина створила неприємне враження.

Імідж людини професіонала складається з двох частин:

- уявлення про нього з боку оточення;
- уявлення професіонала про себе.

Уявлення про професіонала з боку оточення пов'язане з поняттям соціальної перцепції, з складом інформації (характеристикою суб'єкта), та особливостями процесу соціальної перцепції.

Склад інформації залежить від особливостей суб'єкту та об'єкту сприйняття, тому, що до процесу соціальної перцепції залучені дві особи, що взаємодіють та сприяють одна одну, і така взаємодія породжує прояв певних особистісних характеристик.

При такій взаємодії представник оточення професіонала (колега, партнер, керівник, підлеглий) оцінює професіонала та інтерпретує його поведінку. Але якщо люди не знають один одного достатньо, то при дефіциті інформації вони приписують один одному причини поведінки, окремі риси характеру, тощо.

Приписування будується на базі самоаналізу (аналізу власних мотивів, потреб), подібності до раніше отриманого досвіду. Система способів такого приписування отримала назву каузальної атрибуції.

Особливість цього явища в том, що люди можуть приписувати ти, чи інші мотиви на основі як зовнішньої, так і психологічної подібності, а також у згоді з певною установкою. З феноменом соціальної атрибуції пов'язаний «ефект ореолу». Сутність його в тому, що завдяки наявності установки на сприйняття певної людини, відбувається приписування їй певних якостей. Наслідком є те, що інформація про людину відбирається, категоризується та накладається на певний стереотип, який склався раніш.

Цей образ або стереотип і є ореолом, що заважає об'єктивно сприймати іншу людину. При чому ореол може бути як позитивним (ідеалізація), так і негативним (нехтування).

В уявленні про себе важливу роль відіграють цілісність сприйняття власного образу, адекватна самооцінка, знання особливостей свого характеру, позитивне відношення до себе, об'єктивність, адекватна, або зайва самокритичність.

Треба пам'ятати, що позитивний імідж потрібний не тільки політикам, зіркам телебачення, акторам, бізнесменам, він потрібний кожній людині в професійній діяльності. Імідж потрібний кожному тому, що завдяки ньому ми сприймаємо один - одного. Це означає, що кожний, хто будує кар'єру, мріє досягнути успіху, дістати професійних висот, повинен формувати власний позитивний професійний імідж. Ефективний імідж застосування майбутнього професійного успіху.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бандурка А. М. Професионалізм и лидерство : учебное пособие / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская. – Харьков : Титул, 2006. – 578 с.
2. Бандурка А. М. Психология управления : учебное пособие / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская. – Харьков : Титул, 2007 – 532 с.
3. Божович Л. И. Избранные психологические труды. Проблемы формирования личности / [под ред Д. И. Фильштейна]. – М. : Международная педагогическая Академия, 1995. – 208 с.
4. Бочарова С. П. Память в процессах обучения и профессиональной деятельности / С. П. Бочарова. – Тернополь : Астон, 1996. – 352 с.
5. Браун Л. Имидж - путь к успеху / Лиллиан Браун. – СПб. : Питер, 2001. – 95 с.
6. Бухаркова О. В. Имидж лидера: технология создания и продвижения. Тренинговая программа / Бухаркова О. В., Горшкова Е. Г. – СПб. : Речь, 2007. – 222с.
7. Зеер Э. Ф. Психология профессий / Э. Ф. Зеер. – Екатеринбург, 1997. – 244 с.
8. Ковальчук А. С. Основы имиджологии и делового общения / Ковальчук А. С. – [5 изд.]. – Ростов н/Д : Феникс, 2007. – 282 с.
9. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова – М. : Педагогика, 1996. – С. 56–57.
10. Мерлин В. С. Опыт изучения онтогенеза интегральной индивидуальности / В. С. Мерлин // Вопросы психологии.– 1977. – №5. – С. 88–96.
11. Михайлова Е. В. Самопрезентация: теории, исследования, тренинг / Е. В. Михайлова. – СПб. : Речь, 2007. – 224 с.
12. Панасюк А. Е. Формирование имиджа : стратегии, психотехнологии, психотехники / Панасюк А. Е. – [3 изд.]. – М. : Омега-Л, 2009. – 266 с.
13. Панфилова А. П. Имидж делового человека : учебное пособие / Панфилова А. П. – СПб. : ИВЭСЭП, Знание, 2007. – 490 с.
14. Шепель В. М. Имиджология. Как нравиться людям / Шепель В. М. – М. : Народное образование, 2002. – С. 31-34.

Миронець С.М., к. психол. н., доцент кафедри психології Київського національного торговельно-економічного університету

ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ФАХІВЦІВ ЗВЕДЕНИХ РЯТУВАЛЬНИХ ЗАГОНІВ ДО ДІЯЛЬНОСТІ У СКЛАДІ МІЖНАРОДНИХ ГУМАНІТАРНИХ МІСІЙ ТА РЯТУВАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ

У статті на ґрунті аналізу літературних джерел та власного емпіричного дослідження автора, наведені деякі результати досліджень негативного впливу стресу на фахівців зведених рятувальних підрозділів під час виконання завдань у складі міжнародних гуманітарних місій. Визначено теоретичні та практичні підходи до проблеми формування психологічної готовності даної категорії фахівців.

Ключові слова: рятувальники, психологічна готовність, екстремальні умови, міжнародна рятувальна місія.

В статье на основании анализа литературных источников и собственного эмпирического исследования автора, приведены некоторые результаты исследований негативного влияния стресса на специалистов сводных спасательных подразделений при выполнении задач в составе международных гуманитарных миссий. Определены теоретические и практические подходы к проблеме формирования психологической готовности данной категории специалистов.

Ключевые слова: спасатели, психологическая готовность, экстремальные условия, международная спасательная миссия.

Постановка проблеми. Створення методики прогнозування психологічної надійності професійної діяльності фахівців під час виконання завдань у складі міжнародних гуманітарних операцій та відпрацювання методичних рекомендацій щодо здійснення професійно-психологічного відбору й підготовки кандидатів для участі в гуманітарних операціях є надзвичайно актуальним, через не тільки вузькогалузеву специфіку зазначеного виду діяльності, а й через певні чинники зовнішньої політики держави та її значення в сучасному стані України у світі.

Важливим є питання формування у медиків та рятувальників психологічної готовності до діяльності в особливих умовах міжнародних гуманітарних місій. Тут одразу слід вивчати низку важливих та взаємопов'язаних проблем, однією з яких є вивчення психологічної настанови на виконання завдань у складі Міжнародних гуманітарних місій.

У межах цих робіт важливим завданням є аналіз теоретико-методологічних досліджень, аналіз наукових праць і публікацій з проблематики сучасних підходів до визначення сутності та психологічних механізмів забезпечення надійності професійної діяльності фахівців ризиконебезпечних професій, а також формування в них психологічної готовності до виконання завдань у складі міжнародних гуманітарних місій.

Метою статті ми ставимо зробити спробу щодо окреслення кола проблем, які існують в системі підготовки та залучення зведених рятувальних підрозділів до участі у складі міжнародних гуманітарних місій, визначення сутності та психологічних механізмів забезпечення їх психологічної готовності до діяльності. Виконання зазначеного обсягу попередніх досліджень окресленої проблеми дасть змогу обґрунтувати зміст прогнозування психологічної готовності до професійної діяльності фахівців, що залучаються до виконання завдань у складі міжнародних гуманітарних місій. На ґрунті узагальненого теоретичного та емпіричного матеріалу дослідження передбачається розробити професіограму фахівця державної служби медицини катастроф та визначити критерії відбору кандидатів до участі у складі зведених рятувальних загонів та сформуванню критерії їх готовності до виконання завдань за призначенням.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, присвячених проблемі діяльності фахівців ризиконебезпечних професій у складі міжнародних гуманітарних операцій показав, що за часів набуття Україною незалежності, питання залучення українських фахівців до виконання завдань у складі міжнародних гуманітарних місій досліджувався у формуваннях Збройних Сил України з питань психологічного забезпечення миротворчої діяльності військовослужбовців. У цій сфері вагомий внесок зробили (В.І. Алещенко, 2009; М. Варій, 1997; М. Корольчук, 1997, 2000, 2002, 2007, 2009; Г. Ложкін, 2003; В.Осьодло, 2000; Є. Потапчук, 2004; П. Примак, 2006, 2007; О. Тімченко, 2000; О. Хміляр, 2005; В. Ягупов, 2004; С. Яковенко, 1997 та ін.

Праці вищезазначених авторів в основному були присвячені морально-психологічному забезпеченню діяльності військових формувань, прогнозуванню бойових втрат та психологічного забезпечення миротворчих контингентів.

Що ж до питання формування та психологічного забезпечення міжнародних гуманітарних місій та рятувальних операцій, то ці питання в Україні, комплексно не досліджувались, що й мотивувало нас до вивчення проблеми розробки критеріїв відбору та психологічного забезпечення діяльності фахівців зведених рятувальних загонів у складі міжнародних гуманітарних місій та рятувальних операцій.

Виклад основного матеріалу. За даними звітів МНС і диспансерних спостережень, більше ніж у 70 % обстежуваних осіб виявлені різноманітні патологічні стани: нервово-психічні порушення, загострення хронічних захворювань, наслідки травм. Більше 50% таких патологічних станів мають стресогенну й психосоматичну природу [3].

Специфічні умови різного роду НС в силу особливостей дії комплексу супутніх їм негативних чинників і тривалості періодів наближених і віддалених їх наслідків (психологічних, медичних, соціальних), як відомо, висувають значні вимоги до психологічної та функціональної готовності фахівців зведених рятувальних підрозділів при виконанні завдань у складі міжнародних гуманітарних місій.

Незважаючи, на низку досліджень, здійснених вченими у зазначеному напрямі, залишаються не вирішеними багато питань, які пов'язані клінікою, феноменологією, особливостями динаміки психічних розладів, що розвиваються в різноманітні періоди після НС.

У запропонованій статті проаналізовані результати спостережень та досліджень за умовами психічної та функціональної готовності фахівців зведених рятувальних загонів МНС України після виконання міжнародних гуманітарних місій в Турецькій республіці, Республіці Індія, Пакистані тощо.

Об'єктом дослідження стали рятувальники, медики державної служби медицини катастроф, що приймали участь у наданні допомоги населенню в зоні ліквідації наслідків великомасштабних надзвичайних ситуацій природного характеру, зокрема землетрусів.

Враховуючи, що зазначений контингент складала психічно і соматично здорові люди, було недоцільно обмежуватися виключно синдромально - нозологічним підходом, орієнтованим на виявлення і діагностику власне психічних порушень у досліджуваного контингенту.

Більш адекватним для розв'язання поставленого нашим дослідженням завдання на нашу думку було застосування комплексного медико-психологічного підходу, який дозволив би врахувати різноманітні аспекти станів, а також оцінити різноманітні варіанти психічного здоров'я зазначеного контингенту фахівців.

У ході дослідження стала зрозумілою також необхідність диференційованого розгляду різноманітних за своєю значимістю негативних факторів надзвичайних ситуації, які здійснювали вплив на зміни психічного та функціонального стану рятувальників та впливали на вираженість їх суб'єктивних переживань. До числа таких факторів НС слід віднести:

Відірваність від дому, знаходження у місцевості людей з незнайомими традиціями, релігійними віросповіданнями, ментальністю, усвідомлення реальної загрози власному життю і здоров'ю, відсутності впевненості у власній безпеці, швидка, а інколи зовсім несподівана зміна обстановки в районі ліквідації наслідків НС, яка вимагала негайного прийняття рішень і адекватних дій, гострий дефіцит часу при виконанні поставлених завдань, особиста й міжнародна відповідальність за успішність виконання поставленого завдання у складі міжнародної гуманітарної місії.

Не менш важливу роль відігравав фактор невизначеності, який був пов'язаний з дефіцитом і суперечливістю отримуваної інформації, інтенсивність змін і відсутності повноцінного відпочинку, вплив кліматичних умов.

Всі ці впливи можна віднести до ситуаційно обумовленим фактором короткочасної дії, які можуть бути значимими для

особистості, усвідомлюються нею (хоча і не в повній мірі), активно переживаються, але, власне як і самі події, що відбуваються, не піддаються довготривалій інтелектуальній переробці.

Поряд з цим виділялися ситуативні фактори, наприклад, нерівномірний характер завантаженості рятувальників, коли період великого психічного і фізичного навантаження змінювався довготривалою бездіяльністю, не завжди позитивний морально-психологічний "клімат" в підрозділах, який створював відчуття образ, несправедливості, непотрібності свого перебування в зоні ліквідації наслідків НС тощо.

Зазначені негативні фактори доповнювалися проблемами побутового характеру (велика скупченість людей в місцях проживання, відсутністю каналізації, теплої води, проблеми з харчуванням і миттям особового складу в лазні), монотонним проживанням, неможливістю зв'язатися з рідними і близькими. Перебування тривалий час в зоні НС нерідко загострювало протиріччя між моральними принципами і необхідністю виконувати свої обов'язки з ризиком для життя.

При проведенні бесід з рятувальниками та медиками Державної служби медицини катастроф, що виконували завдання у складі зведеного рятувального загону МНС України з ліквідації наслідків землетрусу у Туреччині (1999) у багатьох фахівців загону під час повторних проявів землетрусу, виникали певні ситуативні реакції на ситуацію, які супроводжувалися підвищеною рухливою активністю, зовнішньо спрямованим, інколи агресивним, емоційним реагуванням, перебільшеною впевненістю у правильності своїх дій, нехтуванням думкою інших товаришів, демонстративною поведінкою.

Після стабілізації ситуації у зоні землетрусу з'являлась пасивність, замкнутість, вибірковість у спілкуванні з товаришами, приходило усвідомлення невідповідності своїх особистісних якостей існуючим реаліям.

За свідченням рятувальників, такі негативні переживання не в повній мірі витіснялися, або витіснялися з певними зусиллями із свідомості рятувальників.

Різноманітні події і явища усвідомлювалися ними не зразу, вони «застрягали» на окремих деталях, не відділяючи незначних і більш вагомих деталей події, що відбувалася.

Особовий склад з яким після проведення гуманітарної місії було проведено Дебрифінг був більш відкритими у спілкуванні й не старалися приховати свої переживання.

У ході опитування виявилось, що уже на початковому періоді адаптації до нових умов життєдіяльності практично у всіх рятувальників появлялося відчуття втоми, підвищена чутливість до зовнішніх подразників, погіршувався настрій, спостерігалось утруднене засипання тощо. По мірі збільшення часу перебування в зоні стихійного лиха виникало відчуття внутрішньої тривоги, знижувався інтерес до того, що раніше приваблювало їх увагу, з'являлася певна дратівливість, емоційна нестійкість, образливість, запальність. Уже до кінця першого тижня перебування у складі зведеного загону до цих негативних проявів добавилися тривожні переживання в більшості стосовно даної ситуації, відчут-

тя психічної і фізичної напруги, невпевненості в собі і своїх силах. Порушення сну набули системного характеру і виражалися в утрудненому засинанні, тривожному сні, ранньому пробудженні.

Аналогічні дослідження були проведені і серед спеціалістів – медиків Мобільного госпіталю МНС України. Їх діяльність в зоні НС, як і діяльність рятувальників, була пов'язана з реальною, хоча і значно меншою загрозою для їхнього життя і здоров'я. Ситуації ризику виникали при самостійному пересуванні по населених пунктах у складі медичних бригад. Разом з тим спостерігалася значна перевага, через велику кількість постраждалих, які потребували невідкладної допомоги, що відповідно відволікало від проявів негативних станів і реакцій, які спостерігалися у рятувальників. Разом з тим у фахівців медиків більш спостерігалися прояви відстрочених реакцій на стрес. Такі прояви відбувалися у формі апатії, депресивного стану, бажання усамітнитися, емоційного і фізичного виснаження.

Особливий інтерес викликають випадки «відстрочених» реакцій у осіб, які раніше вже приймали участь в наданні допомоги постраждалому в НС населенню, але вперше опинилися в умовах вираженої загрози їхньому життю і здоров'ю.

За весь час перебування у складі гуманітарної місії вони не виказували будь-яких скарг на стан здоров'я, мали адекватну поведінку відповідно до обставин, що склалися, зберігали працездатність. Однак після повернення до звичайних умов життя і праці у них після 7-10 днів без явних причин спостерігалася певне погіршення стану здоров'я, що проявлялося у головних болях, епізодичних запамороченнях, преморбідному стану, погіршення сну й апетиту, відчуття певного фізичного і психічного дискомфорту; з часом на цьому фоні стало проявлятися внутрішня тривожність, негативне відношення до праці, зниження настрою тощо.

Аналіз результатів проведеного дослідження дає нам підстави вважати, що емоції самі по собі, ні стресові ситуації НС не можуть бути основною причиною негативних проявів та психосоматичних розладів у рятувальників. Більш за все мова може йти про психічні реакції, які завжди пов'язані з особливими, значимими для особистості, подіями і ситуаціями. Саме завдячуючи переживанням особистість оцінює себе, власне «Я», визначається і орієнтується в оточуючому світі, знаходить свій індивідуальний сенс, виробляє відповідну для неї захисну стратегію.

Нездатність особистості, в силу її індивідуальних особливостей, усвідомити і осмислити те, що відбувається, усунути актуальні для неї протиріччя, реалізувати свої фізіологічні, моральні можливості і потреби може призводити до порушення психічної адаптації, що проявляється у зміні сприйняття, емоцій, уваги, мислення і Я-концепції особистості в цілому.

Не випадково за свідченням російських вчених Коханова В.П., Краско В.Н. рятувальники відносяться до групи ризику розвитку розла-

дів афективного спектру: психосоматичних дизфункцій, емоційної нестійкості з підвищеною збудливістю й агресивними реакціями тощо [3].

Стосовно поняття екстремальності у професійній діяльності на нашу думку більш вдалим є визначення запропоноване В.Д. Небиліциним «Екстремальними або надзвичайними умовами в діяльності будемо називати граничні, крайні значення тих ситуацій, які в своїх середніх значеннях створюють оптимальний «фон» або по крайній мірі не відчуваються як джерело дискомфорту.

При цьому вирішуються наступні завдання:

Вивчення феноменології психічних станів фахівця в особливих (екстремальних) умовах, механізмів їх виникнення і розвитку;

розробка методів діагностики функціональних станів на різних рівнях: психофізіологічному, психологічному, мотиваційно-смісловому, поведінковому, соціальному тощо;

розробка методів і засобів регуляції й саморегуляції функціональними станами;

прогнозування та відповідне моделювання «важких» психологічних станів фахівця;

вивчення адаптаційних можливостей фахівця до діяльності в особливих і екстремальних умовах НС, його психічної стресостійкості до впливу негативних чинників НС.

Підсумком дослідження окресленої нами проблеми має стати визначення принципів формування зведених рятувальних загонів до виконання завдань у складі гуманітарних рятувальних місій, а також відпрацювання відповідних методичних рекомендацій керівництву та рятувальникам з питань саморегуляції психоемоційними станами в умовах екстремальних умов праці.

Самостійною проблемою в межах дослідження за третім напрямом стає вивчення комплексного впливу стресу на психіку фахівця, яке може здійснюватися за декілька напрямками:

Когнітивний субсиндром стресу та його відстрочених (посттравматичних) наслідків проявляється у вигляді зміни сприйняття дійсності, усвідомленні інформації, що надходить до людини в екстремальних умовах, у зміні уявлень про ситуацію, зміні направленості мислення і т.д.

Емоційно-поведінковий субсиндром стресу складається з емоційно-почуттєвих реакцій на екстремальні, критичні умови, ситуації тощо.

Соціально-психологічний субсиндром стресу проявляється у змінах у міжособистісних стосунках фахівців, що знаходяться під впливом стрес-чинників НС. Такі зміни можуть проявлятися у вигляді соціально-позитивних тенденцій: згуртуванні людей, збільшення взаємодопомоги, схильності підтримувати лідера, слідувати його прикладу тощо. Також при дії стрес-чинників можуть формуватися й соціально-негативні форми спілкування: самоізоляція, схильність до конфронтації з оточуючими людьми тощо.

Вегетативний синдром стресу проявляється у виникненні або тотальних, або локальних фізіологічних стресових реакцій, які мають адаптаційну сутність, але можуть ставати основою для розвитку так званих хвороб стресу [2].

Висновки та перспективи подальших досліджень. визначення провідних стрес-чинників НС, що активно впливають на психіку фахівця, опрацювання відповідного інструментарію щодо попередження негативного впливу та психоемоційної реабілітації рятувальників шляхом озброєння їх відповідними знаннями про природу стресу, психофізіологічну взаємодію та вплив його негативних чинників дасть можливість розробити методичні рекомендації щодо попередження негативного прояву стресу, та відстрочених реакцій на стрес у фахівців зведених рятувальних загонів МНС України та окреслити коло проблем для подальшого наукового пошуку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абдулин А.Г. Социально-психологические последствия крупномасштабных катастроф в отдаленном периоде. дис. ... док. психол.н. 71:07.19/20. – М.: 2007. – С. 8–9.
2. Воспитание психической устойчивости курсантов средствами и методами физической подготовки [Электронный ресурс] / Ю.А. Бородин, В.Б. Добровольский, С.В. Романчук, В.С. Таран // Физ. воспитание студ. творч. спец. – 2003. – N 1. – С. 30-40.
3. Коханов В.П. Психиатрия катастроф и чрезвычайных ситуаций / В.П. Коханов, В.Н., Краснов – М.: Практическая медицина, 2008. – 448 с.
4. Миронец С.М. Аналіз понятійного апарату НС та їх психологічні аспекти. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д.– К.: 2002, т. IV, ч. 4. – С. – 170.
5. Миронец С.М. Негативні психічні стани рятувальників в умовах надзвичайної ситуації: Монографія / С.М.Миронець, О.В. Тімченко – К.: ТОВ «Видавництво «Консультант», 2008. – 232 с.
6. Психология катастроф. Учеб. Пособие для студентов вузов / П.И. Сидоров, И.Г. Мосягин, С.В. Маруняк; под ред. П.И. Сидорова. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 414 с.

УДК 159:34.01

Михайлишин У.Б., здобувач кафедри прикладної психології ХНУВС

АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

У статті аналізується вікова динаміка виникнення та розвитку поведінкових девіацій неповнолітніх. Цей процес проходить певні стадії, які відповідають віко-

вим, індивідуально-психологічним особливостям неповнолітніх та характеризуються своєрідністю умов життя, діяльності спілкування.

Ключові слова: особливість підлітка, поведінкові девіації, фактори розвитку девіацій.

В статье анализируется возрастная динамика возникновения и развития поведенческих девиаций. Этот процесс проходит определенные стадии, которые отвечают возрастным, индивидуальным особенностям несовершеннолетних и характеризуются своеобразием условий жизни, деятельности, общения.

Ключевые слова: личность подростка, поведенческие девиации факторы развития девиаций.

Постановка проблеми. Характер порушень поведінки може бути найрізноманітнішим. Найчастіше вони виражаються у протиправних діях, ігноруванні існуючих вимог і порядків, п'янстві, сексуальній розбещеності, бродяжництві, суїцидальних тенденціях і т.і.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. О.О. Александров [1] порушення поведінки поділяв на три групи:

- 1) реактивно обумовлені (втечі, суїциди);
- 2) викликані низьким морально-етичним рівнем особистості (вживання наркотиків, алкоголізація, правопорушення);
- 3) обумовлені патологією потягів (садизм, дромоманія та інші).

Автор вважає, що порушення поведінки першої групи викликані в основному психотравмуючою ситуацією, другої – неправильним вихованням, у генезі розладів третьої групи головна роль належить біологічному фактору.

А. Амбрумова, Л. Жезлова [2] виходячи із соціально-психологічних критеріїв, виділяють чотири основні типи девіантної поведінки у дітей і підлітків: антидисциплінарна, антисоціальна, делінквентна (протиправна) й аутоагресивна.

В. Кудрявцев і співавтори [7] за ознакою цільової спрямованості й мотивом усі поведінки з відхиленнями поділяють на три групи:

- 1) відхилення корисливої орієнтації;
- 2) відхилення агресивної орієнтації, викликані мотивами помсти, неприязні, ворожнечі, неповаги до людини;

3) відхилення соціально-пасивного типу, пов'язані з психологією відчуження від інтересів суспільства і групи. До останніх автори відносять зловживання алкоголем і наркотиками, суїцидальну поведінку, оскільки ці явища являють собою дійсно форму залишення активного життя та відмову від вирішення особистих і соціальних проблем.

В. Ковальов [6] при систематиці порушень поведінки у дітей і підлітків виділяв три основні вісі їх типології:

- 1) соціально-психологічну (антидисциплінарна, антисоціальна, протиправна поведінка);
- 2) клініко-психопатологічну (непатологічні й патологічні форми порушень поведінки);

3) особистісно-динамічну (реакції, стани).

На думку А. Личко [8] класифікація порушень поведінки повинна проводитися в двох напрямках: за формою виявлення (делінквентна, втечі з дому і бродяжництво, рання алкоголізація, сексуальні девіації, суїцидальна поведінка) та по відношенню до причин, факторів, мотивів, що лежать в їх основі (біологічні та соціопсихологічні основи). А. Личко також описав основні типи акцентуацій характеру підлітків і відповідні їм форми девіацій.

Дані правових наук, судово-психологічне обстеження особистостей неповнолітніх правопорушників, девіантної молоді та зрілих злочинців переконливо свідчать, що їх раннє дитинство було відносно несприятливим у біологічному та соціальному плані. В генезі формування аномально-особистісних новоутворень в першу чергу відмічалися тенденції розвитку тієї чи іншої звички поведінки, що культивуючись у конкретному асоціальному мікрооточенні, виявлялася як стереотип поведінки з властивими морально-психологічними та клінічними характеристиками.

Виклад основного матеріалу. Вихідною позицією теоретичної моделі процесу виникнення девіантних відхилень є положення про те, що даний відносно довгий процес проходить певні стадії, які відповідають віковим та психологічним особливостям учнів і позначаються на своєрідності взаємодії умов життя, розвитку, спілкування, діяльності, виховання учнів, підсилюючи або послаблюючи вплив формуючих факторів [3; 4; 5].

Смисл психолого-педагогічного керівництва процесом розвитку системи відношень полягає в тому, щоб організувати систему психологічних впливів з урахуванням специфіки віку, індивідуально-психологічних особливостей вихованців, попереджуючи можливі конфлікти між впливами середовища, цілеспрямованими виховними діями й особистісним сприйняттям дитиною оточуючої дійсності.

Відхилення в розвитку школярів є, по суті, процес виникнення негативних тенденцій, зміст яких пов'язаний з розвитком асоціальної спрямованості особистості. Передумови девіантності виникають ще в дошкільний період. Якщо звести до купи всі сторони процесу розвитку дитини і вичленувати з них найбільш важливий аспект, то в кінцевому підсумку все зводиться до запитання: в якій мірі дошкільник психологічно й педагогічно підготовлений до шкільного навчання, що є підсумком усього попереднього розвитку, виховання й навчання в сім'ї, дошкільному закладі.

Непідготовленість дошкільників до шкільного навчання виникає в результаті несприятливого розвитку їх індивідуально-психологічних якостей. Це визначає вузькість, уповільненість сприймання, емоційну нестійкість, слабкість вольових процесів, відсутність навичок дисциплінованої поведінки.

Передумови відхилень у поведінці майбутніх школярів формуються неодноразово, з великою кількістю індивідуально-типових варіантів, в основі яких домінує той чи інший вид відхилень.

Перший – це “варіант інтелектуальної занедбаності” (умовний). Невдачі, відчуття власної неспроможності породжують почуття незадоволеності, яке, в свою чергу, розв’язується або в агресивності й підвищеному роздратуванні, або приводить до замкненості, відмови від спілкування з оточуючими. Це ускладнює взаємовідносини дітей з однолітками, що в кінцевому підсумку знову ж таки негативно впливає на їх інтелектуальний розвиток.

Другий варіант відхилень, пов’язаний з емоційною нестійкістю й неадекватністю. В основі подібних станів може бути постійна напруга (дитяча депривація), обумовлена несприятливими умовами життя в сім’ї, можуть вплинути й невротичні розлади. Цим дітям притаманне невміння зосереджено працювати, підкорятися твердо установленому порядку.

Третій варіант обумовлений неадекватністю оціночної та самооціночної діяльності дитини.

Четвертий варіант несприятливого розвитку дошкільника пов’язаний з обмеженою потребою в спілкуванні. В основі слабкої комунікабельності можуть бути як соціальні фактори: несприятлива атмосфера сім’ї, антипедагогічні методи виховання, відсутність відповідного оточення, тривала ізоляція зв’язку із хворобою та ін., так й індивідуально-психологічні особливості: темперамент, фізичні недоліки, уповільненість сприймання, хворобливі психофізичні стани. Ці фактори можуть бути тимчасовими або стійкими.

Важливо підкреслити, що, яким би не був варіант відхилень у системі відношень дошкільників, він завжди тісно пов’язаний з іншими важливими варіантами, зберігаючи при цьому домінанту, і в кінцевому підсумку приводить до того, що у дошкільників формується соціально-психологічна невідповідність до засвоєння норм життя дитячого колективу в наступний період. Виявляються дані відхилення в окремих вчинках, що носять епізодичний, ситуативно-ненавмисний характер. Дошкільники переважно слабо усвідомлюють і слабо переживають свої вчинки.

Характер поведінки молодшого школяра багато в чому визначається характером розвитку в попередній період. Відхилення дошкільного періоду не фатально діючий фактор. За певних умов вони можуть бути переборені, але за несприятливих обставин можуть вести до виникнення нових девіацій. Вирішальним фактором, що визначає подальший розвиток системи відношень школярів, є успіх або невдачі в навчальній діяльності. Однак цей фактор діє не прямо, а опосередковано, шляхом складної взаємодії з іншими чинниками. Таким “передавальним ланцюжком” є ставлення вчителя до учнів у процесі спільної діяльності, що визначає відношення учнів до навчання, школи, їх емоційний стан.

Неблагополуччя відношень в системі “вчитель-учні” може розвиватися за декількома найбільш типовими лініями. Перша пов’язана зі специфічними особливостями процесу навчання і визначається як порушення в системі навчальної взаємодії. Система навчальної взаємодії заключається в тому, що у вчителя формується негативне ставлення до окремого учня в результаті його низьких навчальних досягнень у поєднанні з неслухняністю, невмінням чи небажанням виконувати вказівки педагога.

Друга лінія порушень виникає в системі дисциплінарної взаємодії, коли діяльність вчителя ускладнюється порушеннями дисципліни окремих учнів, у яких не існує особливих відхилень у навчальній діяльності, вони сумлінно виконують домашні завдання, активні на уроках. Їх головний недолік – невміння дотримуватись правил дисциплінованої поведінки.

Третя лінія несприятливого розвитку відношень у системі “Вчитель-учні” може бути визначена як порушення емоційної взаємодії.

Порушення в системі відношень молодшого школяра пов’язані також із порушеннями взаємовідносин у системі “особистість - група”. Підкреслимо, що ведучу роль у їх виникненні відіграють порушення у відношеннях “вчитель-учні”, бо думка вчителя визначає не тільки самооціночну діяльність молодших школярів. Якщо активність молодшого школяра залежить передусім від ставлення до нього вчителя, то, природно, неохайні, невстигаючі, неактивні діти часто поту несприятливе положення. Вони позбавлені повноцінного спілкування не тільки з боку педагога, але й з боку учнів. Деякі з них намагаються компенсувати незадоволеність у спілкування роллю “забіяки”, “блязня”, “відчайдушного” й т.п.

Необхідно враховувати й інший можливий варіант порушення взаємодії відношеннях “група - особистість”. Постійне схвалювання, знаки уваги, що подаються гарним, дисциплінованим учням, поступово виховують у них завищену самооцінку й високомірне ставлення до оточуючих. Група реагує на поведінку таких учнів негативними санкціями (насмішки, зневажання і т.д.).

Сукупність перерахованих факторів визначає виникнення такої домінанти відхилень, як слабкість уявлень про норми життя дитячої групи, несформованість навичок спілкування й дисциплінованої поведінки, що формують у кінцевому підсумку початкові форми асоціальної спрямованості особистості. Порушення в поведінці таких дітей носять епізодичний характер, пов’язані в основному з порушеннями норм дисциплінованої, культурної поведінки ситуативно-ненавмисного характеру. Молодші школярі достатньо глибоко переживають негативні наслідки своїх вчинків, але слабо усвідомлюють їх характер [3].

В дослідженні визначена наступна класифікація мотивів девіантної поведінки у неповнолітніх: 1) біологічні мотиви, що забезпечують

фізіологічні потреби; 2) загально «гуманні» мотиви, що задовольняють особисті потреби рідних і близьких; 3) корисливі мотиви з метою матеріального збагачення; 4) інфантильні мотиви, де домінують гедоністичні цілі з романтичним і пригодницьким відтінком; 5) мотиви самоствердження в рамках реакції наслідування референтній групі; 6) агресивні мотиви, що приводять до хуліганства, актам вандалізму, помсти, убивствам; 7) мотив страху, можливий у двох варіантах: а) підпорядкування в силу психологічної залежності від членів групи чи її лідера і б) примус у силу фізичної залежності і прямих погроз розправи. Саме тут яскраво виявляється боротьба мотивів, коли суб'єкт усвідомлює і розуміє протиправність діяння, але не може керувати своїми діями у повній мірі.

Відзначається неусвідомлювана мотивація поведінки деяких неповнолітніх. Причин неусвідомлюваних мотивів девіантної поведінки багато. Це в основному залежить від особливостей особистісного розвитку. Неусвідомлювані мотиви були пов'язані з неадекватною самооцінкою особистості неповнолітнього і, найчастіше, з дисгармонійною структурою його особистості. У деяких випадках неусвідомлювана мотивація поведінки носить компенсаторний характер, нерідко пов'язана з розвитком у підлітка комплексу неповноцінності, спостерігається зв'язок неусвідомлюваних мотивів поведінки з відстроченою у часі дією закріпленого у підлітка з дитинства психотравматичного досвіду. Припинення, незаслужено жорстоке ставлення до дитини, емоційна ізоляція, несприятливий психологічний клімат родини, постійні негативні оцінки діяльності і поведінки можуть залишити свій відбиток в емоційній структурі особистості і за певними умовами породжувати відповідні форми поведінки. У психологічній літературі зустрічаються твердження, що девіантна та делінквентна поведінка спостерігається при прагненні до задоволення переключених і деформованих потреб.

Схильність до різноманітних порушень поведінки у підлітків обумовлюється наступними причинами:

- 1) акселерація фізична;
- 2) акселерація соціальна;
- 3) психічна акселерація: стрімкий розвиток інтелекту і здібностей, хоча нерідко зберігаються майже дитячі інтереси, не на висоті почуття відповідальності, велика податливість випадковим впливам, емоційна нестійкість.

Виникає диспропорція між акселерацією та соціальним статусом, між фізичним розвитком і деякими формами психічного визрівання. Протиріччя підліткового віку, пубертатна дестабілізація нервово-психічного стану сприяють виникненню специфічних поведінкових реакцій:

- 1) реакція емансипації;
- 2) реакція групування – прагнення до групування з однолітками;
- 3) реакція захоплення – може досягати ступеню порушення поведінки в силу надмірної інтенсивності (закидається навчання, всі справи),

або в силу незвичайності, дивовижності й навіть асоціального змісту самих захоплень (наприклад, колекція патронів, що не розірвалися);

4) реакції, обумовлені сексуальними потягами, що формуються, - онанізм, ранні зв'язки, проміскуїтет, скороминучий гомосексуалізм та ін.

Найважливішу роль у житті підлітків відіграє колектив. Ведучим мотивом їх діяльності є прагнення зайняти гідне становище серед однолітків, знайти вірного друга. На їх самосвідомість, самооцінку вирішальний вплив справляє думка товаришів, а не вчителів і батьків.

Статус школяра в колективі визначається, передусім, його особистісними якостями. Найбільш авторитетним у спілкуванні школярам притаманні гарні здібності у поєднанні з такими якостями, як комунікативність, вірність у дружбі, емоційна врівноваженість. До числа несприятливих якостей відноситься афективність, що виявляється в забіякуватості, впертості. Неважко зрозуміти, чому в особливо скрутному положенні виявляються підлітки, втягнені в замкнену систему несприятливих обставин, яку вони самостійно часом не здатні розірвати. Сформоване в попередній період негативне відношення до норм колективного життя, негативні навички і звички поведінки, що поєднуються з недоліками комунікативних якостей, ускладнюють їх становище серед однолітків.

У таких умовах неможливість самоствердження позитивним шляхом штовхає дитину на негативне самоствердження. Це, в свою чергу, викликає відповідні санкції з боку педагогів (і нерідко з боку колективу) та приводить до того, що авторитет школяра, і без того незадовільний, падає ще більше. Якщо молодший школяр лише переживає, але слабо усвідомлює своє несприятливе положення в колективі, то молодші підлітки в певному ступені розуміють неблагополуччя своїх відносин. Намагаючись заповнити вакуум спілкування, вони вимушені шукати нові зв'язки у сфері вільного спілкування. Небезпечність перебування підлітків у таких групах полягає в тому, що тут вони мають можливість задовольнити найпримітивніші потреби, сформовані раніше в результаті несприятливих умов життя.

Якщо домінанта відхилень у молодших підлітків заключається у викривленні уявлень про соціальні норми життя дитячого колективу й у виникненні негативних звичок поведінки, то у старших підлітків виникають відхилення в уявленнях про значущість суспільних норм поведінки. Вчинки старших підлітків найчастіше достатньо глибоко усвідомлюються з точки зору наслідків. Це ще не антисоціальна поведінка, коли особистість свідомо йде на конфлікт із соціально-правовими нормами суспільства. Але це вже асоціальна поведінка в тому розумінні, що старші підлітки можуть порушувати норми поведінки суспільства, переносючи на них своє негативне ставлення до норм життя первинного виховного колективу. До числа домінуючих факторів відноситься психологічна ізоляція в колективі.

Для старших школярів характерний підвищений інтерес до спілкування з викладачами. Однак це не те прагнення, яке властиве підліт-

кам. Якщо молодшому школяру й молодшому підлітку спілкування з педагогами необхідне передусім заради пізнання самого себе, то старшим підліткам і старшим школярам важливо глибше проникнути в оточуючий світ людських відносин. Тому вони прагнуть знайти контакти не з усіма викладачами, а лише з тими, хто дійсно зможе задовольнити їх інтелектуальні запити. Визначальною тут є відповідність думок, висловлювань педагога його конкретним справам. Це і є для старших школярів головним критерієм цінності отриманої від вчителя інформації, що в кінцевому підсумку визначає ставлення не тільки до педагога, а й до старших взагалі, до суспільних норм і правил в цілому. На цій стадії не можна говорити про негативне ставлення до суспільних норм поведінки, до моральних цінностей суспільства. Тут має місце сумнів у їх об'єктивній значущості в особистісному плані. Старші школярі, схильні до девіантності, чітко розуміють, що моральні норми суспільства необхідні і важливі. Але для себе вони визначають лише ті норми, які забезпечують психологічний комфорт, стан захищеності у спілкуванні з оточуючими.

У формуванні оціночної діяльності помітно збільшується роль сім'ї. Старшого школяра хвилюють найрізноманітніші світовідчуття, він глибше розуміється в оточуючому світі, критичніше до всього ставиться, прагне зробити свій погляд на світ. Функція сім'ї – допомогти в усьому розібратися, підказати правильну відповідь. Потреба у спілкуванні з дорослими часто вступає в конфлікт з можливостями її задоволення, бо саме в цей період контакти між батьками й дітьми ускладнюються та можуть становити важку для розв'язання проблему. Спілкування ускладнюється, передусім, з провини самих батьків. Тут відбивається психологічна установка багатьох з них на те, що діти в процесі розвитку стають самостійнішими й потреби у спілкуванні обернені пропорційно їх віку [9; 10].

Подані психологічні портрети дітей “групи ризику”, які в майбутньому поповнюють лави правопорушників та злочинців, дозволяють розробити й вчасно застосувати науково обґрунтовані форми корекційної роботи, тим самим забезпечуючи профілактику девіантної поведінки.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи, можна зазначити, що вивчення особливостей становлення особистості, розвитку її фізичних та духовних якостей на різних етапах онтогенезу вбачається важливим не тільки в теоретичному аспекті, але й в практичному. Теоретичні дослідження особливостей аномального психічного розвитку дітей на різних вікових етапах розкривають динаміку формування девіантних новоутворень в “латентний” період і надають можливості їх ефективного виявлення, врахування й корекції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александров А. А. Типология делинквентного поведения при психопатиях и акцентуациях характера / А. А. Александров // Нарушение поведения у детей и подростков. – М. : Педагогика, 1981. – С. 51–59.
2. Актуальные проблемы психоневрологии детского возраста : сб. ст. / [под ред. А. А. Портнова]. – М. : МГУ, 1973. – 218 с.
3. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте : психологическое исследование / Л. И. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.
4. Выготский Л. С. Диагностика развития и педологическая клиника трудного детства / Л. С. Выготский. – М. : Экспериментальный дефектологический институт, 1936.
5. Запобігання відхиленням у поведінці школярів / [за ред. Б. С. Кобзаря, Є. І. Петухова]. – К. : Вища школа, 1992. – 144 с.
6. Ковалев В. В. Социально-психиатрический аспект проблемы девиантного поведения у детей и подростков / В. В. Ковалев // Нарушение поведения у детей и подростков. – М. : Педагогика, 1981. – С. 11–23.
7. Кудрявцев В. Н. Социальные отклонения. Введение в общую теорию / Кудрявцев В. Н., Нересянц В. С., Кудрявцев Ю. В. – М. : Юридическая литература, 1984. – 320 с.
8. Личко А. Е. Подростковая психиатрия : руководство для врачей / А. Е. Личко. – Л. : Медицина, 1983. – 255 с.
9. Проколиенко Л. Н. Психологическая профилактика недисциплинированного поведения учащихся : [учебно – методическое пособие] / Л. Н. Проколиенко. – К. : Выща школа, 1989. – 252 с.
10. Проколиенко Л. Н., Николенко Д. Ф. Семейное воспитание. Подростки / Л. Н. Проколиенко, Д. Ф. Николенко. – К. : Выща школа, 1981. – 312 с.

УДК 159.923

Михлюк Е.І., ад'юнкт кафедри загальної психології

АНАЛІТИЧНИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНО ОБУМОВЛЕНИХ АКЦЕНТУАЦІЙ ХАРАКТЕРУ ОСОБИСТОСТІ

У статті представлений теоретичний аналіз проблеми акцентуацій характеру особистості, пов'язаної з розвитком і професійною діяльністю. Проаналізовані класичні характеристики основних акцентуацій характеру з урахуванням їх впливу на виконувану діяльність.

Ключові слова: акцентуація характеру, професійна діяльність, професійно обумовлені акцентуації особистості, особистість.

В статті представлено теоретичний аналіз проблеми акцентуацій характеру людини, зв'язаних з розвитком і професійною діяльністю. Проаналізовані класичні характеристики основних акцентуацій характеру з урахуванням їх впливу на виконувану діяльність.

Ключеві слова: акцентуації характеру, професійна діяльність, професійно обумовлені акцентуації людини, людина.

Постановка проблеми. В процесі професійної діяльності в структурі особистості і характеру виявляється акцентуація. Акцентуація характеру може розвиватися під впливом різних чинників, серед яких важливу роль грають властивості нервової системи, особливості сімейного виховання, соціального оточення, професійної діяльності, фізичного здоров'я. Професійна діяльність неминує супроводжуватися змінами в структурі особистості: з одного боку, відбувається посилення і інтенсивний розвиток якостей, які сприяють успішному здійсненню діяльності, а з іншого – зміна і навіть руйнування структур, що беруть участь у цьому процесі. Професійні зміни, що порушують цілісність особистості, знижуючи адаптивність і продуктивність її діяльності, негативні і розглядаються як професійна акцентуація рис характеру.

Професійна акцентуація – це надмірна вираженість одних якостей і атрофування інших якостей, що негативно позначається на діяльності і поведінці людини. Це виникає в процесі успішного виконання діяльності, що визначає групу професійно важливих якостей, використовуваних роками, і групу професійно небажаних якостей, які пригнічуються [2].

Чинниками, що ініціюють розвиток професійних деформацій, є різні акцентуації характеру особистості. В процесі багаторічного виконання однієї і тієї ж діяльності акцентуації професіоналізуються, вплітаються в тканину індивідуального стилю діяльності і трансформуються в професійні деформації фахівця. У кожного акцентуованого фахівця свій ансамбль деформацій, і вони виразно виявляються в діяльності і професійній поведінці. Іншими словами, професійні акцентуації – це надмірне посилення деяких рис характеру, а також окремих професійно обумовлених властивостей і якостей особистості [1].

Людські індивідуальні риси є основою структури особистості, її «становим» обґрунтуванням, яке є як і основоположним для цілісної спрямованості особистості, так і індивідуальним, таким, що виникає в результаті індивідуального життєвого досвіду.

Характер людини – це сукупність стійких індивідуальних особливостей особистості, що складається і виявляється в діяльності і спілкуванні, обумовлений типовими для неї формами поведінки [4].

Характер обумовлений буттям особистості, засвоєнням соціального досвіду, що породжує типові риси характеру, визначувані обставинами життєвого шляху в конкретних історичних умовах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Акцентуації характеру і їх аналіз – проблема, що виникла на рубежі XIX – XX століть. В сере-

дині XIX століття в практичному розділі психології – психодіагностиці, що розроблявся Р. Кеттелом, Г. Еббінгаузом – французькими психологами на чолі з А. Біне розробляється ряд методик за визначенням специфічних особливостей осіб.

Визначення специфічних рис характеру необхідне як для індивідуального психодіагностування і психологічного консультування, так і для загальної психізації характерів.

На рубежі століть XIX і XX виник певний напрям в психології – характерологія. Спочатку даний напрям в психологічній науці орієнтувався на фізіологічні особливості індивіда і проводив наукові переломи між будовою людини і її психічними характеристиками. У XX столітті К. Леонгард і В.Б. Лічко визначили особливості акцентуації в характері людини і їх специфічні особливості [4].

Вивчаючи акцентуированні осіб в практиці, Карл Леонгард пропонує цілу систему практичних методів, що дозволяють «нівелювати» індивідуальні особливості психіки людини і адаптувати особистість до існуючих умов.

Характер – це індивідуальне поєднання стійких рис, психічних особливостей людини, що обумовлюють типові для даної людини способи поведінки в певних життєвих умовах і обставинах і визначають відношення особистості до навколишньої дійсності [3].

Характер – це результат взаємодії людини зі світом, сукупність стійких придбаних якостей, що виражають відношення людини до себе, інших людей, речей, суспільству і виявляються в стійких, звичних формах поведінки [4].

Структура характеру розглядається перш за все по типах відношень, що склалися у людини:

- відношення до інших людей;
- відношення до самого себе;
- відношення до діяльності;
- відношення до суспільства в цілому [2].

Виклад основного матеріалу. На відміну від темпераменту як динамічної сторони поведінки, характер дозволяє оцінити змістовну соціальну сторону поведінки суб'єкта, його ціннісні орієнтації.

Характер є результатом індивідуального розвитку особистості у зв'язку із закріпленням в поведінці індивіда різних проявів психічних процесів: пізнавальних, емоційних і вольових. Тому у зв'язку з генезисом характеру розрізняють три групи рис:

- інтелектуальні риси (критичність, спостережливість, мрійливість і ін.);
- емоційні риси (чуйність, пихатість, чесність і ін.);
- вольові риси (цілеспрямованість, принциповість, наполегливість і ін.).

По відношенню до рівня норми характер може бути:

- нормальним, збалансованим, тобто відповідати адекватними реакціями на різні стимули;
- акцентуованим, з надмірним проявом деяких рис (наприклад екзальтованість, некерованість і ін.);
- психопатичним, коли деякі риси виявляються на рівні патології [1].

У 20–50% людей деякі риси характеру такі загострені, надмірно розвинені в збиток іншим якостям, що відбувається своєрідний «перекіс» характеру, акцентуація характеру, в результаті погіршується взаємодія з людьми, з'являються однотипні утруднення і конфлікти [4]. Вираженість акцентуації може бути різною: від легкої, помітної лише найближчому оточенню, до крайніх варіантів, психопатії. Психопатія – хвороблива потворність характеру (при збереженні інтелекту людини), в результаті різко порушуються взаємини з людьми; психопати можуть бути навіть соціально небезпечні для оточуючих [4]. Але, на відміну від психопатії, акцентуації характеру виявляються не постійно, з роками можуть абсолютно згладитися, наблизитися до норми. Акцентуації характеру частіше зустрічаються у підлітків і юнаків (50–80%), чим у дорослих, оскільки саме ці періоди життя – найбільш критичні періоди для формування характеру, для прояву своєї неповторності, індивідуальності. Потім з роками акцентуація може згладжуватися або, навпаки, посилюватися, переростаючи в неврози або психопатії.

Будь-яка якість характеру, навіть найчудовіша, коли отримує надмірний розвиток, починає набувати якогось негативного відтінку, ускладнювати життя самій людині і її оточенню, обумовлювати «важкий» характер.

Наявність певної акцентуації залежить від професійної діяльності. На підставі різних класифікацій (Ганушкін П., Леонгард К., Лічко А. і ін.) виділяють десять різних типів акцентуацій: 1. гіпертимний; 2. дистимний; 3. циклотимічний; 4. збудливий; 5. застрягаючий; 6. педантичний; 7. тривожний; 8. емотивний; 9. демонстративний; 10. екзальтований.

1. Гіпертимний. Людина дуже енергійна, самостійна, прагне до лідерства, ризику, авантюр. Вона не реагує на зауваження, відсутня самокритичність. Необхідно стримано відноситися до її необґрунтованого оптимізму і переоцінки своїх можливостей. Рис, привабливі для співбесідників: енергійність, жадання діяльності, ініціативність, відчуття нового, оптимізм.

Для оточуючих людей в ній не подобається: легковажність, схильність до аморальних вчинків, несерйозне відношення до покладених на неї обов'язків, дратівливість в крузі близьких людей. Конфлікт можливий при монотонній роботі, самоті, в умовах жорсткої дисципліни, постійних моралей. Це приводить до того, що у цієї людини виникає гнів. Така людина добре себе проявляє в роботі, пов'язаній з постійним спілкуванням. Для неї характерно часто міняти професії і місце роботи. Гіпертимним людям не можна довіряти копітку одноманітну роботу, що

вимагає великої посидючості, концентрації уваги, відмови від активного спілкування з оточуючими. Для них більше всього підходить організаторська діяльність, що вимагає контактів з людьми, дозволяє реалізувати накопичений «енергетичний потенціал». Гіпертимній людині важко тримати себе в руках, тому їх робота не повинна бути пов'язана з конфліктними ситуаціями.

2. Дистимний (дистимність). У цього типу людей спостерігається постійно знижений настрій, смуток, замкнутість, песимістична. Ці люди обтяжуються галасливими суспільствами, з колегами близько не сходяться. У конфлікти вступають рідко, частіше є в них пасивною стороною. Вони дуже цінують тих людей, які дружать з ними і схильні їм підкорятися. Оточуючим подобається в цих людях серйозність, висока моральність, сумлінність і справедливість. Але такі риси, як пасивність, песимізм, смуток, сповільненість мислення, «відрив від колективу», відштовхують оточуючих від знайомства і дружби з ними.

Конфлікти спостерігаються в ситуаціях, які вимагають бурхливої діяльності. На цих людей зміна звичного способу життя негативно впливає. Ці люди добре справляються з роботою, в якій не потрібний широкий круг спілкування. За несприятливих умов проявляють схильність до невротичної депресії. Ця акцентуація виникає частіше у осіб меланхолійного темпераменту.

3. Циклоїдний (циклотимність). Акцентуація характеру виявляється в періодах підйому і спаду настрою, що циклічно змінюються. В період підйому настрою проявляють себе як люди з гіпертимічною акцентуацією, в період спаду – з дистимічною. В період спаду загострено сприймають неприємності, аж до самогубства. Ці часті зміни душевних станів стомлюють людину, роблять її поведінку малопередбачуваною, суперечливою. Такі люди схильні до зміни професії, місця роботи, інтересів. Цей тип характеру зустрічається у осіб холеричного темпераменту. Краще не давати їм роботи, що вимагає постійно високого темпу. Краще не перенавантажувати їх нервову систему, а скористатися добротою, умінням співпереживати. Такі люди більше годяться в консультанти. Їм властиві значні перепади настрою і ділової активності.

4. Емотивний (емоційність). Ця людина надмірно чутлива і глибоко переживає щонайменші неприємності. Вона надмірно чутлива до зауважень, невдач, тому у неї частіше сумний настрій. Вона віддає перевагу вузькому колу друзів і близьких, які розуміли б її з півслова. У конфлікти вступає рідко і грає в них пасивну роль. Образи не випліскує назовні, а тримає їх при собі. Оточуючим подобається її альтруїзм, співчуття, жалість, вираз радості з приводу чужих успіхів. Вона дуже старанна і має високе відчуття довгу. Така людина зазвичай буває хорошим сім'янином. Але крайня чуттєвість, слізливність відштовхують від неї людей. Конфлікти з близькою людиною, смерть або хвороби рідних вона

сприймає трагічно. Їй протипоказані несправедливість, хамство, перебування в оточенні грубих людей.

5. Демонстративний (демонстративність). Ця людина прагне бути в центрі уваги і добивається своїх цілей за всяку ціну: сльози, неприємність, скандали, хвороби, хвастощі, наряди, незвичайні захоплення, брехня. Вона легко забуває про свої непристойні вчинки. У неї виражена висока пристосованість до людей. Ця людина приваблива для оточуючих ввічливістю, завзятістю, цілеспрямованістю, акторським даруванням, здатністю захопити інших, а також своєю неординарністю. Але вона має риси, які відштовхують від неї людей, і вони сприяють конфлікту: егоїзм, неприборканість вчинків, брехливість, хвалькуватість, схильність до інтриг, ухилення від роботи. Конфлікт з такою людиною відбувається при утиску її інтересів, недооцінці заслуг, поваленні з «п'єдесталу». Ці ситуації викликають у неї істеричні реакції.

Таку людину пригноблює замкнений круг спілкування, одноманітна робота. Вона може проявити себе в роботі з постійно змінними короткочасними контактами. Вона прагне до успіху і часто не може критично відноситися до себе і своїм діям. Вона зазвичай підлашчується під оточуючих і поступає відповідно до того, чого від неї хочуть. За допомогою цього вона непомітно маніпулює іншими людьми і легко може залучити в якусь авантюру. Тому за такими людьми потрібне око та око. Слід безперервно контролювати їх поведінку і направляти в правильне русло.

6.Збудливий (збудливість). У цих людей підвищена дратівливість, нестриманість, похмурість, занудливість, але можливі влєсливість, послужливість (як маскування), схильність до хамства і нецензурної лайки або мовчазності, сповільненість в бесіді. Вони активно і часто конфліктують, не уникають сварок з начальством, незлагідні в колективі, в сім'ї деспотичні і жорстокі. Поза нападами гніву ці люди добросовісні, акуратні і проявляють любов до дітей. Оточуючим не подобається їх дратівливість, запальність, неадекватні спалахи гніву і люті з рукоприкладством, жорстокість, ослаблений контроль над потягом. На цих людей добре впливають фізична праця, атлетичні види спорту. Їм необхідно розвивати витримку, самоконтроль, із-за незлагідності вони часто міняють місце роботи.

7.Застрягаючий (застрягання). Люди з таким типом акцентуації «застряють» на своїх відчуттях, думках. Вони не можуть забути образи, «зводять рахунки» зі своїми кривдниками. У них спостерігаються службова і побутова незговірливість, схильність до затяжних склок. У конфлікті найчастіше бувають активною стороною і чітко визначають для себе круг ворогів і друзів. Проявляють владолюбство – «занудливість наставника».

Співбесідникам подобається їх прагнення добитися високих показників в будь-якій справі, прояв високих вимог до себе, жадання справе-

дливі, принципові, міцні, стійкі погляди. Але в той же час у людей такого типу є риси, які відштовхують від них оточуючих: образливість, підозрілість, мстивість, честолюбство, самовпевненість, ревнивість, роздуте до фанатизму відчуття справедливості. Конфлікт можливий при зачепленій самолюбності, несправедливій образі, перешкоді до досягнення честолюбних цілей.

Ці люди добре себе проявляють в роботі, що дає їм відчуття незалежності і можливість проявити себе. Таким людям властиве відверто виражене владолюбство, егоїзм, прагнення показати себе. Зазвичай це черстві і злопам'ятні люди, що насилу засвоюють нове, але, засвоївши, фанатично наступні йому. Вони накопичують негативні емоції, що рано чи пізно приводить до «вибуху», агресії, у цих людей є небезпека – «запаморочення від успіхів». До таких співробітників краще всього проявити терпимість, не перевиховувати їх, а зробити їх життя і роботу різноманітним. Для таких людей краще всього зайнятися облаштуванням чого-небудь, організаційною діяльністю.

8. Педантичний (педантичність). У цих людей виражена занудливість у вигляді «переживання» подробиць, на роботі вони здатні замучити відвідувачів формальними вимогами, виснажують домашніх надмірною акуратністю. Для оточуючих вони привабливі сумлінністю, акуратністю, серйозністю, надійністю в справах і відчуттях. Але такі люди мають і відштовхуючі риси: формалізм, «крутість», «занудливість», прагнення переказати ухвалення важливого рішення на інших. Конфлікти можливі в ситуації особистої відповідальності за важливу справу, при недооцінці їх заслуг. Вони схильні до психастенії. Для цих людей переважні професії, не пов'язані з великою відповідальністю, «паперова робота». Вони не схильні до зміни місця роботи.

9. Тривожний (тривожність). Люди цього типу акцентуації відрізняються зниженим фоном настрою, боязкістю, невпевненістю в собі. Вони постійно побоюються за себе, своїх близьких, довго переживають невдачу і сумніваються в правильності своїх дій. У конфлікти вступають рідко і грають пасивну роль. Конфлікти можливі при ситуаціях страху, загрози, покарання, насмішок, несправедливих звинувачень. Оточуючим подобається їх дружелюбність, самокритичність і старанність. Але вони проявляють боязливість, недовірливість, унаслідок беззахисності служать часом мішенню для жартів, часто є «козлами відпущення». Таким людям не можна бути керівниками, приймати відповідальні рішення, оскільки їм властиве нескінченне переживання, зважування.

10. Екзальтований (екзальтованість). Люди з таким типом акцентуації мають дуже мінливі настрої, балакучість, підвищене відвертання на зовнішні події. Їх емоції яскраво виражені і знаходять своє віддзеркалення у влюбливості. Такі риси, як альтруїзм, відчуття співчуття, художній смак, артистичне дарування, яскравість почуттів і прихильність до друзів, подобаються співбесідникам. Але надмірна вразливість, пате-

тичність, панікерство, схильність відчаю є не кращими їх рисами. Невдачі і сумні події сприймають трагічно, мають схильність до невротичної депресії. Їх середовище існування – це сфера мистецтв, художні види спорту, професії, пов'язані з близькістю до природи.

Висновки. У повсякденному житті залежно від багатьох обставин характер людини може реалізовуватися по-різному: щось ховатися, щось, навпаки, випинатися, щось пригнічуватися. В результаті формується певний тип працівника: позитивний, нейтральний або негативний по відношенню до процесу діяльності.

Перспективи подальших досліджень. Необхідно вивчати прояви акцентуацій рис характеру в процесі професіоналізації особистості і чинників, що детермінують їх розвиток, змін психологічних підструктур суб'єкта діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безносков С. П. Профессиональная деформация личности / Сергей Петрович Безносков. – СПб. : Речь, 2004. – 272 с.
2. Зеер Э. Ф. Психология профессиональных деструкций : Учебное пособие для вузов / Э. Ф. Зеер, Э. Э. Сыманюк. – М. : Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2005. – С. 94–98.
3. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М. : Междунар. гуманит. фонд «Знание», 1996. – 308 с.
4. Леонгард К. Акцентуированные личности / К. Леонгард. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. – 316 с.

УДК 159.9

*Овсяннікова Я.О., к. психол. н., науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології НУЦЗУ;
Заболотна В.В., магістрант кафедри загальної психології НУЦЗУ*

ПСИХОЛОГІЧНЕ СУПРОВОДЖЕННЯ ПЕРСОНАЛУ МНС УКРАЇНИ В ПОСТКАТАСТРОФНИЙ ПЕРІОД

У статті проаналізована специфіка професійної діяльності персоналу МНС України. Обґрунтована можливість використання соціально-психологічного тренінгу в межах відновлювального періоду.

Ключові слова: відновлювальний період, соціально-психологічний тренінг, рятувальник.

В статье проанализирована специфика профессиональной деятельности персонала МЧС Украины. Обоснована возможность использования социально-психологического тренинга в рамках восстановительного периода.

Ключевые слова: восстановительный период, социально-психологический тренинг, спасатель.

Постановка проблеми. Екстремальний характер професійної діяльності працівників пожежно-рятувальних та аварійно-рятувальних підрозділів МНС України, які безпосередню беруть участь у ліквідації надзвичайних ситуацій, викликаних подіями техногенного, природного або соціального характеру, зумовлює високий рівень професійного стресу, що, у свою чергу, може призвести до зниження ефективності професійної діяльності персоналу МНС і визначає необхідність оцінки й формування адаптивних поведінкових стратегій подолання стресу.

Тривалий вплив комплексу психогенних факторів служби може призводити до значної деструкції психічних і психофізіологічних характеристик стану фахівця, які, у свою чергу, ведуть до зниження ефективності його професійної діяльності [1].

Проблема психологічної стійкості працівників аварійно-рятувальних підрозділів до стресу є професійно значущою для МНС України – від неї залежить не тільки ефективність діяльності пожежних-рятувальників, але й порятунок постраждалого населення. Оцінка й формування психологічної стійкості до стресу відносяться до числа пріоритетних завдань психологічного супроводу діяльності персоналу МНС України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Суттєве значення до вивчення зазначеної проблеми мали наукові положення про особливі психічні стани та реакції, що спостерігаються в ризиконебезпечних ситуаціях (Ю.О. Олександровський, С.І. Яковенко, С.П. Бочарова, В.С. Медведєв та ін.), а також праці сучасних психологів, які займаються теорією синдрому «вигорання» (В.О. Орел, К.О. Малишева, Н.М. Булатевич, С.А. Калашникова, О.В. Крапивіна, А.С. Куфлієвський та ін.); системно-структурний підхід щодо вивчення психологічної готовності до діяльності (О.Д. Ганушкін, М.І. Дьяченко, О.В. Тімченко, Є.М. Потапчук, О.Д. Сафін та ін.); теоретичні та методико-практичні положення практичної психології та психологічного тренінгу (О.Ф. Бондаренко, В. Вачков, П.П. Горностай, Л.М. Карамушка, В.О. Лефтеров, В.П. Москалець, Л.О. Петровська, В.В. Третяченко, Н.В. Чепелева, Ю.М. Швалб, та ін.).

Мета статті. Висвітлення актуальності проблеми використання соціально-психологічного тренінгу для відновлення психологічної стійкості рятувальників після їх перебування в осередку надзвичайної ситуації.

Виклад основного матеріалу. Специфіка службової діяльності персоналу МНС України містить у собі постійний підвищений фактор ризику, напружене виконання завдань в умовах недостатньої, невизначеної інформації, дефіциту часу та високої відповідальності за результати праці.

Виконання завдань в умовах НС, з психологічної точки зору характеризується негативним впливом на психіку людини широкого спектра несприятливих, дискомфортних і загрозливих факторів. Спеціалісти, які направляються в зони НС для виконання рятувальних та інших невід-

кладних робіт, піддаються не тільки значному ризику виникнення нервово - психічних розладів, психічних дезадаптацій і стресових станів, але й фізичній загрозі особистому здоров'ю (життю) [3].

Під час ліквідації наслідків надзвичайної ситуації персонал МНС піддається впливу двох типів стресогенних факторів: так звані «звичайні» фактори; «специфічні» стресогенні фактори. Головними стрес-факторами для працівників пожежно-рятувальних та аварійно-рятувальних підрозділів МНС України є «неможливість урятувати постраждалих», «загибель (поранення) дітей», «загибель (поранення) колег», «загибель (поранення) населення», «зовнішній вигляд постраждалих». Ці фактори відрізняються гостротою впливу на особистість, адже їх наслідки, зазвичай, не можна виправити.

Окрім зазначених факторів, стресовими також є: «велика відповідальність», «небезпека (здоров'ю, життю)», «дефіцит часу, необхідність діяти швидко», «несподіванка, раптовість», а також «вплив незвичайних умов (вогонь, дим, шкідливі домішки, шум, гуркіт)». Ці фактори можна віднести до звичних умов діяльності працівників пожежно-рятувальних та аварійно-рятувальних підрозділів МНС України. Можливо, саме тому вони визначаються як менш значущі професійні стрес-фактори [4].

Такі негативні впливи нерідко стають причиною зривів у професійній діяльності, зниження працездатності, виникнення міжособистісних конфліктів, порушень дисципліни, зловживання алкоголем, інших негативних явищ.

Отже, після закінчення аварійно-рятувальних робіт, особливо пов'язаних із загибеллю постраждалих, у рятувальника спостерігається цілий комплекс порушень, які безпосередньо впливають на його психологічну стійкість. Тому кожен рятувальник потребує психологічної допомоги для відновлення психічних ресурсів і, перш за все, рівня його психологічної стійкості.

Серед основних засобів та форм психологічного забезпечення відновлювального періоду рятувальників, які зарекомендували себе на сьогодні, виділяються: психологічне консультування, психологічна корекція, дебрифінг. Одним з достатньо дієвих способів інтерактивного впливу на особистість професіонала екстремального профілю діяльності є соціально-психологічний тренінг.

З метою відновлення психологічної стійкості рятувальників нами було розроблено соціально-психологічний тренінг. Цей тренінг має структуру, яка відповідає особливостям повсякденної діяльності рятувальників, що мають особистісний досвід участі у ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій державного та регіонального рівнів. Соціально-психологічний тренінг розрахований на проведення протягом 2-х діб.

Метою тренінгу «Вижити та врятувати» є: відновлення у персоналу МНС і, зокрема, у рятувальника рівня психологічної стійкості, яка

була втрачена внаслідок виконання завдань за призначенням в осередку надзвичайної ситуації.

Програма розробленого нами тренінгу складається з 6-ти блоків:

- «Комунікативний» блок, який включає 8 вправ;
- «Поведінково-діяльнісний» блок включає 6 вправ;
- «Когнітивний» блок включає 4 вправи;
- Блок «Свідомість особистості» включає 2 вправи;
- «Емоційний» блок включає 15 вправ;
- Блок «Ставлення особистості» включає 8 вправ.

У дослідженні взяли участь 86 рятувальників, які безпосередньо залучалися до ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій державного та регіонального рівнів, і були розподілені нами на 3 групи, залежно від надзвичайної ситуації, у ліквідації наслідків якої вони брали участь.

До 1-ї тренінгової групи увійшли рятувальники, у поведінці яких після закінчення виконання аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт спостерігалися прояви дезадаптованої поведінки.

До 2-ї тренінгової групи були включені рятувальники, у поведінці яких після закінчення аварійно-рятувальних робіт не спостерігалось проявів дезадаптованої поведінки та які мають мінімальний професійний досвід участі у ліквідації наслідків надзвичайної ситуації і стаж професійної діяльності від 1-го до 3-х років.

До 3-ї тренінгової групи увійшли рятувальники, у поведінці яких після закінчення виконання аварійно-рятувальних робіт не спостерігалось проявів дезадаптованої поведінки та які мають максимальний професійний досвід участі у ліквідації наслідків надзвичайної ситуації і стаж професійної діяльності 15-20 років.

Було здійснено відбір досліджуваних по групах: тренінгова група та контрольна. Рятувальники 1-ї тренінгової та 1-ї контрольної груп були учасниками ліквідації наслідків однієї і тієї ж надзвичайної ситуації (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл груп досліджуваних

1	2	3
Група досліджуваних	Надзвичайна ситуація, у ліквідації якої брали участь досліджувані	Контрольна група
1-а (15 осіб)	Вибух побутового газу у житловому будинку у місті Ізюм Харківської області	1-а (12 осіб)
2-а (15 осіб)	Вибух військового арсеналу у місті Лозова Харківської області	2-а (14 осіб)
3-я (14 осіб)	Лісова пожежа біля міста Ізюм Харківської області	3-я (16 осіб)
Всього 44		Всього 42

За таким же принципом були визначені учасники всіх 3-х тренінгових та 3-х контрольних груп.

Безпосередньо перед проведенням розробленого нами соціально-психологічного тренінгу «Вижити та врятувати» проводилося анкетування і тестування рятувальників тренінгової групи та рятувальників, які входять до контрольної групи, за спеціальним психодіагностичним комплексом.

Даний комплекс включав:

1) анкету з виявлення деяких соціобіографічних, професійних даних, особливостей протікання особистого життя і професійної діяльності досліджуваних;

2) метод кольорових виборів: модифікований восьмикольоровий тест М. Люшера;

3) методику «Дослідження тривожності» Ч.Д. Спілбергера (адаптований варіант Ю.Л. Ханіна);

4) методику «Прогноз - 2».

За допомогою анкети були встановлені особистісний професійний досвід рятувальників, їх вік та психологічний стан на момент тестування, яке проводилося після закінчення робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації

Також для одержання більш об'єктивної інформації щодо психологічного стану, зокрема емоційного, під час дослідження було використано метод кольорових виборів Люшера. Перше тестування проводилося безпосередньо перед початком тренінгу, друге тестування – одразу після закінчення тренінгу.

Під час проведення тренінгу «Вижити та врятувати» передбачалося, що зміни можуть відбутися також і в емоційній сфері учасників. Ефективність впливу тренінгу на емоційну сферу учасників визначалася за допомогою методу кольорових виборів Люшера.

Перше тестування показало, що у рятувальників, які входять до тренінгових груп, спостерігаються почуття страху, нервового виснаження, дратівливості. А також прагнення позбутися ситуації, що надмірно тисне. Обмежувальні тенденції проявляються як міра захисту сензитивної особистості, критичної, розбірливої, з незалежністю суджень. Спостерігається розлад у сфері значущих міжособистісних контактів.

Досліджувані знаходяться у стресовому стані, який ослабляє волю та наполегливість. Спостерігаються реакції гніву, занепокоєння, що проявляються ослабленням функції уваги, безпорадністю із проявами дратівливості. Почуття власного безсилля й перевтоми перед наявністю перешкод, які стоять на шляху до реалізації власних цілей. Порушено баланс між прагненням до активності й контролем. А також наявне прагнення позбутися ситуації, що справляє надмірний тиск.

Друге «вихідне» тестування показало, що в результаті соціально-психологічного тренінгу «Вижити та врятувати» відбуваються певні зміни в емоційній сфері досліджуваних. Так, обстежувані після тренінгу

стали більше радіти й отримувати задоволення від участі в діяльності, почали почуватися більш активними. Крім того, в результаті участі у тренінгу людиною витрачається певна частина психічної енергії, а після тренінгу відбувається процес накопичення енергії. Амплітуда емоційних проявів на соціально-психологічному тренінгу надзвичайно зростає і досягає свого апогею на завершальному етапі тренінгу, що може характеризуватися переживанням учасниками тренінгу збуджених станів, аж до ейфоричних. Таким чином, події тренінгу значно торкаються емоційної сфери учасників, спонукаючи їх відчувати часом достатньо сильні емоції і почуття, які іноді порівнюються з катарсисом, що, у свою чергу, запускає механізм особистісних змін.

Дослідження рівня тривожності, зокрема реактивної тривожності, проводилося за допомогою методики «Дослідження тривожності» Ч.Д. Спілбергера (адаптований варіант Ю.Л. Ханіна).

Відомо, що рівень тривожності є чинником, за допомогою якого стає можливим визначення безпомилкового здійснення будь-якої діяльності, особливо якщо вона проходить у стресогенних умовах. Психодіагностичне дослідження під час «вхідного» тестування показало достатньо високий рівень реактивної тривожності. Цей рівень майже не залежить від професійного досвіду рятувальника, його особистого життєвого досвіду, віку, знань та навичок. Рівень реактивної тривожності в учасників СПТ «Вижити та врятувати» і рятувальників, які входять до контрольних груп, майже однаковий. Це можна пояснити тим, що вони брали участь у ліквідації наслідків однієї й тієї ж надзвичайної ситуації.

Результати другого визначення реактивної тривожності одразу після проведення соціально-психологічного тренінгу «Вижити та врятувати» показали, що її рівень в учасників тренінгу знизився.

Порівняння результатів «вхідного» та «вихідного» тестування проводилося відносно конкретного рятувальника, який брав участь у тренінгу. Для узагальнення одержаних нами даних ми наводимо показник середнього рівня реактивної тривожності для кожної тренінгової групи (табл. 2).

Таблиця 2

Середній рівень реактивної тривожності у рятувальників, які брали участь у ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій державного та регіонального рівнів («вихідне» тестування)

Група	Учасники СПТ	Контрольна група	Рівень значимості
1	29,15±3,48	42,13±3,81	p≤0,02
2	29,64±3,82	44,31±3,86	p≤0,01
3	28,17±3,75	46,11±3,76	p≤0,05
середнє	29,42±3,69	45,0±3,99	

Аналіз даних дає нам можливість стверджувати, що проведений соціально-психологічний тренінг поліпшив психічний стан рятувальни-

ків – учасників тренінгу, а саме знизив рівень реактивної тривожності (рис. 2).

Такий результат спостерігався у всіх 3-х тренінгових групах; значущість відмінностей результатів виміру реактивної тривожності у тренінгових і контрольних групах відповідно підтверджена використанням математичного апарату.

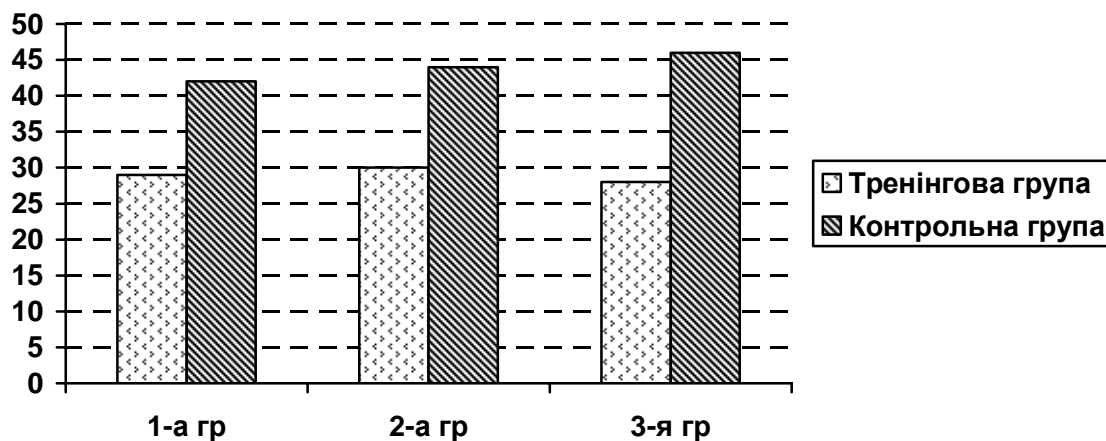

Рис. 1 – Показники рівня реактивної тривожності після проведення СПТ «Вижити та врятувати»

Весь комплекс стресорів («звичайних» та «специфічних»), який вже був зазначений, призводить також до зниження у всіх рятувальників загального рівня нервово-психічної стійкості.

Для визначення рівня нервово-психічної стійкості у рятувальників нами було використано методику «Прогноз-2» у тренінгових та контрольних групах.

Отримані дані показують, що майже у всіх досліджуваних (і у тренінговій, і у контрольній групах) нервово-психічна стійкість у межах середньої припустимої норми, але існує достатньо висока ймовірність нервово-психічних зривів у екстремальних ситуаціях. Тобто рятувальники знаходяться, так би мовити, «на межі» своїх можливостей з подолання негативного впливу перенесеного стресу під час ліквідації наслідків надзвичайної ситуації.

Порівняння результатів «вхідного» та «вихідного» тестування проводилося відносно конкретного рятувальника, який брав участь у тренінгу. Для узагальнення одержаних нами даних наводимо показник середнього рівня нервово-психічної стійкості для кожної тренінгової групи (табл. 3).

Аналіз даних, поданих у таблиці 3, дає нам можливість стверджувати, що розроблений нами та проведений тренінг «Вижити та врятувати» сприяє підвищенню нервово-психічної стійкості учасників тренінгу (рис. 2).

Середній рівень нервово-психічної стійкості у рятувальників, які брали участь у ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій державного та регіонального рівнів («вихідне» тестування)

Група	Учасники СПТ	Контрольна група	Рівень значущості
1	6,07	4,83	$p \leq 0,01$
2	6,13	4,84	$p \leq 0,01$
3	6,16	5,40	$p \leq 0,05$
середнє	6,18	4,92	

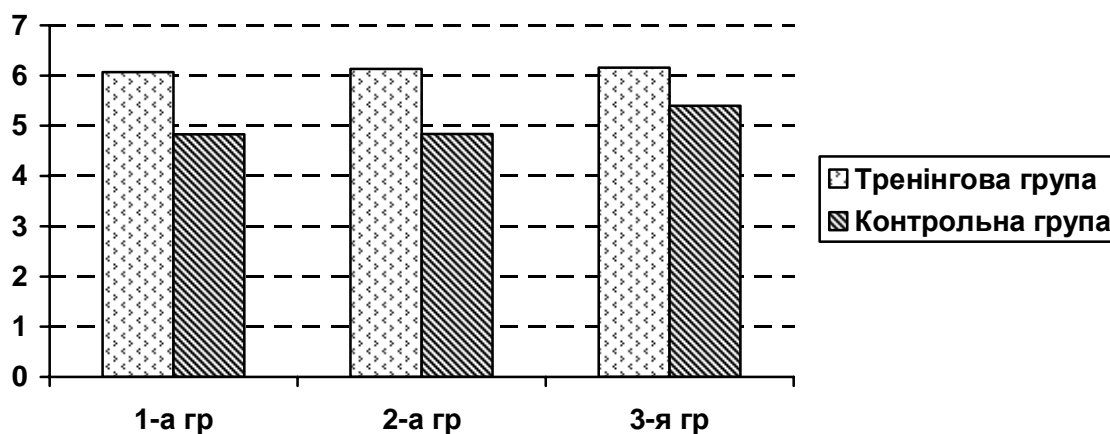

Рис. 2 – Показники рівня нервово-психічної стійкості після проведення СПТ «Вижити та врятувати»

Такий результат спостерігався у всіх 3 тренінгових групах; значущість відмінностей результатів виміру нервово-психічної стійкості у тренінгових і контрольних групах відповідно підтверджена використанням математичного апарату.

За два дні участі у СПТ «Вижити та врятувати» у рятувальників відбулося поліпшення стану нервово-психічної стійкості. Тоді як у рятувальників контрольної групи за цей саме термін не сталося майже ніяких змін; спостерігається тільки тенденція до підвищення нервово-психічної стійкості, яка проходить дуже повільно.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, застосування розробленого нами соціально-психологічного тренінгу серед рятувальників, які брали участь у ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій державного та регіонального рівнів у м. Харків, м. Ізюм та м. Лозова, підтвердило ефективність його використання в межах відновлювального періоду персоналу МНС.

Після участі у відновлювальному тренінгу «Вижити та врятувати» у рятувальників знизився рівень реактивної тривожності, підвищився рівень нервово-психічної стійкості та виявлено значуще поліпшення емоційного фону. Учасники соціально-психологічного тренінгу позбулися відчуття необхідності звільнення від стресу, у них відбулося усвідомлення свого внутрішнього стану, який виник у результаті травмуючої ситуації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Екстремальна психологія : підручник / [Євсюков О. П., Куфлієвський А. С., Лебедев Д. В. та ін.]; за ред. О. В. Тімченка. – К. : ТОВ «Август Трейд», 2007. – 502 с.
2. Лефтеров В. О. Особистісно-професійний розвиток фахівців екстремальних видів діяльності : дис. ...докт. психол. наук. : 19.00.09 / В. О. Лефтеров. – Донецьк : Донецький юридичний інститут луганського державного університету внутрішніх справ, 2008. – 428 с.
3. Миронець С. М. Негативні психічні стани та реакції працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України в умовах надзвичайної ситуації: дис. ...канд. психол. наук. : 19.00.09. – Х. : Університет цивільного захисту України, 2007. – 164 с.
4. Склень О. І. Психологічні особливості поведінкових стратегій подолання стресу в професійній діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах». – Х., 2008. – 166 с.

УДК 159.9:159.94

*Онщенко Н.В., к.психол.н., старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології НУЦЗУ;
Кузнецова М.І. магістрант кафедри загальної психології НУЦЗУ*

ПСИХОЛОГІЧНА ОСНОВА ПОБУДОВИ ПРОГНОЗУ НАДІЙНОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ФАХІВЦІВ АВАРІЙНО-РЯТУВАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ МНС УКРАЇНИ

У статті розглядається питання особливостей прогнозування надійності виконання рятувальником професійних завдань за призначенням. Виділяються основні принципи його побудови.

Ключові слова: психологічний прогноз; надійність професійної діяльності; персонал МНС України.

В статье рассматривается вопрос особенностей прогнозирования надежности выполнения спасателем профессиональных заданий по назначению. Выделяются основные принципы его построения.

Ключевые слова: психологический прогноз; надежность профессиональной деятельности; персонал МЧС Украины.

Постановка проблеми. При розгляді особливостей побудови психологічного прогнозу надійності фахівця АРП МНС України перш за все слід відмітити, що будь-яке прогнозування успішності лише в тому разі можна назвати ефективним, коли воно базується на наукових розробках, які дозволяють передбачати хід процесів, соціальних явищ, тенденцій розвитку та соціальні наслідки практичних заходів, що здійснюються.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проведений аналіз існуючих підходів щодо складання прогнозів дозволив виділити наступні види прогнозування [15].

За основними типами:

- пошукове (визначення можливих станів явища в майбутньому);
нормативне (визначення напрямків і термінів досягнення можливих станів явища, що приймаються за мету);

за періодом попередження:

- оперативне (до 1 місяця),
- короткострокове (від 1 місяця до 1 року),
- середньострокове (від 1 року до 5 років),
- довгострокове (від 5 років до 15 років),
- наддовгострокове (більше 15 років).

Що стосується прогнозування успішності професійної діяльності фахівців аварійно-рятувальних підрозділів МНС України, то в цьому випадку найбільш актуальними та вірогідними будуть оперативний та довгостроковий прогнози. Оперативний передбачає прогнозування на короткий термін – від декількох годин до місяця. Даний вид прогнозу необхідно використовувати для прогнозування успішності виконання певного завдання та передбачення результатів діяльності в ситуаціях психологічного і фізичного напруження. Що стосується довгострокового прогнозу, то його необхідно використовувати для прогнозування на більш тривалий період. Зазвичай виділяють такі параметри прогнозу:

- період попередження або глибину прогнозу – визначається часовим періодом;
- період основи прогнозу як проміжок часу, на базі якого будується ретроспекція;
- прогнозний горизонт – максимально можливий період попередження прогнозу при встановленій точності;
- точність прогнозу – визначається оцінкою довірчого інтервалу прогнозу для встановленої вірогідності його здійснення, а також кількістю справджених прогнозів;
- вірогідність прогнозу – визначається рівнем вірогідності здійснення прогнозу при заданому довірчому інтервалі;
- надійність прогнозу – представлена як стійкість, статичність

прогнозованого явища [15].

Слід зазначити, що для розробки надійних та ефективних прогнозів використовують знання з різноманітних галузей (наприклад, теорія імовірності, теорія інформації, теорія автоматичного управління, теорія графів, математична статистика та логіка, теорія великих систем, математичний аналіз, метод дослідження операцій, теорія множин, методи екстраполяції та експертних оцінок, регресійний та факторний аналізи) [8].

В якості змістовних підструктур об'єкту прогнозування виступають характеристики, змінні, параметри, прогнозні тенденції [2]. Одним з основних етапів при розробці прогнозу є його верифікація, яка забезпечує здійснення оцінки вірогідності і точності прогнозу або перевірки його обґрунтування.

Метою статті є проведення аналізу психологічної бази розробки довгострокового прогнозу надійності професійної діяльності рятувальників.

Виклад основного матеріалу. Для розробки прогнозу професійної надійності фахівця аварійно-рятувального підрозділу МНС України необхідним є всебічне вивчення їх особистісних характеристик. Для отримання таких даних використовується ряд психологічних методик, кожна з яких має своє призначення. Саме тому дуже важливо враховувати спрямованість та цілі методів дослідження, бо за їх допомогою можна отримати цінну інформацію щодо особливостей психологічного стану та професійної надійності рятувальників.

Необхідну інформацію, як правило, можна отримати на основі даних, отриманих при використанні методів спостереження, бесіди, експертної оцінки. Проте необхідно відзначити ряд недоліків, що відмічаються при використанні перерахованих методів. Так можна отримати різнопланові дані про суб'єкта діяльності, які будуть мати лише описовий характер. Також одні методи вимагають тривалого обстеження, інші – всієї інформації про працівника та особливості його поведінки в робочих ситуаціях. При цьому, оцінка, отримана на основі використання зазначених методів, дуже часто опосередкована кваліфікацією та індивідуальними особливостями експерта, або того, хто проводить дослідження.

Таким чином, не можна говорити про всеосяжність зазначених методів та про отримання за їх допомогою максимальної кількості інформації про досліджуваних. Отже, особливості цих методів істотно зменшують їх практичну користь та надають недостатньо інформації щодо розробки прогнозів професійної надійності працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України. Проте за їх допомогою можна отримати базову інформацію про особистість стосовно рівня її професіоналізму, особливостей поведінки в різноманітних ситуаціях [6].

Сучасна професійна психодіагностика використовує велику базу тестових методів, серед яких виділяють психодіагностичні методики, націлені на вивчення особливостей функціонування вищої нервової дія-

льності людини, тести для вивчення специфіки протікання емоційно-вольових та пізнавальних процесів фахівця, інтелектуальні та психометричні тести, а також методи, що вивчають характерологічні особливості особистості [1; 3; 15].

Використання на практиці зазначеної сукупності тестів дозволяє отримати максимально повну картину особливостей пізнавальних та інтелектуальних процесів, особистісних характеристик та психомоторики, які впливають на перебіг емоційно-вольового, інформаційного та сенсомоторного забезпечення професійної діяльності фахівця. Отримані дані знаходять своє впровадження при розробці психологічних прогнозів надійності професійної діяльності особистості [19].

Багато авторів у своїх роботах подають обґрунтування використання ряду психодіагностичних методів для оцінювання індивідуально-психологічних особливостей фахівця [5-7; 9]. Отримані за їх допомогою дані дозволяють говорити про конкретні психічні характеристики суб'єкта діяльності, про рівень їхнього розвитку та особливості функціонування.

Представлений в різноманітних зразках та формах стимульний матеріал методик дозволяє оцінити силу процесів збудження та гальмування, точність реакції на дію подразника, здатність до тонкої координації рухів.

Наукова література зібрала в собі купу інформації щодо використання та призначення конкретних тестів. Багато спеціальних посібників містять в собі повне зведення психодіагностичних методів для обстеження індивідуально-психологічних особливостей фахівців різноманітного профілю [3; 12; 20].

Останнім часом з'являються дані стосовно використання в дослідженнях новітніх розробок у вигляді комп'ютерних тестів [3]. Зазначений підхід є дуже актуальним з позиції вивчення особливостей фахівців аварійно-рятувальних підрозділів МНС України в першу чергу через те, що дозволяє вивчати основні особливості функціональних систем організму людини. Серед таких методів дуже поширеним є тести «Реакція на об'єкт, що рухається» та модифікований Т.Д. Лоскутовою сенсомоторний тест [11].

Необхідно додати, що психодіагностичні методи, націлені на вивчення особливостей особистості прийнято ділити на наступні групи: особистісні тести, проєктивні методи та об'єктивні методики (психофізіологічні тести). Останні використовуються для вивчення особливостей поведінки особистості в умовах різноманітних ситуацій. Згадані ситуації спеціально моделюються (моделювання робочої обстановки) з метою отримання більш вірогідної та повної інформації щодо властивостей людини. Наприклад, Е.Л. Мілерян [14] і П.Б. Зільберман [10], розвиваючи цей напрямок, запропонували ряд технічних пристроїв (емоординометр – ЕМО-1, ЕМО-2, ЕМО-3).

Деякі автори називають як недоліки процесу оцінювання професійної надійності людини за допомогою пристроїв, які моделюють робочу ситуацію, неможливість оцінювати професійні здібності фахівця, які можна і треба розвивати. Такі методи оцінюють лише статичний рівень професійних знань, вмінь та навичок. Окрім цього, такі методики, на жаль, не мають широкого розповсюдження та інколи складні у використанні.

Розглянемо основні блоки психодіагностичних методик, їх призначення та особливості використання.

При дослідженні психічних процесів (сприйняття, увага, мислення й емоції) використовуються, в основному, різні бланкові методики (розміщення чисел, червоно-чорна таблиця, оперативна пам'ять, кількісні відносини, коректурна проба, встановлення закономірностей, додавання чисел з перемиканням, опитувальники Айзенка, Спілбергера-Ханіна, Тейлора й ін.).

Багато авторів [5-7; 18], з метою визначення психологічного стану особистості, вважають доцільним використання наступних методів: «САН» - вивчення самопочуття, активності, настрою особистості; шкала тривожності Спілбергера-Ханіна; вивчення простої та складної сенсомоторних реакцій, реакція на об'єкт, що рухається, - РОР, теплінг-тест – психомоторні тести; методика Лоскутової, «Діагностика функціонального стану ЦНС».

Важливість оцінки інтелектуальних процесів також зумовила розробку низки методик, які широко використовуються для оцінки професійної надійності особистості. Серед цих методів найчастіше використовуються «Аналогії», «Встановлення закономірностей», «Переплутані лінії», «Червоно-чорна таблиця», «Коректурна проба», «Кільця Ландольта», «Оперативна пам'ять» та ін. Згадані методи націлені на вивчення стійкості та ефективності функціонування розумових процесів, на встановлення об'єму та точності пам'яті, концентрацію, перемикання та розподіл уваги, логічність та швидкість мислення. Серед недоліків згаданих методів слід відмітити великий об'єм деяких з них, тривалість тестування, що не дає можливості оцінити особливості функціонування розумових процесів в складних, незвичних умовах.

Відносно використання в процесі професійного відбору проєктивних методів можна зазначити наступне. Проєктивні тести дозволяють оцінити особливості психічного стану особистості, перевірити емоційний стан, приховану спрямованість, тощо. Проте зазначена група методик має свої недоліки, які виражаються у відсутності чітких показників та алгоритмів інтерпретації отриманих результатів. Найчастіше використовують методи «ТАТ», «Сонді», «Неіснуюча тварина», «Незавершені речення», «Кольоровий тест М. Люшера» та інші методики [16].

Деякі фахівці відзначають необхідність використання спеціально розроблених комп'ютерних ігор, що створені на основі спеціальних мо-

делей та особливостей професійної діяльності рятувальників і відтворюють специфічні особливості загальних робочих ситуацій [19].

Одним з важливих структурних компонентів надійності професійної діяльності працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України є високий рівень сформованості інтелектуальної діяльності фахівця, що складається зі стійкості таких психологічних характеристик, як повнота, точність запам'ятовування інформації й готовність до її оперативного використання [12-13].

Незважаючи на велику кількість спеціальної інформації, відмічається ускладнення процедури прогнозування професійної надійності фахівців екстремального профілю, у тому числі - і персоналу аварійно-рятувальних підрозділів МНС України, адже достовірна побудова прогнозу вимагає всебічного об'єктивного вивчення професійно-важливих якостей особистості. Таким чином підвищується актуальність пошуку інформативних психодіагностичних методик для цих цілей.

Необхідно відмітити, що в ролі ще одного дуже важливого компонента професійної надійності фахівців аварійно-рятувальних підрозділів виступає високий рівень емоційної стійкості особистості. Теоретичні основи й методологічні підходи до розв'язання цього завдання містяться в дослідженнях В.О. Бодрова [7], В.Л. Марищука [12], Є.А. Мілеряна [14], які рекомендують оцінювати емоційну стійкість як здатність виконувати задану діяльність в умовах емоціогенних впливів, тобто шляхом зіставлення результатів діяльності (тесту) у звичайних, так званих «фонових», умовах і під час емоціогенного впливу. За останній рекомендується використовувати реальні емоціогенні ситуації (відпрацьовування гасіння різних за складністю пожеж) або створювати їхні специфічні моделі (несподівані й різні за силою впливу подразники – сильний звук, яскравий спалах світла; болючий вплив або його загрозу – електрошкіряне подразнення; виконання завдань у складних умовах; передача великого обсягу інформації; дефіцит часу або інформації; створення перешкод; спеціальне інструктування з метою підвищення почуття відповідальності за якість виконання завдання тощо).

Однак, незважаючи на відносно велику кількість методичних принципів моделювання емоціогенних впливів, залишається відкритим питання про їхній адекватний вибір стосовно різних професійних груп фахівців.

На нашу думку, принципово важливим положенням є необхідність використання тільки таких моделей емоціогенних ситуацій, в основі яких будуть покладені специфічні емоціогенні чинники, характерні для діяльності працівників аварійно-рятувальних підрозділів, а не загальний їхній набір, який використовується для характеристики всіх спеціальностей екстремального профілю.

Недостатня розробленість методичних питань психологічного прогнозу надійності діяльності фахівців аварійно-рятувальних підрозді-

лів МНС України з урахуванням впливу екстремальних інформаційно-семантичних чинників і стала підставою для проведення нашого дослідження.

Проведений теоретичний та практичний аналіз проблеми прогнозування надійності професійної діяльності фахівців аварійно-рятувальних підрозділів МНС України дозволив нам визначити загальні особливості проведення професійно-психологічного відбору на службу в МНС, визначення категорії придатності фахівця до дій в екстремальних ситуаціях та відокремити низку недоліків в зазначених процесах.

Важливість прогнозики в діяльності рятувальників доводить не варто, адже вона є очевидною. Проте її використання на сьогодні не є популярним через недосконалість цього процесу та через відсутність чіткого алгоритму дій щодо складання як оперативних, так і довгострокових прогнозів надійності професійної діяльності.

Для усунення існуючих недоліків нами було проведено вивчення загальної бази психодіагностичних методів та методик, що можуть бути використані при проведенні професійно-психологічного відбору. Окрім цього, шляхом експертного оцінювання та за допомогою факторного аналізу було розроблено еталон сучасного рятувальника високого класу. Також було обґрунтовано підхід щодо встановлення категорії придатності працівника МНС до дій в екстремальних умовах, вивчено індивідуально-психологічні особливості фахівців з різними рівнями професійної успішності.

Таким чином можна сказати, що результати цих заходів складають основу надійності професійної діяльності фахівця аварійно-рятувального підрозділу МНС України.

Для розробки алгоритму нами було використано множинний регресійний аналіз, який націлено для вивчення можливості прогнозування певного результату за особливостями попередньо вивчених характеристик. Окрім прогнозування та виявлення ступеня його вірогідності, множинний регресійний аналіз дозволяє визначити і те, які показники найбільш суттєві, важливі для прогнозу, а які змінні можна виключити з аналізу.

Проведення регресійного аналізу надало можливість отримати своєрідний алгоритм складання або розробки прогнозу надійності фахівця, рівня його професійної успішності та рівня ефективності виконання ним своїх професійних обов'язків в умовах екстремальної ситуації. Проведенню регресійного аналізу передувало проведення дослідження рятувальників за наступними методами: методика "Короткий відбірковий тест" (КВТ), 16-факторний особистісний опитувальник Кеттелла (16-ФОО), методика «Тріада особистісної спрямованості».

Отже, при проведенні множинного регресійного аналізу ми отримали наступну формулу (1):

$$Y = \text{Constant} + 0,54B + 0,98KPY + 0,49C3 + 0,88C + 0,65Q3 - 0,35A + 0,65ГПМ + e, \quad 1)$$

де Y – рівень надійності професійної діяльності фахівців-рятувальників;

Constant = 22,64;

e – помилка прогнозування;

КРУ – концентрація та розвиток уваги;

СЗ – спрямованість на завдання;

ГПМ – гнучкість процесів мислення.

Спираючись на отримані результати, формула 1 набуває такого вигляду:

$$54,41 = 22,64 + 0,54 B + 0,98 \text{ КРУ} + 0,49 \text{ СЗ} + 0,88 C + 0,65 Q_3 - 0,35 A + 0,65 \text{ ГПМ} + 0,14.$$

Необхідно відзначити, що імовірність помилки при складанні прогнозу за розробленою формулою складає 0,14%. Отже, прогнозування професійно-психологічної надійності за виведеною формулою є достовірним.

Таким чином, результати регресійного аналізу дозволяють зробити висновок, що серед безлічі отриманих структурних компонентів, що можуть обумовлювати надійність професійної діяльності працівника аварійно-рятувального підрозділу, найбільш вагомими є наступні показники: фактор «В», який свідчить про рівень інтелектуального розвитку особистості; рівень концентрації та розподілу уваги фахівця, гнучкість розумових процесів. Зазначені компоненти утворюють когнітивний блок. Також важливою є професійна спрямованість особистості, або спрямованість на завдання.

Окрім цього, суттєве значення для прогнозування професійної надійності мають фактор «С», який характеризує силу Я-особистості, особистісний фактор «А», що є показником екстраверсії чи інтроверсії людини, та фактор «Q₃», що складається з таких характеристик особистості, як цілеспрямованість, вміння контролювати свої емоції та поведінку.

Таким чином можна говорити про те, що головними компонентами, на які слід звертати увагу при розробці прогнозу професійної надійності фахівців МНС, є когнітивний, мотиваційний та емоційно-вольовий блоки.

Запропонована формула складає «професійний портрет» надійного працівника аварійно-рятувальних підрозділів МНС та представляє собою прогностичну модель успішності професійної діяльності. Таким чином, ми можемо рекомендувати використовувати надану модель для більш достовірної психологічної діагностики професійно-важливих якостей рятувальника та для розробки прогнозу щодо можливості кожного окремого фахівця досягти високого рівня професійної ефективності.

Також дана формула може використовуватись під час професійно-психологічного відбору фахівців до виконання діяльності в екстремальних умовах.

Таким чином, можна зробити наступні **висновки**:

1. Рівень професійної надійності фахівця аварійно-рятувального підрозділу залежить від багатьох факторів. Серед основних з них можна виділити: стаж служби в МНС та аварійно-рятувальному підрозділі; рівень розвитку професійних умінь та навичок; сформованість пізнавальних процесів та спрямованості на взаємодію. При цьому слід зазначити, що стаж роботи в МНС обумовлює рівень розвитку професійно необхідних навичок та визначає професійну спрямованість особистості.

2. Основні індивідуально-психологічні особливості, які впливають на рівень професійної надійності рятувальника шляхом факторного аналізу утворили три провідних фактори: когнітивний, мотиваційний та емоційно-вольовий.

3. На основі регресійного аналізу виведено загальний алгоритм розробки прогнозу надійності професійної діяльності фахівців аварійно-рятувальних підрозділів МНС України, який містить в собі складові когнітивного компонента, емоційно-вольового блоку в структурі особистості та її професійну спрямованість.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анастаси А. Дифференциальная психология / Анастаси А. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2001 – 752 с.
2. Барко В. І. Психологія управління персоналом органів внутрішніх справ (проактивний підхід) : [монографія] / Барко В. І. – К. : Ніка-Центр, 2003. – С.37,125,135.
3. Батаршев А. Диагностика профессионально важных качеств. / Батаршев А., Алексеева И., Майорова Е. – СПб. : Питер, 2007. – С.5.
4. Бражникова А. Н. Психология нравственности профессионала : [учебное пособие] / Бражникова А. Н. – М. : Универсальная книга, 2009. – 432 с.
5. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности : [учебное пособие для вузов] / В. А. Бодров. – [2-е изд.]. – М. : Per Se, 2006. – С.22. (Современное образование).
6. Бодров В. А. Психология профессиональной деятельности / В. А. Бодров. – М. : Институт психологии РАН, 2006. – С.106, 351.
7. Бодров В. А. Психологический стресс : развитие и преодоление. / В. А. Бодров. – М. : Наука, 2006. – 528 с.
8. Болг Б. Многомерные статистические методы для эргономики / Болг Б., Хуань Дж. – М. : Статистика, 1979. – С.317.
9. Гуревич К. М. Профессиональная пригодность и основные свойства нервной системы / К. М. Гуревич. – М. : Наука, 1970. – 204 с.
10. Зильберман П. Б. Эмоциональная устойчивость оператора : автореф. дисс... канд. психол. наук : 19.00.01 / П. Б.Зильберман – К., 1970. – 21 с.
11. Лоскутова Т. Д. Время реакции как психофизиологический метод оценки функционального состояния ЦНС // Нейрофизиологические исследования в экспертизе трудоспособности / Т. Д.Лоскутова – Л. : Медицина, 1978. – С. 120–130.
12. Маришук В. Л. Поведение и саморегуляция человека в условиях стресса / В. Л. Маришук, В. И. Евдокимов – СПб. : Издательский дом «Сентябрь», 2001. – 325 с.
13. Мерлин В. С. Очерк интегрального исследования индивидуальности / В. С. Мерлин. – М. : Просвещение, 1986. – 253 с.
14. Милерян Е. А. Эмоционально-волевые компоненты надежности оператора / Е. А. Милерян // Очерки психологии труда оператора. – М. : Наука, 1974. – С. 14.

15. Прогностика : терминология. Основные положения // [ред. И. М. Фейгенберга, Г. Е. Журавлева]. – М. : Наука, 1990. – С.312.

16. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: учебное пособие / Д. Я. Райгородский. – Самара : БАХРАХ-М, 2003. – С.274–281.

17. Резапкина Г. В. Психология и выбор профессии. Программа предпрофильной подготовки : [учебно-методическое пособие для психологов и педагогов]. / Г. В Резапкина. – М. : Генезис, 2006. – 208 с.

18. Ростунов А. Т. Формирование профессиональной пригодности. / А.Т. Ростунов. – М. : Высшая.школа, 1984. – 176 с.

19. Рыбников В. Ю. Психологическое прогнозирование надежности деятельности специалистов экстремального профиля : дис... д. психол. н. : 05.26.02. – СПб. : СПбГУ, 2000. – 440 с.

20. Тестовые батареи США (психологические тесты). – М. : Наука, 1974. – 260 с.

УДК 159.9

Світлична Н.О., викладач кафедри прикладної психології НУЦЗУ

ІСТОРИЧНІ ТА СУЧАСНІ НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЗДОРОВ'Я

У статті проаналізовано загальнотеоретичні підходи до дослідження проблеми психологічного здоров'я особистості. Розглянуто основні підходи до визначення поняття «здоров'є». Виділено етапи в еволюції уявлень про здоров'є. Доведено, що на сьогоднішній день феномен здоров'я не представлений у спектрі актуальних філософських проблем. Проаналізовані поняття «норми» та «патології».

Ключові слова: здоров'є, психологічне здоров'є, психічне здоров'є, «норма», «патологія».

В статті проаналізовані общетеоретические подходы к исследованию проблемы психологического здоровья личности. Рассмотрены основные подходы к определению понятия «здоровье». Выделены этапы в эволюции представлений про здоровье. Показано, что на сегодняшний день феномен здоровья не представлен в спектре актуальных философских проблем. Проанализированы понятия «нормы» и «патологии».

Ключевые слова: здоровье, психологическое здоровье, психическое здоровье, «норма», «патология».

Постановка проблеми. В даний час однією з актуальних проблем у психології є визначення поняття «здоров'я». Уявлення про здоров'я і здорову людину змінювалися від епохи до епохи. На розуміння здоров'я впливає панівна картина світу, культурні традиції, соціально-історична ситуація. Відповідно, при розгляді поняття «здоров'я» необхідно здійснити аналіз історично сформованих і сучасних підходів до визначення даного феномена.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасній літературі описують такі підходи до визначення здоров'я: холістичний, дискурсивний, еволюціоністський, соціально-орієнтований, нормоцентричний, ак-

сіологічний, феноменологічний, комплексний, акмеологічний. Виникнення перерахованих підходів пов'язане з розвитком суспільної думки, науки в ході історії. Можна виділити три основні етапи в еволюції уявлень про здоров'я: античність, початок XIX століття, XX століття. Це пов'язано з тим, що в дані періоди розвиток наукового світогляду відчував вплив активного розвитку наук: філософії, природничих дисциплін. Виділені етапи співвідносяться з точкою зору О.С. Васильєвої, Ф.Р. Філатова, які позначили три основні еталони здоров'я, що склалися в науці: античний, адаптаційний, антропоцентричний [1].

Виклад основного матеріалу. Перший етап пов'язаний з античним періодом в історії. У стародавній Греції існував культ здорового тіла і духу. На початку V ст. до н.е. Алкмеон визначив здоров'я як гармонію або рівновагу протилежно спрямованих сил. Згідно з Платоном, «здоров'я, як і краса, визначається домірністю, вимагає «згоди протилежностей» і виражається в розмірному співвідношенні духовного і тілесного» [13].

Здоров'я, в античному розумінні, пов'язується, насамперед, з внутрішнім пристроєм людини і набагато меншою мірою зачіпає систему її відносин з оточуючим світом. Також здоров'я описується як гармонія і домірність, оптимальне співвідношення тілесного і духовного, рівновага протидіючих сил. Бути здоровим, з точки зору античних вчених, означає неухильно слідувати власній природі і загальній природі речей [13, С. 45-46].

В даний час дані положення знайшли своє відображення в сучасних визначеннях психічного здоров'я. Так, Н.Г. Гаранян та А.Б. Холмогорова вказують на те, що «психічне здоров'я - це баланс різних психічних властивостей і процесів (баланс між умінням віддати і взяти від іншого, бути одному і бути серед людей, любові до себе і любові до інших тощо)» [цит. за 4, С. 72].

Ідеї античної філософії про цілісність душі і тіла лежать в основі холістичного підходу до визначення здоров'я.

Холістичний підхід ґрунтується на загальнофілософській ідеї холізму – нероздільній цілісності людського буття. В рамках даного підходу здоров'я визначається як здобута індивідом в процесі його становлення цілісність, що припускає особистісну зрілість (Г. Олпорт, Е. Еріксон) і примирення, синтез фундаментальних протиріч людського існування або інтрапсихічних полярностей (К. Юнг). Іншими словами, мається на увазі певний рівень інтегрованості особистості (К. Юнг, Г. Олпорт, С. Гроф) або здатність до інтеграції (асиміляції) життєвого досвіду (К. Роджерс). Інтегративні процеси здорової психіки протилежні дезінтеграції і розщеплення, характерної для психопатології.

Надалі розвиток вчення про здоров'я у філософії продовжилося в період Нового часу. Душевне здоров'я визначалося через розумне самовладання, основа якого - гармонійний цілісний розвиток. Р. Декарт здоров'я душі описує через здатність пізнавати істину.

В рамках філософії представлені роботи, присвячені розгляду соціокультурних детермінант здоров'я [13].

При аналізі наукової літератури ми дійшли висновку, що на сьогоднішній день феномен здоров'я не представлений у спектрі актуальних

філософських проблем. Це, швидше за все, пов'язано з тим, що здоров'я в цілому і психічне здоров'я, зокрема, стали об'єктом дослідження інших наук, наприклад, медицини та психології. Тим не менш, сучасні дослідники питань здоров'я спираються на той величезний внесок, який внесла філософія в розуміння цієї проблеми. Основна заслуга філософії античного періоду, на думку М. Секач, полягає в тому, що вперше здоров'я стало розглядатися не тільки в його тілесному (соматичному) значенні, а й в духовному (психічному) [11]. Таким чином, саме до античного періоду відносяться перші згадування про психічне здоров'я.

Другий етап співвідноситься з початком ХІХ століття. Цей період ознаменувався активним розвитком природничих дисциплін, особливо біології, фізіології. У центрі уваги дослідників перебував процес взаємодії індивіда з його оточенням, поняття «здоров'я» визначалося через процес адаптації людини. На думку В. Н. Васильєва, Ф.Р. Філатова, з цим періодом пов'язане становлення і розвиток адаптаційної моделі здорової особистості [3]. Більш того, в даний період здоров'я практично отожднювалося з нормальністю.

З цього часу складаються еволюціоністичний, нормоцентричний, соціально-орієнтований, крос-культурний підходи до визначення здоров'я.

У рамках еволюціоністичного підходу, здоров'я розглядається як фундаментальна проблема пристосування людства до навколишнього середовища (К. Лоренц, В. Вернадський, В. Казначєєв, Є. Спиркин та ін.) Різні аспекти духовного життя вивчаються в масштабах популяції, так як досягається вже не окремих індивідів, а людство як еволюційний вид, невіддільний від органічної єдності життя. Основним критерієм здоров'я стає продуктивність людини, ступінь її залучення у глобальні процеси освоєння природного оточення, а до індивідуального рівня здоров'я додаються популяційний і планетарний. Звідси випливає висновок про те, що психічне здоров'я людства забезпечується за рахунок збереження психічного здоров'я окремих індивідів.

Соціально-орієнтований і крос-культурний підходи доповнюють один одного. Соціально-орієнтований визначає характер впливу цивілізації на здоров'я і повноцінний розвиток людини. Крос-культурний виявляє культурну своєрідність, яка характеризує здоров'я в контексті різних культурно-історичних умов, в рамках певних етнічних груп (П. Бергер, Т. Лукман, П.Д. Тіщенко, З. Фрейд, К. Хорні, Е. Фром).

На даний момент вченими визнається факт обумовленості стану здоров'я соціокультурними умовами середовища [10]. «На сучасному етапі здоров'я і хвороба все частіше розглядаються не як «натуральні», природні феномени (тобто стану організму і психіки), але і як досить складні артефакти, обумовлені як сучасними культурними дискурсами (концепціями, картинами світу, знаннями), так і, не меншою мірою, соціальними інститутами і технологіями» [1, С. 12].

У рамках нормоцентричного підходу здоров'я розглядається як сукупність середньостатистичних норм сприйняття, мислення, емоційного реагування та поведінки, в поєднанні з нормальними показниками соматичного стану індивіда. Таким чином, здоров'я і норма в даному підході

ототожуються, вони розглядаються як синоніми (К. Ясперс, Б. Братусь).

У рамках психології як науки нормоцентричний підхід отримав особливий розвиток. Увага вчених була зосереджена на розгляді здоров'я через аномалії людської природи, у той час як душевне здоров'я рідше ставало предметом досліджень. У результаті історично раніше в психологічній науці склався напрямок, пов'язаний з психологією хвороби - клінічна психологія. У розглянутий період поняття «норма», «патологія» стали центральними при описі здоров'я людини.

Надалі, у психології в цілому, і в клінічній психології, зокрема, на протипагу існуючої точки зору на опис здорової людини через категорію «норма», виник описовий підхід до визначення здоров'я [4]. Більшість авторів, які дотримуються описового підходу, відзначають, що для здорової особистості характерний інтерес до зовнішнього світу; наявність «життєвої філософії», яка впорядковує, систематизує досвід; здатність гумористично фарбувати дійсність; здатність до встановлення душевних контактів з оточуючими, цілісність особистості.

В даний час, як відзначає З. Дудченко, склалося два підходи до розуміння здоров'я. «У першому підході здоров'я розуміється як відсутність хвороби. Хвороба розуміється як порушення видової норми. У другому підході під здоров'ям розуміється рівень активності суб'єкта, що забезпечує безперешкодну реалізацію його особистісного потенціалу. Здоров'я - це стан оптимальної життєдіяльності суб'єкта, наявність передумов та умов його всебічної й довгострокової активності в сферах соціальної практики» [цит. за 11, С. 55].

В даний час в науці також залишаються дискусійними питання визначення поняття норми, визначення співвідношення понять «здоров'я» і «норма».

Для розгляду стану здоров'я необхідно, з одного боку, еталонну підставу, стійкий зразок благополуччя, цілісності, досконалості, з іншого - опис закономірностей виникнення та перебігу хвороб. У цій якості виступають системи наукових уявлень про норму і патологію.

Система уявлень про співвідношення нормального і аномального, відповідно до точки зору В. Слободчикова, є «підставою для кваліфікації стану здоров'я. Проблема норми була і продовжує залишатися одним з найбільш актуальних, інтригуючих і складних питань психологічної науки. Еволюція даної проблеми безпосередньо пов'язана з розумінням психічної норми як норми розвитку, розширенням області досліджень природи психічного і змінами в понятійному ладі психології людини. Тому наукова психологія стоїть перед необхідністю отримання справжнього знання про норми, суть яких обумовлена самою специфікою людського способу життя» [4, С. 93].

Існує кілька підходів до визначення поняття «норма». У великому тлумачному психологічному словнику поняття «норма» визначається як «число, значення, рівень (або діапазон таких чисел, значень або рівнів), які є репрезентативними для групи і можуть використовуватися як основа для порівняння індивідуальних випадків» [4].

Співставляючи точки зору вчених про поняття «норма», Б. Братусь описує наступні підходи. У рамках статистично-адаптаційного підходу норма розуміється як, по-перше, щось середнє, устояне, не виділяється з маси і, по-друге (що необхідно пов'язано з першим) - найбільш пристосованого, адаптованого до навколишнього середовища [цит. за 9]. З позиції культурного релятивізму про норму і патологію можна судити лише на підставі аналізу особливостей культури певних соціальних груп, до яких належать досліджувані індивіди. Існування великої кількості соціальних груп знімає питання про об'єктивне існування норми і патології. Екзистенціалістський підхід підкреслює унікальність внутрішнього світу людини, необхідність інтуїтивного проникнення, творчого співпереживання для його пізнання. Даний підхід знімає проблему дихотомії «норма - патологія», так як передбачає визначення норми і патології в кожному конкретному випадку в контексті життя даної людини. І, нарешті, виділяється описовий підхід, оцінюючи який, Б. Братусь виділяє два основних обмеження: більшість описів не пов'язане з психологічним категоріальним апаратом, і тому не може бути безпосередньо використане науковою психологією; як правило, описується кінцевий продукт - стала особистість, і нічого, або вкрай мало, йдеться про найголовніше та цінне для теорії і практики - про той процес, який привів її до появи, і про ті внутрішні закономірності, що лежать в основі цього процесу. Крім того, часто описові критерії є неоднозначні.

В результаті аналізу сучасних досліджень Н. Шликов зазначає, що склалося кілька підходів до визначення поняття психічної норми: адаптаційний (Н. Бочеріков, В. Петленко, О. Щербина; А. Корольков; Г. Царегородцев), статистичний (А. Анастасі; М. Акімова, В. Козлова, Л. Бурлачук; К. Гуревич, Н. Тализіна), підходи, які ототожнюють норму і норматив, норму і міру (М. Бобнева; В. Моїсєєв; П. Анохін), описові підходи до норми як до ідеалу (Б. Братусь, І. Давидовський, Ю. Забродін, Ю. Каннабих; В. Лучков, В. Рокитянський) і підхід, в якому стверджується визначення норми по інтуїції, досвіду психолога, лікаря (А. Ануфрієв) [1; 2; 4; 6; 9 та інші].

У науковій літературі часто описуються обмеження застосування поняття «норма». Одним з обмежень визначення норми, на думку багатьох авторів, є усереднення показників, нівелювання індивідуальних особливостей [4; 9]. А. Печеркіна вважає даний підхід обмеженим, тому що він «виявляє в якості показників здоров'я тільки ті риси і властивості особистості, які сприяють виконанню певних соціальних функцій, а всі психічні явища не охоплюють. Тому ідентичні феномени духовного життя тлумачаться по-різному в контексті різних соціально-історичних умов: те, що визнається нормальним у світлі однієї системи соціальних норм і цінностей, постає як аномалія в рамках іншої, альтернативної системи. Тому, жодна норма що історично склалася не може служити універсальним, надійним і стійким критерієм оцінки таких явищ, як здоров'я і хвороба» [9].

На нашу думку, визначення норми є необхідним етапом дослідження здоров'я, що, перш за все, обумовлено вимогами практики. У

визначенні рівня здоров'я психолога, лікаря, психіатра необхідний орієнтир у визначенні труднощів у функціонуванні, адаптації людини. Особливо це питання актуальне при визначенні рівня здоров'я представників різконебезпечних професій.

На наш погляд, подолати розглянуті труднощі у визначенні норми можна, спираючись на підхід Н. Шликова. «Область застосування категорії «норма» охоплює як внутрішній стан, властивість, процес, так і зовнішнє - діяльність і спілкування» [цит. за 11, С. 102]. Єдність зовнішнього та внутрішнього переломлюється через поняття психічної норми. Отже, оцінюючи ступінь відповідності психічної норми, оцінюється і зовнішнє, і внутрішнє в їх єдності.

Таким чином, Н. Шликов приходять до висновку, що «норма є кількісно-якісний вираз процесів функціонування і розвитку об'єкта дослідження. Змістом психічної норми є багатовимірність кількісно-якісних критеріїв - ознак оцінки» [там же, С. 15].

Деякі положення нормоцентричного підходу описуються в роботах інших дослідників. Л. Собчик, описуючи «нормальну особистість» та її індивідуально-типологічні особливості, вказує на існування досить широких меж «нормативного коридору» і підкреслює, що «норма - це не відсутність виражених психологічних характеристик, а їх наявність, але наявність збалансоване» [4].

При визначенні здоров'я, як зазначають В. Лищук, О. Мосткова, слід враховувати думку, що «здоров'я і хвороба не співвідносяться між собою за принципом дихотомії: або є, або ні; або людина здорова, або хвора. Здоров'я постає у вигляді життєвого континууму від 0 до 1, на якому воно присутнє завжди, хоч і в різній кількості. Навіть у тяжкохворого є якась кількість здоров'я, хоча його дуже мало. Абсолютно повне зникнення здоров'я рівнозначно смерті» [7].

На нашу думку, в процесі вивчення психологічного здоров'я необхідно спиратися на досягнення нормоцентричного підходу. Критерії психологічного здоров'я повинні відображати внутрішнє і зовнішнє в єдності і представляти собою кількісно-якісну характеристику процесів функціонування і розвитку об'єкта. Оскільки на різних вікових етапах відбуваються зміни в структурі особистості, то ці тенденції мають бути відображені як в сукупності, так і ієрархії критеріїв норми.

Отже, другий етап розвитку уявлень про здоров'я пов'язаний зі становленням таких природничих дисциплін, як фізіологія, медицина. В результаті накопичення теоретичного і емпіричного матеріалу про розвиток здорової людини, порушеннях здоров'я в даний час сформувалися нові розділи в рамках медицини: гігієна, санологія, валеологія, в центрі уваги яких знаходяться питання збереження здоров'я, вивчення факторів здоров'я і т.д.

У згадуваний вище період в психології як науковій дисципліні з'являються роботи, в центрі уваги яких виявляються процеси адаптації людини до навколишньої дійсності, соціального функціонування як критерію і умови розвитку нормальної особистості (Г.С. Салліван, А. Бандура, З. Фрейд, А. Адлер та ін.)

Третій етап розвитку уявлень про здоров'я, пов'язаний зі становленням і розповсюдженням гуманістичної психології. У другій половині минулого століття найбільших вчених (Е. Фром, Г. Олпорт, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл та інші) надихнула проблематика здорової особистості. З'являються перші розробки психологічних концепцій здоров'я. У цей період формуються феноменологічний, аксіологічний, комплексний підходи до визначення здоров'я.

Феноменологічний підхід на перше місце висуває суб'єктивні переживання людини. Проблеми здоров'я і хвороби представниками даного підходу розглядаються як фундаментальні характеристики, прояви індивідуального, неповторного способу буття-в-світі (К. Ясперс, І. Ялом, В. Дільтей, Л. Бинсвангер, Р. Ленг).

Засновником феноменологічного напрямку в науці є В. Дільтей. У своїй роботі «Описова психологія» він запропонував доповнити властиві природним наукам пояснювальні принципи методом, більш відповідним психологічному предмету дослідження, а саме, розумінням, яке полягає в безпосередньому досягненні духовної цілісності.

Відповідно до даного підходу Л. Бинсвангер розглядав переживання пацієнта як «завжди значущі аспекти його цілісного буття-в-світі». На його думку, «за психічними відхиленнями пацієнта виявляється його унікальний світогляд і цілісне відношення до світу, при цьому пізнання цілісності людини неможливо методами науки, тому «хороший» психіатр повинен навчитися розуміти людей» [цит. за 9, С. 311].

Основні труднощі застосування даного підходу полягають в тому, що отримані на його основі дані практично неможливо науково формалізувати.

Здоров'я в рамках аксіологічного підходу визначається як універсальна людська цінність і займає певне місце в ієрархії людських цінностей. Як фактори, що визначають здоров'я людини, розглядаються домінування цінностей і їх переоцінка (А. Маслоу, А. Кемпінські).

Найбільш відомим вченим, що дослідив психічне здоров'я і його порушення в аксіологічному аспекті, є А. Маслоу. Вчений звертає увагу на взаємозв'язок між здоров'ям особистості та її основними потребами і цінностями. Він підкреслює, що визначити здорову особистість неможливо без розгляду її системи цінностей.

Аналогічний підхід був застосований у психіатрії А. Кемпінські, який різні форми патології визначав як порушення морального порядку або дисфункції ціннісної системи особистості [цит. за 9].

Слід зазначити, що останнім часом збільшується кількість робіт, в яких здоров'я розглядається і як основоположна цінність культури, і як базова ціннісна орієнтація людини [1].

Третій етап розвитку уявлень про здоров'я В. Васильєв, Ф. Філатов пов'язують з антропоцентричною моделлю здорової особистості, яка базується на уявленні про динамічну, вільно розвивається, відкритої досвіду і орієнтованої на вищі цінності особистості. Основними принципами та критеріями здорового існування в світлі цього еталону є вільне творче самовираження, розвиток (особистісне зростання), інтеграція досвіду та духовне самовизначення [3].

У центрі уваги науки ХХ-ХХІ століття знаходиться людина в його цілісності. Провідним напрямком розвитку психологічної думки виступає антропологізація науки. Всебічне цілісне знання - ідеал, до якого прагне наука. Теорії цілісної людини створювали багато видатних учених, і серед них В. Бехтерев, Б. Ананьєв [1]. У психології та науці в цілому ці ідеї поклали основу комплексного підходу до вивчення людини. Н. Логінова підкреслює, що «комплексний підхід до людини, закладений В. Бехтеревим і розвинений Б. Ананьєвим, справді гуманістичний, оскільки спочатку антропологічний та затверджує пріоритети розвитку людини» [1].

Згідно комплексного підходу здоров'я розглядається як багатомірний феномен, що поєднує в собі гетерогенні, якісно різні компоненти, і відображає фундаментальні аспекти людського існування (М. Мюррей, В. Еванс, Е. Калітеєвська та ін.)

Поданням про здоров'я як багатовимірний феномен відповідає модель особистості як складноорганізованої системи, що утворює багаторівневу єдність. Отже, розбіжності у визначенні даного поняття можна пояснити тим, що здоров'я розглядається на різних рівнях. Так, Л. Дьоміна зазначає, що «людина багатовимірна, і різні моделі психічного здоров'я звернені до різних рівнів, що регулює активність суб'єкта» [4].

Таким чином, згідно комплексного підходу, для досягнення цілісного розуміння здоров'я необхідно інтегрувати дані з суміжних дисциплін в єдиний комплекс наукових знань. Розгляд психічного здоров'я з позицій даного підходу, на думку І. Ральнікової, дозволить детально його вивчити і сформулювати основні методологічні підстави психологічного дослідження [4]. При цьому, виникають певні труднощі, оскільки наукові дисципліни, що розглядають проблему здоров'я, використовують різні теоретичні та методологічні основи, пропонуючи для визначення психічного здоров'я різні моделі і способи опису.

В кінці 1970-х рр., загалом зводі психологічних дисциплін виділилася психологія здоров'я (Health Psychology), в якій здоров'я є самостійним предметом психологічних досліджень. «Психологія здоров'я - наукова і клінічна спеціальність всередині сучасної психології, що йде своїм корінням в психоаналітичний рух і психосоматичну медицину. Її характерною особливістю є використання теорій, розвинених для психічного здоров'я, з метою розуміння і зміцнення фізичного здоров'я. Психологія здоров'я розглядає здоров'я з системних позицій, причому хвороба виступає тільки як спеціальний випадок здоров'я. Поряд з механізмами впливу психосоціальних чинників, психологія здоров'я включає в свій предмет психофізіологічні та психонейроіммунологічні закономірності, біологічний зворотний зв'язок і регуляцію гомеостазу» [8].

За короткий час психологія здоров'я в країнах Заходу стала одним із найбільших напрямків теоретичних і практичних досліджень.

У сучасній Росії психологія здоров'я як новий науковий напрям ще тільки проходить початкову стадію свого становлення. У науковій літературі та періодичній пресі все частіше піднімаються питання психології здоров'я: фактори, що впливають на формування і розвиток здорової

людини, структура здоров'я. На даний момент можна говорити про етап визначення основних понять і накопичення емпіричних даних. Як зазначає В. Ананьєв, «даний науковий напрямок поки тільки стає на ноги. Психологія здоров'я виступає як наука про психологічні причини здоров'я, про методи та засоби зміцнення та розвитку» [1, С. 59]. У числі пріоритетних питань психології здоров'я виступає визначення дефініції здоров'я, а також виявлення критеріїв його оцінки.

В даний час в науці формуються і розвиваються нові підходи до визначення здоров'я, наприклад, дискурсивний і акмеологічний підходи.

Дискурсивний (або диспозитивний) підхід розвивається у філософії, як області наукового пізнання. Він виходить з того, що будь-яке уявлення про здоров'я може бути досліджено як продукт певного дискурсу, що має власну внутрішню логіку конструювання або концептуалізації соціальної реальності (В. Розін, М. Фуко).

Згідно дискурсивного підходу, здоров'я розглядається як соціальне явище, що являє собою проекцію і об'єктивації складної системи дискурсів. В. Розін вважає, що основним завданням дослідника є дискурсивний аналіз структури стійких уявлень і схем, що регулюють соціальну практику оздоровлення та визначають сучасне розуміння здоров'я і хвороби. На основі цих положень автор виділяє медичний і духовно-екологічний дискурси. Під дією медичного дискурсу сучасна людина звикає вирішувати всі проблеми, пов'язані зі здоров'ям, тільки «технічним шляхом», тобто шляхом вживання медикаментів, зверненням до лікаря. У полі духовно-екологічного дискурсу пріоритетне значення набувають граничні можливості самореалізації особистості, її духовні та моральні детермінанти. Тим самим, зміст здоров'я визначається за допомогою уявного створення, конструювання якоїсь моделі та її подальшого опису [11].

В акмеологічному підході здоров'я виступає основною і необхідною умовою актуалізації вищих можливостей людської природи. Даний підхід є порівняно молодим, в його рамках передбачається дослідження окремих особистостей, які досягли вершин духовного самовизначення, а також цілих спільнот людей і вироблених культурою шляхів реалізації вершинних досягнень, соціальних умов досягнення особистістю акме і культурних кодів акме [12].

На завершення розгляду питання розвитку уявлень про здоров'я, можна зробити наступні **висновки**:

1. В науці ідеї про здоров'я, здорової людині історично, соціально обумовлені. Зміст міняється залежно від етапу розвитку науки.

2. Описані уявлення про здорову людину вплинули на формування сучасних підходів, які використовують вчені при описі феномена здоров'я. Серед сучасних підходів можна виділити холистичний, дискурсивний, еволюціоністський, соціально-орієнтований, нормоцентричний, аксіологічний, феноменологічний, комплексний, акмеологічний.

3. Як у ході історії розвитку науки, так і на сучасному етапі питання здоров'я розробляються різними дисциплінами. Загальноприйнятої точки зору на визначення змісту поняття «здоров'я» немає. Здоров'я є

предметом вивчення багатьох наук: біології, фізіології, медицини, педагогіки, філософії, психології. Міждисциплінарний статус проблеми здоров'я людини вимагає комплексного вивчення при фокусуванні на соціокультурному аспекті проблеми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ананьев В. А. Введение в психологию здоровья : учебн. пособие / В. А. Ананьев. – СПб. : Балтийская педагог. академия, 1998. – 148 с.
2. Байер К., Шенберг Л. Здоровый образ жизни / К. Байер, Л. Шенберг. – М. : Мир, 1997. – 211 с.
3. Васильев В. Н. Здоровье и стресс / В. Н. Васильев. – М. : Знание, 1991. – 160 с.
4. Демина Л. Д., Ральникова И. А. Психическое здоровье и защитные механизмы личности : учебн. пособие / Л. Д. Демина, И. А. Ральникова. – Барнаул, Изд-во Алтайского государственного университета, 2000. – 123 с.
5. Казначеев В. П. Здоровье нации. Просвещение. Образование / В. П. Казначеев. – М. : Наука, 1996. – 226 с.
6. Латохина Л. И. Творим здоровье души и тела / Л. И. Латохина. – СПб.: ИК Комплект, 1997. – 496 с.
7. Лищук В. А., Мосткова Е. В. Девять ступеней к здоровью / В. А. Лищук, Е. В. Мосткова. – М. : Восточная книжная компания, 1997. – 320 с.
8. Практикум по психологии здоровья / под ред. Г. С. Никифорова. – СПб. : Питер, 2005. – 351 с.
9. Психология здоровья : [учебник для вузов / под ред. Г. С. Никифорова]. – СПб. : Питер, 2003. – 607 с..
10. Психология профессионального здоровья : [учебное пособие / под ред. Г.С. Никифорова]. – СПб. : Речь, 2006. – 480 с.
11. Секач М. Ф. Психология здоровья : учебное пособие для высшей школы. – М. : Академический проект, 2003. – 192 с.
12. Скумин В. А. Культура здоровья - фундаментальная наука о человеке / В. А. Скумин. – Новочебоксарск : ТЕРОС, 1995. – 132 с.
13. Шаталова Г. С. Философия здоровья / Г. С. Шаталова. – М. : Елена и К, 1997. – 224 с.

ANNOTATIONS TO THE ARTICLES

Afanas'eva N.E., Nazarov O.O., Stepanova I.S.

INFLUENCE OF PROFESSIONAL ACTIVITY IS ON ADAPTIVENESS, EMOTIONAL BURNING DOWN AND DEVELOPMENT OF SUICIDAL RISK OF WORKERS OF MINISTRY OF EMERGENCY MEASURES

In the article the analysis of results of research of influence of professional activity is presented on adaptiveness, emotional burning down and development of suicide risk of workers of MINISTRY of emergency measures with different experience of professional activity. The got results testify that there is a noticeable decline of adaptation potential on the measure of increase of experience of work and age; emotional defence in form «burning» down becomes inalienable part of personality of worker of MINISTRY of emergency measures on the certain stage of professional development; authenticity of increase of suicide risk grows substantially.

Keywords: professional activity, adaptiveness, emotional burning down, suicide risk.

Aleksandrov Y.V.

FACTORS WHICH STIPULATE PSYCHICAL DEZADAPTACIYU of LEADERS of OVS

By testing the executives serving in different departments, identified risk factors for psychological maladjustment. It is shown that the greatest degree of negative impact on the psyche of the leaders of ATS are factors associated with professional activity (large experience in the power structures, uneven workload, conflicts with management, the fear of losing high-paying job, headed by an intolerable climate in the team). Socio-demographic and household risk factors include - lack of family material and poor living conditions and low salary. Family and psychological risk factors - a critical situation in the home and family conflicts.

Keywords: heads of ATS, psychological maladjustment, risk factors, occupational activities.

Balabanova L.M., Zhdanova I.V.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF THE NORMATIVE BEHAVIOR OF THE STAFF OF OIA AND CAUSES OF ITS DEFECTION

The article deals with studying the socio-psychological reasons violation of discipline and law of the staff OIS. Shown the problems of the professionals inadequacy and their link with objective factors, and personality potential, which under the conditions of social and departmental transformative processes is becoming determined.

Keywords: employer of department of internal affairs, normative behaviour, discipline of the staff of ITS, factors of the discipline violations, personality and professional development.

Belan S.V., Kovalevska T.M., Lucenko T.O.

ESSENCE AND VALUE OF CREATIVE THOUGHT IS IN PROFESSIONAL ACTIVITY OF RESCUER

In the article essence and value of creative thought is analysed in professional activity of rescuer.

Keywords: thought, creative thought, professional activity.

Borodich I.O.

PROFESSIONAL ORIENTATION AND SATISFACTION BY WORK OF WORKERS OF MINISTRY OF EMERGENCY MEASURES OF UKRAINE

In the articles the analysed results of research of features of professional orientation and satisfaction working as of workers MINISTRIES of emergency measures of Ukraine, which are on разных of етапах of professional development. It is well-proven that quarry orientations substantially differentiate on the followings parameters: for those

specialists, which are on the stage of professional crisis, substantially prevail orientation on a professional competence, management and call. In those, who is in an uncrisis period, an orientation on integration of lifestyles prevails meaningfully. The workers of MINISTRIES of emergency measures, which are in a crisis, are explained on achievement of purpose, social prestige, except for it, for them motivation is considerably enhanceable to success and motivation of avoidance of failures is mionectic. On the whole workers of MINISTRIES of emergency measures, which are in the crisis period of professional development, in a greater degree dissatisfied the work, than those which are in an uncritical period.

Keywords: professional crisis, professional motivation, professional orientation, satisfaction by work.

Bosnyuk V.F.

PRODUCTIVE DESCRIPTIONS OF INTELLECT AND KOGNITIVNI STYLES AS INTELLECTUAL RESOURCE OF RESCUER

A transition from psychometric study of intelligence to the stylistic approach. Shown the correlation of psychometric intelligence with cognitive styles. It is assumed the existence of a latent variable "intellectual resource". Constructed and empirically proven structural model relationships of cognitive styles and psychometric intelligence.

Keywords: psychometric intelligence, cognitive style, intellectual resource.

Garkavenko N.

PERSONALITY QUALITIES AND THEIR INTERCOMMUNICATION WITH CRIMINAL CONDUCT OF YOUNG PEOPLE

The analysis of presence and degree of display of negative qualities of personality of teenagers and young people which in the extreme terms of existence determination their illegal conduct is carried out in the article. Found out sexual and age-dependent features it is Rotined in the degree of display of negative qualities of personality, that in a greater measure these qualities show up for minor teenagers from 14 to 17 years.

Keywords: personality qualities, teenagers, extreme terms, criminal conduct.

Guzhva D.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ RESEARCHES OF PSYCHOLOGICAL BARRIERS ARE IN FOREIGN AND DOMESTIC PSYCHOLOGICAL SCIENCE

In the article the results of analysis of the basic going are presented near the study of problem of psychological barriers in domestic and foreign science.

Keywords: psychological barriers, theories of personality, stability to forming of psychological barriers.

Gura C.O., Scherbina I. I.

WORKERS OF SUBSECTIONS OF MINISTRY OF EMERGENCY MEASURES OF UKRAINE HAVE PSYCHOLOGICAL FEATURES OF EMOTIONAL SPHERE

The theoretical aspects of emotional sphere, and also features of displays of the dominant emotional states, fundamental emotions and positive emotions, are examined in the article, and also empiric research of level of display of positive емоцій is presented for the workers of subsections of MINISTRY of emergency measures of Ukraine.

Keywords: the workers of MINISTRY of emergency measures have an emotional sphere, emotions, positive emotions, negative emotions, displays of emotions and levels of display of emotions, levels of display of emotions.

Dovbiy T.Y.

A PROBLEM OF LONELINESS IS IN WESTERN PSYCHOLOGICAL SCIENCE

In the article essence opens up to the phenomenon of loneliness and the basic going of many foreign authors is analysed near the study of problem of loneliness in psychological science.

Keywords: loneliness, phenomenon, personality.

Dotsenko V.V.

PSYCHOLOGICAL DESCRIPTION OF POLICE OFFICERS, WHO EXPERIENCES CRISIS OF MID-LIFE

The article presents the results of psychological research of mid-life crisis experience in the police. Shown that mid-life crisis affects on the structure of value-orientation field of personality of police officer, the general level of mental distress, temporal perspective and so on. Mid life crisis manifested anxiety and marked discomfort during interpersonal interactions, the desire to avoid interpersonal contacts, lack of motivation to achieve and loss of vitality activity.

Keywords: distress, mid-life crisis, personality, I-conception, psychological age, value-orientation field of person.

Ivanchenko Y.S.

FEATURES OF FORMING OF QUALITIES OF PERSONALITY FOR THE CUSTOMS OFFICIALS OF PASSENGER AND FREIGHT DEPARTMENTS OF CUSTOM

The degree of display of qualities of persons which work in the different departments (passenger and freight) of the same custom is in-process probed. It is rotined that the specific of professional activity of specialists, features of implementation of their official duties, professional aims, operationality actions and differences, in legal responsibility for sufferet errors substantially influences on the degree of display and forming of qualities of personality.

It is discovered that in the passenger department of custom specialists in a greater measure, what in freight, test нервно-психические overloads. The psychological «cost» of work in the passenger department of custom is considerably more high therefore, than in freight.

Keywords: custom, passenger department, freight department, qualities of personality, professional activity.

Kalashnikov O.O.

AN IMPROVEMENT OF ORGANIZATIONALLY ECONOMIC MECHANISM OF STATE ADMINISTRATION FIRE SAFETY IS IN UKRAINE

The analysis of existing organizationally economic mechanism of state administration fire safety is in-process conducted in Ukraine and practical recommendations are mined-out in relation to his perfection and use.

Keywords: state administration, fire safety, organizationally economic mechanism.

Korotyaeva L.M.

THEORETICAL PRINCIPLES OF FEELING OF GUILT AS PSYCHOLOGICAL THE PHENOMENON

In the article the phenomenon of feeling of guilt and factors of it is examined детермінації. The comparative analysis of going is conducted near research of feeling of guilt of personality in foreign and domestic psychology. The structural components of feeling of guilt are analysed. Problems which to this day remained not considered are certain.

Keywords: feeling of guilt, structure of feeling of guilt, functions of feeling of guilt, moral and ethics constituents of guilt.

Kovalska I.E.

FORMING A POSITIVE PROFESSIONAL AND PERSONAL IMAGE AS THE CONDITION OF ENSURING THE PERSONAL SAFETY OF THE BORDER GUARDS

The issue of forming a positive professional and personal image in terms of the problem of the personal safety of the personnel of the State Border Guard Service of Ukraine has been considered. It has been defined that the personal safety of the border

guard is determined by health-preserving, psychotherapeutic, adaptation, compensatory and disciplinary functions of his professional and personal image.

Keywords: professional and personal image, personal security, a border guard.

Kravchenko O.V.

PROCEDURE AND CRITERIA OF PROGNOSTICATION OF PSYCHOLOGICAL COMPATIBILITY OF SPECIALISTS OF SMALL FUNCTIONAL GROUPS

The paper presents principles of design criteria for prediction of psychological compatibility of professionals of extreme type within a small functional group with an external status. The results of experimental psychological research conducted by the complex psychological tests.

Keywords: adaptability, psychological compatibility, extreme activity, symptoms.

Krasnokutskiy N. I.

ATTITUDE TO LIFE AND DEATH IN AN EMERGENCY

The article gives the rationale and the disclosure of the relationship to the rescue of life and death as the basic components of definitions of their professional activities in the preparation and conduct of rescue and other urgent works on liquidation of consequences of emergency situations of natural, technological or social origin.

Keywords: life, death, personality, critical situation, stress, post traumatic stress disorder.

Kratinov V.

FEATURES OF NECESSITY-MOTIVATION SPHERE OF STUDENTS WHICH STUDY IN INSTITUTES OF HIGHER OF THE CLOSED TYPE

The analysis of influence of factors of educational-official activity of students of the first and fifth courses which study on the faculty of GAI is carried out in the article, on their necessity-motivation sphere. It is rotined that between the necessities of freshmen and students of fifth course there are substantial divergences. It is set that their educational-official activity causes considerable tensions, in a psyche it is found out negative changes as a result of socializing with the authority.

Certainly also, that at the far of students of attitude toward the laws of Ukraine unsatisfactory, or they consider that in their future activity of their knowledge not obligatory. A conclusion is done about the necessity of eaten up research of terms of educational-official activity of students with the purpose of its optimization.

Keywords: students of closed VNZ, necessity-motivation sphere, educational-official activity.

Kuleshov M.M.

ABOUT SOME APPROACHES TO FORMING OF SKILLED RESERVE AND PREPARATION OF LEADERS OF SERVICE OF CIVIL DEFENCE

In the articles the expounded approaches to forming of high-quality composition of reserve of leading personnels of MINISTRY of emergency measures of Ukraine, their system of preparation and estimation of candidates on leading positions.

Keywords: reserve, estimation, method, model, leader, factor, criterion.

Kufliyevsky A.S., Guzenko V.A, Sokolov D.L, Neklonsky I.M.

RAISING PROFESSIONAL SKILLS CADETS AND STUDENTS ON THE STRIP PSYCHOLOGICAL PREPARATION

This article is devoted to the problem of psychological training rescuers to the extreme conditions of service. Important role in the process of adaptation to life plays psychological and psycho-physical readiness rescuer.

Keywords: professional activity rescue, extreme conditions of service, the bandwidth of psychological training rescuers.

Litvin A.

FEATURES OF PSYCHOLOGICAL DEFENCE OF PERSONALITY OF RESCUER OF MINISTRY OF EMERGENCY MEASURES OF UKRAINE

In the article results are expounded research of feature of the use of kopingovi strategies rescuers which are on the different stages of professional development. Certainly, that exists intercommunication between nocifensors and kopingovi strategies. Such kopingovi strategies, as «impulsive actions», «entering into a social contact», «aggressive actions», «avoidance», «careful actions, have most of intercommunications». In relation to nocifensors, the most of intercommunications is had: «rationalization», «substitution» and «projection».

Keywords: kopingovi strategies, nocifensors, rescuers, professionalism.

Litvinenko D.M.

INDIVIDUALLY PSYCHOLOGICAL FEATURES of PERSONALITY OF WORKERS OF OVS ARE ON THE DIFFERENT STAGES of PROFESSIONAL ADAPTATION

The article is devoted to research of the problem of professional adaptation of Department of internal affairs at various stages of performance. Identified individual psychological characteristics that differ significantly at police officers with different professional and training experience. It is shown that such personality characteristics as nevrotichnist, irritability, emotional lability, and balance substantially influence the occupational adaptation.

Keywords: personality, individually-psychological features, professional adaptation, various stages of performance.

Mazorenko M.O.

THE PSYCHOLOGICAL STRUCTURE OF IMAGE OF THE PROFESSIONAL

There are considered in the article the questions of forming of the image of the professional. The structure if image is considered in the context of professional activity of specialist.

Keywords: image, psychological structure of image, social perception.

Myronets S.M.

FORMATION PSYCHOLOGICAL READINESS PROFESSIONAL SUMMARY RESCUE UNIT TO THE ACTIVITIES IN THE INTERNATIONAL HUMANITARIAN MISSIONS AND RESCUE OPERATIONS

In this paper based on the analysis of literary sources and his own empirical study the author presents some results of studies of negative effects of stress on specialist rescue units in collective tasks as part of international humanitarian missions. Defined theoretical and practical approaches to the problem of the formation of psychological readiness of the Professional category.

Keywords: rescue, psychological readiness, extreme conditions, an international rescue mission.

Mikhaylishin U.B.

ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT FEATURES OF DEVIANT BEHAVIOR AMONG THE ADOLESCENTS

The article examines the emergence of age dynamics and behavioral deviancy. development This process is defined stages, which correspond to the age, individual needs of juveniles and are characterized by peculiar conditions of life, activity, communication.

Keywords: adolescent personality, behavioral diviatsy, factors of deviancy progress.

Mikhlyuk E.I.

**ANALYTICAL LOOK TO PROBLEM OF FORMING OF THE
PROFESSIONALLY CONDITIONED ACCENTUATIONS OF CHARACTER OF
PERSONALITY**

The theoretical analysis of problem of accentuations of character of personality, related to development and professional activity is presented in the article. Classic descriptions of basic accentuations of character are analysed taking into account their influence on executable activity.

Keywords: character accentuations, professional activity, professionally conditioned accentuations of personality, personality.

Ovsyannikova Y.O., Zabolotna V.V.

**PSYCHOLOGICAL ACCOMPANIMENT OF PERSONNEL OF MINISTRY OF
EMERGENCY MEASURES OF UKRAINE IN POST OF KATASTROFNIY
PERIOD**

The article analyzed the specifics of professional staff of Emergencies of Ukraine. A possibility of the use of socio-psychological training in the recovery period.

Keywords: recovery period, the socio-psychological training, rescue.

Onischenko N.V., Kuznecova M.I.

**PSYCHOLOGICAL BASIS FOR FORECASTING, THE RELIABILITY OF
PROFESSIONAL DETYAELNOSTI SPECIALIST RESCUE UNITS OF
EMERGENCIES OF UKRAINE**

This article discusses the features of predicting the reliability performance of professional lifeguard jobs for other purposes. Stand the basic principles of its construction.

Keywords: psychological projection, the reliability of professional management and staff of Emergencies of Ukraine.

Svetlichnaya N.O.

**HISTORICAL AND MODERN SCIENTIFIC APPROACHES TO THE
DEFINITION OF HEALTH**

The article analyzes general theoretical approaches to research on the psychological health of individuals. The main approaches to the definition of "health." Highlighted the stages in the evolution of ideas about health. It is shown that to date the phenomenon of health is not represented in the spectrum of current philosophical problems. Analyzed the concept of «norms» and «pathology».

Keywords: health, mental health, mental health, «the norm», «pathology».

Афанасьєва Н.Є., Назаров О.О, Степанова І.С. Вплив професійної діяльності на адаптивність, емоційне вигорання і розвиток суїцидального ризику працівників МНС	3
Александров Ю.В. Чинники, що обумовлюють психічну дезадаптацію керівників ОВС.....	12
Балабанова Л.М., Жданова І.В. Соціально-психологічні проблеми нормативної поведінки працівників ОВС та причини її порушень	22
Белан С.В., Ковалевська Т.М., Луценко Т.О. Сутність та значення творчого мислення у професійній діяльності рятувальника	29
Бородич І.О. Професійна спрямованість і задоволеність роботою працівників МНС України	36
Боснюк В.Ф. Продуктивні характеристики інтелекту та когнітивні стилі як інтелектуальний ресурс рятувальника.....	44
Гаркавенко Н.В.	52
Особистісні якості і їх взаємозв'язок з кримінальною поведінкою молоді	52
Гужва Д.В. Теоретико-методологічні дослідження психологічних бар'єрів у закордонній та вітчизняній психологічній науці	59
Гура С. О., Щербина І. Є. Психологічні особливості емоційної сфери у працівників підрозділів МНС України	70
Довбій Т.Ю. Проблема самотності в західній психологічній науці.....	80
Доценко В.В. Психологічна характеристика працівників міліції, які переживають кризу середини життя	89
Іванченко Ю.С. Особливості формування якостей особистості у митників пасажирського і вантажного відділів митниці.....	96
Калашніков О.О. Удосконалення організаційно-економічного механізму державного управління пожежною безпекою в Україні	102
Ковальська І. Е. Формування позитивного професійно-особистісного іміджу як умова забезпечення особистої безпеки прикордонника	110
Коротяєва Л.М. Теоретичні засади відчуття провини як психологічного феномену.....	120
Кравченко О.В. Психометрична процедура та критерії прогнозування психологічної сумісності фахівців малих функціональних груп	128
Краснокутський М.І. Відношення до життя та смерті в умовах надзвичайної ситуації.....	133
Кратинов В.А. Особливості потребово-мотиваційної сфери курсантів, які навчаються у ВНЗ закритого типу	144

Кулешов М.М.	
Про деякі підходи до формування кадрового резерву та підготовки керівників служби цивільного захисту.....	152
Куфлієвський А.С., Гузенко В.А., Соколов Д.Л., Неклонський І.М.,	159
Підвищення рівня професійної майстерності курсантів та студентів на смузі психологічної підготовки рятувальників.....	159
Літвін А.	
ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ОСОБИСТОСТІ РЯТУВАЛЬНИКА МНС УКРАЇНИ	164
Литвиненко Д.М.	
Індивідуально-психологічні особливості особистості працівників оовс на різних етапах професійної адаптації.....	172
Мазоренко М.О.	
Психологічна структура іміджу професіонала.....	177
Миронець С.М.	185
Формування психологічної готовності фахівців зведених рятувальних загонів до діяльності у складі міжнародних гуманітарних місій та рятувальних операцій.....	185
Михайлишин У.Б.	
Аналіз особливостей розвитку девіантної поведінки підлітків.....	191
Михлюк Е.І.	
Аналітичний погляд на проблему формування професійно обумовлених акцентуацій характеру особистості	199
Овсяннікова Я.О., Заболотна В.В.	
Психологічне супроводження персоналу мнс україни в посткатастрофний період	206
Оніщенко Н.В., Кузнецова М.І.	
Психологічна основа побудови прогнозу надійності професійної діяльності фахівців аварійно-рятувальних підрозділів МНС України	214
Світлична Н.О.....	223
Історичні та сучасні наукові підходи до визначення здоров'я	223
Annotations to the articles	233

Підписано до друку 11.04.11. Формат 60x84 1/16.
Папір 80 г/м². Друк ризограф. Ум.друк. арк. 15,8
Тираж 100 прим. Вид.№ 140/11. Зам.№ 540/11
Відділення редакційно-видавничої діяльності
Національного університету цивільного захисту України
61023, м. Харків, вул. Чернишевська, 94